

श्रीमत्पद्मपुराणान्तर्गता

शिवगीता ।

बालानन्दिन्याख्यव्याख्यया

विद्वद्वरश्रीमलक्ष्मीनरहरिसूनुविरचितया समलंकृता

सेयं

पणशीकरोपाहलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा

पदच्छेदपरसवर्णाद्याधुनिकरीत्या परिष्कृता ।

मुम्बय्या

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये

आयसाक्षरैरङ्कयित्वा प्रकाश्यं नीता ।

शाकः १८५०, सन १९२९.

PUBLISHER:-Pandurang Jawaji,   } at the 'Nirnaya Sagar' Press,
PRINTER:-Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

त्रिमूर्तयः सर्गस्थितिविलयकर्माणि तनुते ।

गुणतीतोऽपीशगुणसङ्ख्यबन्धममय-

कृपापारावारः परमगतिरेकः पुनरयं

नमस्तस्मै कस्मैचिदस्मिन्महिषे पुरमिन्दे ॥

॥ ॐ ॥

शिवगीता ।

बालानन्दिनीव्याख्यासंवलिता ।

प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमः शिवार्थे ।

सूत उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि शुद्धकैवल्यमुक्तिदम् ।

अनुग्रहान्महेशस्य भवदुःखस्य भेषजम् ॥ १ ॥

लक्ष्मीनृसिंहचरणद्वयमादरेण

नत्वा चतुर्विधपुमर्थनिदानभूतम् ।

भट्टोजिदीक्षितकृतिं कृतिभिर्विभाव्या-

मालोक्य बालमतये वितनोमि टीकाम् ॥ १ ॥

अथेति । नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रार्थफलभोगविरागः शमा-
दिषट्कमुमुक्षुत्वं चेति साधनसंपन्ना एते मां पृच्छन्तीति निर्णयान-
न्तरं, यत एतेऽल्पश्रवणमात्रेण कृतार्था भविष्यन्त्येव तथापि गुरुमु-
खादेतच्छास्त्रस्याध्येतारोऽन्येऽपि मुक्ता भविष्यन्ति । अतः कार-
णादिदं वक्ष्यमाण-गीताशास्त्रार्थं युष्मान्प्रति वक्ष्यामि । एतच्छा-
स्त्रस्य वक्तृत्व-श्रोतृत्वे महेश्वरानुग्रह एव कारणमित्याह—अनुग्रहा-
दिति । तदुक्तम्—“ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना । महाभयकृ-
तत्राणपराणामेव जायते ॥” इति । कीदृशं गीताशास्त्रमित्यत आह—
भवेति । भवः संसारः स एव दुःखं रोगस्तस्य भेषजं निवृत्तिसाध-
नमौषधम् । न केवलमेतावदेव किंतु शुद्धकैवल्यमुक्तिदम् । केवलस्य

न कर्मणामनुष्ठानैर्न दानैस्तपसापि वा ।

कैवल्यं लभते मर्त्यः किंतु ज्ञानेन केवलम् ॥ २ ॥

रामाय दण्डकारण्ये पार्वतीपतिना पुरा ।

या प्रोक्ता शिवगीताख्या गुह्याद्गुह्यतमापि सा ॥ ३ ॥

भावः कैवल्यं ब्रह्म तदेव मुक्तिः शुद्धा चासौ कैवल्यमुक्तिश्च सा तथोक्ता तां ददाति तत्तथा । विशेषणद्वयेन शोकनिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च प्रयोजनमस्य शास्त्रस्येति सूचितम् । शुद्धकैवल्येत्यत्र शुद्धपदेन सारूप्यादिसातिशयमुक्तीनां निरासः सूचितः । अनुग्रहान्महेशस्येत्यनेन स्वस्य सूतत्वेऽपि मोक्षशास्त्रोपदेशेऽधिकारः सूचितः । यद्यपि मिषजः कर्मेति तद्धितेऽपि आदिवृद्ध्या भाव्यं तथापि “कैवल्यमामक” इति सूत्रे निपातनाद्गुणः । तथाच निघण्टुः—“भेषजौषधभैषज्या-न्यगदो जायुरित्यपि” इति ॥ १ ॥ न कर्मणेति । “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः” । “ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” इतीममर्थं मनसि निधायाह । कर्मणां श्रौतस्मार्तादीनामनुष्ठानैर्मर्त्यः मरणधर्मा देवादिमनुष्यान्तः कश्चिदपि कैवल्यं मोक्षं न लभते । दानैः कल्पोक्तैर्गोभूम्यादिवितरणैः । तपसापि वा कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपेण न लभते । कर्मादीनां स्वर्गफलकत्वान्निष्कामतयानुष्ठितानां चित्तशुद्धिद्वारा विविदिषाफलकत्वात् । तर्हि मोक्षः केन साधनेन भवतीत्याशङ्क्यायामाह—किंत्विति । इतरनिरपेक्षज्ञानेनैव “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” इत्यादिश्रुतेः ॥ २ ॥ गुरुत्तमशिष्योत्तमसंवादतया प्रवृत्तमिदं गीताशास्त्रमुपनिषद्वाक्यमेवेति प्रशंसन्नाह—रामायेति । सा गीता मया युष्मभ्यमुपदिश्यते । सा केत्याकाङ्क्षायामाह । पुरा पूर्वं दण्डकारण्ये पार्वतीपतिना शिवेन रामाय या गीता प्रोक्ता सा । गुह्येति । अतिरहस्यभूतापि । अपिना गुरोर्वात्सल्यं सूचितम् । शिवपदेनाख्यापदेन च सर्वासां गीतानां मध्ये अस्याः श्रेष्ठत्वं सूचितम् ॥ ३ ॥

यस्याः स्मरणमात्रेण नृणां मुक्तिर्ध्रुवा हि सा ।
पुरा सनत्कुमाराय स्कन्देनाभिहिता हि सा ॥ ४ ॥
सनत्कुमारः प्रोवाच व्यासाय मुनिसत्तमाः ।
मह्यं कृतातिरेकेण प्रददौ बादरायणः ॥ ५ ॥
उक्तं च तेन कस्मैचिन्न दातव्यमिदं त्वया ।
सूतपुत्रान्यथा देवाः क्षुभ्यन्ति च शपन्ति च ॥ ६ ॥

तदेव श्रेष्ठत्वं संप्रदायशुद्धिपूर्वकं सूचयितुं स्वगुरुपरम्परामाह—
यस्या इति । यस्याः शिवगीतायाः स्मरणमात्रेण तदर्थध्यानमात्रेण ।
अस्यां शिवगीतायां शुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपं ब्रह्मैवाधारोपापवादाभ्यां
प्रतिपादितमस्तीति ध्यानमात्रेणेत्यर्थः । नृणामिति बहुवचनेन देवा-
दीनामपि सा प्रसिद्धा । ध्रुवा निर्वाधा ब्रह्मस्वरूपभूतेत्यर्थः । हि
निश्चयेन मुक्तिर्भवतीति शेषः । सा शिवगीता सनत्कुमाराय स्क-
न्देन पुरा अभिहितोपदिष्टा । हिशब्देन सर्वगीताश्रेष्ठत्वं द्योतयति
॥ ४ ॥ सनत्कुमार इति । हे मुनिषु सत्तमाः श्रेष्ठाः, इत्यनेन संबो-
धनेन भवादृशाः सर्वेऽत्राधिकारिण इति ध्वनयति । बादरायणो
व्यासः कृपातिरेकेण दयाया अतिशयेन मह्यं प्रददौ । मह्यमिति
संप्रदानचतुर्थ्या ब्रह्मविद्याप्रदानस्य सर्वदानोत्तमत्वं सूचितम् ।
कृपातिरेकेणेत्युक्त्या गुरुशुश्रूषया स्वस्मिन् गुरुप्रसादः सूचितः ।
“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः
प्रकाशन्ते महात्मनः ॥” इति श्रुतेः, “तद्विद्धि प्राणिपातेन परिप्रभेक्ष
सेवया” इति स्मृतेश्च ॥ ५ ॥ उक्तं चेति । तेन प्रसिद्धेन मद्गुरुणा
गीतोपदेशानन्तरमुक्तं च । किमुक्तं तदेवाह—कस्मैचिदिति । इदं
शास्त्रं कस्मैचिदनधिकारिणे त्वया न दातव्यम् । अन्यथा मद्वाक्य-
स्यापरिपालनेनानधिकारिभ्योऽपि दाते क्रियमाणे देवा इन्द्रादयः
क्षुभ्यन्ति रुष्टा भवन्ति । शपन्ति च । दातारं वक्तारमिति शेषः ।

अथ पृष्ठो मया विप्रो भगवान्बादरायणः ।
 भगवन्देवताः सर्वाः किं क्षुभ्यन्ति शपन्ति च ।
 तासामत्रास्ति का हानिर्यया कुप्यन्ति देवताः ॥ ७ ॥
 पाराशर्योऽथ मामाह यत्पृष्ठं शृणु वत्सल ।
 नित्याग्निहोत्रिणो विप्राः सन्ति ये गृहमेधिनः ॥ ८ ॥
 त एव सर्वफलदाः सुराणां कामधेनवः ।
 भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च यद्यदिष्टं सुपर्वणाम् ॥ ९ ॥

तदुक्तं निरुक्ते—“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधि-
 स्तेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा
 स्याम्” इति । “इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशु-
 श्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥” इति स्मृतेश्च ॥ ६ ॥ अथेति ।
 “उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां
 च स वाच्यो भगवानिति ॥” इत्युक्तलक्षणो बादरायणो मया पृष्ठः ।
 यत्पृष्ठं तदाह—भगवन्निति । गुरुं प्रतीदमेव संबोधनमिति सूच-
 यति । “अधीहि भगवो ब्रह्मेति” इत्यादिश्रुतेः । किं किमर्थं क्षु-
 भ्यन्ति शपन्ति च । तासां देवतानाम् । यस्मै कस्मैचिद्वत्तायामि-
 त्यत्रशब्दस्यार्थः । का हानिरस्ति । यया हान्या ॥ ७ ॥ पाराशर्य
 इति । अथ मम प्रश्नानन्तरं पाराशर्यो व्यासो मां प्रत्याह । हे
 वत्सल दयालो, स्वयं त्वं कृतार्थोऽपि लोकानुग्रहार्थं पृच्छसीति सं-
 बुद्ध्या सूचितम् । यत्त्वया पृष्ठं तासामत्रास्ति का हानिरिति । शृणु
 तस्योत्तरमिति शेषः । तदेवाह—नित्येति । गृहमेधिनो गृहस्थाः
 ॥ ८ ॥ त इति । त एव सुराणां सर्वफलदाः कामधेनुकल्पाः । का-
 मधेनुकल्पत्वमाह—भक्ष्यमिति । यद्यदिष्टं प्रियं सुपर्वणं देवानां

अग्नौ हुतेन हविषा तत्सर्वं लभ्यते दिवि ।
 नान्यदस्ति सुरेशानामिष्टसिद्धिप्रदं दिवि ॥ १० ॥
 दोग्ध्री धेनुर्यथा नीता दुःखदा गृहमेधिनाम् ।
 तथैव ज्ञानवान्विप्रो देवानां दुःखदो भवेत् ॥ ११ ॥
 त्रिदशास्तेन विघ्नन्ति प्रविष्टा विषयं नृणाम् ।
 ततो न जायते भक्तिः शिवे कस्यापि देहिनः ॥ १२ ॥
 तस्मादविदुषां नैव जायते शूलपाणिनः ।
 यथाकथंचिज्जातापि मध्ये विच्छिद्यते नृणाम् ॥ १३ ॥

॥ ९ ॥ अग्राविति । हुतेन प्रक्षिप्तेन हविषा पुरोडाशादिना तत्सर्वं दिवि लभ्यते नान्यदिति देवानामिष्टप्रदं साधनान्तरं नास्तीति भावः । दिवीति द्विर्ग्रहणं स्वर्गभेदविवक्षयेति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ ततः किं तत्राह—दोग्ध्रीति । दोहनशीला दोग्ध्री धेनुरगौः । नीता केनचिदपहृता सती यथा गृहमेधिनां दुःखदा भवति तथैवेति । विप्र इत्युपलक्षणं क्षत्रियादेरपि । तेन कारणेन त्रिदशा देवाः विघ्नन्ति ज्ञानप्रतिबन्धं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥ नृणां विषयं स्त्रीपुत्रादिरूपं प्रविष्टाः सन्तस्तान्स्त्रीपुत्रादीन्दृष्ट्वा मनस्येवं दयते । यदि मया ज्ञाननिष्ठेन भवितव्यं तदा ते मरिष्यन्ति । एवं देवाः प्रेरयन्ति । इदमेव विघ्नाचरणमिति भावः । तथाच श्रुतिः—“श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः” इति । तत इति । ततो देवकृतविघ्नात्कस्यापि देहिनः पुराणश्रवणादौ प्रवृत्तस्यापि शिवे भक्तिर्न जायते । अश्रद्धानत्वादिति भावः ॥ १२ ॥ तस्मादिति । तस्मादेवकृतविघ्नादेव । अविदुषां पुराणश्रवणरहितानां तु शूलपाणिनः भक्तिर्नैव जायते । शूलपाणेरिति वक्तव्ये शूलपाणिन इत्यार्षप्रयोगः ‘छन्दोवदृषयः कुर्वन्ति’ इति महाभाष्यात् । यथेति । यथाकथंचिदतिप्रयत्नाच्छिन्नाभ्रमिव मध्ये विच्छिद्यते । ज्ञानोत्पत्तेः पूर्व-

जातं वापि शिवज्ञानं विश्वासं न भजत्यलम् ॥ १४ ॥

ऋषय ऊचुः ।

यद्येवं देवता विघ्नमाचरन्ति तनूभृताम् ।

पौरुषं तत्र कस्यास्ति येन मुक्तिर्भविष्यति ॥ १५ ॥

सत्यं सूतात्मज ब्रूहि तत्रोपायोऽस्ति वा न वा ।

सूत उवाच ।

कोटिजन्मार्जितैः पुण्यैः शिवे भक्तिः प्रजायते ॥ १६ ॥

इष्टापूर्तानि कर्माणि तेनाचरति मानवः ।

शिवार्पणधिया कामान्परित्यज्य यथाविधि ॥ १७ ॥

मेव नश्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ जातमिति । अविच्छिन्नया भक्त्या जातमपि शिवज्ञानं विश्वासं न भजति । अप्रामाण्यशङ्क्याभिभूतं भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवं श्रुत्वा ज्ञाने निराशाः सन्त ऋषय ऊचुः—यद्येवमिति । एवं प्रागुक्तरीत्या देवता यदि विघ्नं तनूभृतां देहिनामाचरन्ति तर्हि तत्र विघ्ननिवारणे कस्य पौरुषं सामर्थ्यमस्ति येन मुक्तिर्भविष्यति ॥ १५ ॥ सत्यमिति । तत्र देवकृतविघ्ननिवारणे उपायोऽस्ति वा न वेति संशये उपायोऽस्त्यथवा नास्ति इति सत्यमेकमुत्तरं ब्रूहीत्यर्थः । एवं मुनिभिः पृष्ठे सुगमदुर्गमप्रकारभेदेनोपायमाह—कोटीति । कोटिसंख्याकेषु जन्मस्वर्जितपुण्यैरिति दुर्गमप्रकारभेदः । अस्मिन्प्रकृतजन्मनि शिवे भक्तिः प्रजायत इति सुगमप्रकारभेदः । संस्कारबलेन अनायासतः शिवे भक्तेर्जायमानत्वात् । अग्रे भक्तिदृढीकरणादिसाधनेष्वीश्वरप्रेरणा पुंश्रयत्नश्च द्वयमपि कारणम् । पुरुषप्रयत्नानङ्गीकारे विधिवाक्यमनर्थकं स्यात् । “दैवं पुरुषकारश्च सिद्ध्यतोऽन्योन्यसंश्रयात्” इत्यादित्यपुराणविरोधश्च । येन कारणेन द्वयमप्यपेक्षितं तेन कारणेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ इष्टेति । इष्टानि यागाः । पूर्तानि तडागारामादीनि । इष्टानि च पूर्तानि चेति द्वन्द्वे “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः । इह बहुकृत-

अनुग्रहात्तेन शंभोर्जायते सुदृढो नरः ।
 ततो भीताः पलायन्ते विघ्नं हित्वा सुरेश्वराः ॥ १८ ॥
 जायते तेन शुश्रूषा चरिते चन्द्रमौलिनः ।
 शृण्वतो जायते ज्ञानं ज्ञानादेव विमुच्यते ॥ १९ ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन यस्य भक्तिः शिवे दृढा ।
 महापापौघपापौघकोटिग्रस्तो विमुच्यते ॥ २० ॥

प्राग्भवीयसुकृतसंपत्त्या शिवे भक्तिः, तत ईश्वरार्पणबुद्ध्या निष्क-
 र्मानुष्ठानं, ततश्चित्तशुद्धिः, ततो नित्यानित्यवस्तुविवेकः, तत इहामु-
 त्तार्थफलभोगविरागः, ततः शमादिसंपत्, ततो मुमुक्षा, ततो जिज्ञासा,
 ततः संन्यासः, ततो गुरुपसत्तिः, ततः श्रवणमनने, ततो निदिध्या-
 सनं, ततोऽप्रतिबद्धसाक्षात्कारः, ततो यावत्प्रारब्धं जीवन्मुक्तिस्ततः
 परमा मुक्तिरिति सिद्धान्तसंमतः पन्थाः । ततः शिवे भक्तिर्जनि-
 ष्यमाणां कार्यकारणपरम्परामाह—शिवार्पणेति । कामान्फलवा-
 सन्नाः परित्यज्य शिवार्पणबुद्ध्या यथाविधि इष्टापूर्तान्याचरतीति
 पूर्वेष्वान्वयः । तेन शिवार्पणबुद्ध्या कृतेन कर्मणेत्यर्थः । शंभोरनुग्रहः
 प्रसादो भवति ॥ १७ ॥ अन्विति । तस्मादनुग्रहात्सुदृढो नरो
 जायते । विघ्नबाहुल्ये प्राप्तेऽपि शिवभक्तौ निश्चितबुद्धिरित्यर्थः ।
 तत इति । ततो निश्चितबुद्धेः पुरुषाच्छापसंभावनया भीताः सन्तो
 विघ्नं हित्वा विघ्नाचरणं विहाय पलायन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ जायत
 इति । तेन विघ्नपरिहारेण चन्द्रमौलिनश्चन्द्रशेखरस्य चरिते शुश्रूषा
 श्रवणेच्छा जायते । एवं सगुणनिर्गुणचरितं शृण्वतः क्रमाद्वैराम्यं
 ततोऽध्यासनिवृत्तिस्ततो ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं ततो मुक्तो भवतीत्यर्थः ।
 एवकारेण “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति” इत्यादिश्रुतयः संगृहीताः
 ॥ १९ ॥ बहुनेति । अत्र शिवभक्तौ बहुना उक्तेन भाषणेन किम् । न
 किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यस्य पुरुषधौरेयस्य शिवे दृढा भक्तिः

संसारबन्धनान्तस्मादन्यः को वा विमूढधीः ॥ २१ ॥

नियमाद्यस्तु कुर्वीत भक्तिं वा द्रोहमेव वा ।

तस्यापि चेत्प्रसन्नोऽसौ फलं यच्छति वाञ्छितम् ॥ २२ ॥

जातेति शेषः । स महापापौघः पञ्चमहापापानि अन्यानि पापानि तेषां समुदायश्च तेषां कोटिभिर्गिस्तोऽपि विमुच्यते । “मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः” । “अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः” इत्यादिस्मृतेः । नन्वेवंविधेषु पापेषु सत्सु कथं भक्तिर्भविष्यतीति कुतर्को न विधेयः । अस्मिन् जन्मनि जातया प्रवर्धमानया शिवभक्त्या प्राग्भवीयं तादृशं किञ्चित्कारणमर्थापत्त्या कल्प्यते । तत्कारणं तानि सर्वाणि पापानि पराणुद्य स्वकार्यभूतां भक्तिं जनयति । सा भक्तिस्तान्यनारब्धफलानि सर्वपापानि नाशयतीति कल्प्यते । अन्यथा “धर्मेण पापमपनुदति” इत्यादिबहुश्रुतिस्मृतिव्याकोपः प्रसज्येतेति दिक् ॥ २० ॥ तस्मात्कारणादन्यो विमूढधीरपि शिवभक्त्यापि न विमुच्यते एतादृशः को वा । न कोऽपीत्यर्थः । परमपापिष्ठोऽपि शिवभक्त्या संसारबन्धनान्मुक्तो भवतीति भावः ॥ २१ ॥ कैमुतिकन्यायमुदाहरति—नियमादिति । द्रोहं द्वेषं चेद्यदि नियमात्करोति तस्यापि द्रोग्धुर्वाप्यसौ शिवः प्रसन्नः सन् वाञ्छितं फलं यच्छति । एवं सति भक्तिं कुर्वतस्तु वाञ्छितं यच्छतीति किमु वक्तव्यमिति भावः । अत्र माध्वाः भक्तिरेव भगवत्प्रसादंप्रति कारणं द्वेषादिकं तु नरकसाधनमित्याहुः । तदसत् । भागवते पूतनामुपक्रम्योक्तम्—“पूतना लोकबालघ्नी राक्षसी रुधिराशना । जिघांसयापि हरये स्तनं दत्त्वाऽप सद्रतिम् ॥” अन्यच्च “गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च । नित्यं हरौ विदधतो यान्ति मन्मयतां हि ते ॥” इत्यादिविरोधात् ॥ २२ ॥

ऋद्धं किञ्चित्समादाय क्षुल्लकं जलमेव वा ।
 यो दत्ते नियमेनासौ तस्मै दत्ते जगत्रयम् ॥ २३ ॥
 तत्राप्यशक्तो नियमान्नमस्कारं प्रदक्षिणाम् ।
 यः करोति महेशस्य तस्मै तुष्टो भवेच्छिवः ॥ २४ ॥
 प्रदक्षिणास्वशक्तोऽपि यः स्वान्ते चिन्तयेच्छिवम् ।
 गच्छन्समुपविष्टो वा तस्याभीष्टं प्रयच्छति ॥ २५ ॥
 चन्दनं बिल्वकाष्ठस्य पुष्पाणि वनजान्यपि ।
 फलानि तादृशान्येव यस्य प्रीतिकराणि वै ॥
 दुष्करं तस्य सेवायां किमस्ति भुवनत्रये ॥ २६ ॥
 वन्येषु यादृशी प्रीतिर्वर्तते परमेशितुः ।
 उत्तमेष्वपि नास्त्येव ग्रामजेष्वपि तादृशी ॥ २७ ॥
 तं त्यक्त्वा तादृशं देवं यः सेवेतान्यदेवताम् ।
 स हि भागीरथीं त्यक्त्वा काङ्क्षते मृगतृष्णिकाम् ॥ २८ ॥

नेश्वरभक्तौ कोऽपि प्रयास इत्याशयेनाह—ऋद्धमिति । विभवे सति
 सर्वोपचारपूर्णं वा भवतु दारिद्रे सति क्षुल्लकं स्वल्पं जलमेव वा
 भवतु । तत्समर्पणमेव मुख्यमिति भावः । उभयोरपि फलसाम्य-
 माह—जगत्रयमिति । भक्तकृतनियम एवेश्वरस्य प्रीतिर्न तु प्रदेयव-
 स्तुविशेष इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रदक्षिणास्त्विति । स्वान्ते
 मनसि । आसनादिनियमोऽपि नास्तीत्याह—गच्छन्निति ॥ २५ ॥
 अतिसौलभ्यमाह सार्धेन श्लोकेन—चन्दनमिति । दुष्करं दुःसं-
 पादम् ॥ २६ ॥ सहजसरलत्वं शिवस्याह—वन्येष्विति । “यादृ-
 गादौ सूत्रमते कर्मकर्तरि कृत्स्मृतः । महाभाष्ये त्विवेत्यर्थे दृग्दृशौ
 तद्धितौ मतौ ॥” इति ॥ २७ ॥ अभक्तं निन्दति—तमिति । इन्द्रा-
 दयः सर्वेऽपि जीवा एव पुण्यविशेषेण देवत्वं प्राप्तास्तां यां च कां-

किंतु यस्यास्ति दुरितं कोटिजन्मसु संचितम् ।
 तस्य प्रकाशते नायं त्वर्थो मोहान्धचेतसः ॥ २९ ॥
 न कालनियमो यत्र न देशस्य स्थलस्य च ।
 यत्रास्य रमते चित्तं तत्र ध्यानेन केवलम् ॥
 स्वात्मत्वेन शिवस्यासौ शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ३० ॥
 अतिस्वल्पतरायुःश्रीभूतेशांशाधिपोऽपि यः ।
 स तु राजाहमस्मीति वादिनं हन्ति सान्त्वयम् ॥ ३१ ॥
 कर्तापि सर्वलोकानामक्षयैश्वर्यवानपि ।
 शिवः शिवोऽहमस्मीति वादिनं यं च कंचन ।
 आत्मना सह तादात्म्यभागिनं कुरुते भृशम् ॥ ३२ ॥

चन देवतामित्यर्थः । मृगतृष्णिकां मृगजलम् । परमार्थतोऽभेदेऽपि
 व्यावहारिकभेदाभिप्रायेणोक्तमिति भावः ॥ २८ ॥ ननु यदीश्वरस्य
 पूजादिकमतिसुलभं महाफलं च तर्हि देही तदनादरेण संसारे कि-
 मिति भ्राम्यतीत्यत आह—किंत्विति । अयमर्थः । सौलभ्येन महा-
 फलप्राप्तिरूपः मोहेनाज्ञानेन अन्धं विचारशून्यं चेतो यस्य स तथा-
 भूतस्तस्य ॥ २९ ॥ सौकर्यान्तरमाह—नेति । यत्रास्योपासकस्य
 चित्तं रमते प्रसन्नं भवति तत्र स्वात्मत्वेन शिवस्य केवलं ध्यानेन
 ध्यानमात्रेणेत्यर्थः । शिवसायुज्यं प्राप्नुयात् । ततः क्रमेण शुद्धमुक्ति-
 मपि ॥ ३० ॥ इदं स्वात्मत्वेनोपासनं प्राकृतप्रभूणां प्रतिकूलं नतु
 सर्वज्ञस्येश्वरस्येत्याह—अतीति । अतिस्वल्पतरे आयुःश्रियौ यस्य
 स तथा । भूतेशस्य शिवस्यांशभूतो महाराजः सोऽधिपो यस्य स
 तथा । माण्डलिक इत्यर्थः । एतादृशः स तु अहं राजेतिवादिनं सा-
 न्त्वयं पुत्रपौत्रादियुक्तं हन्ति ॥ ३१ ॥ एवं क्षुद्रप्रभोः स्थितिं प्रति-
 पाद्य महाप्रभोः शिवस्य स्थितिमाह सार्धेन—कर्तेति । “भुवनस्य
 कर्ता” इति श्रुतेः । अक्षयेति । “एतावानस्य महिमा” इति श्रुतेः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां परं यास्यन्ति येन वै ।
 मुनयस्तत्प्रवक्ष्यामि व्रतं पाशुपताभिधम् ॥ ३३ ॥
 कृत्वा तु विरजां दीक्षां भूतिरुद्राक्षधारिणः ।
 जपन्तो वेदसाराख्यं शिवनामसहस्रकम् ॥ ३४ ॥
 संत्यज्य तेन मर्त्यत्वं शैवीं तनुमवाप्य च ।
 ततः प्रसन्नो भगवाञ्छं करो लोकशंकरः ॥
 भवतां दृश्यतामेत्य कैवल्यं वः प्रदास्यति ॥ ३५ ॥
 रामाय दण्डकारण्ये यत्प्रादात्कुम्भसंभवः ।
 तत्सर्वं वः प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं भक्तियोगिनः ॥ ३६ ॥
 इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

यं कंचन आपाततः श्रुतवेदान्तमपीत्यर्थः । तादात्म्यभाजं सायुज्य-
 भाजमित्यर्थः । इदमुपासनं क्रममुक्तिपरम् । पञ्चम्या मुक्तेरग्रे
 वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ ३२ ॥ अन्तःकरणशुद्धावुपायान्तरं
 प्रतिजानीते—धर्मार्थेति । पारं सिद्धिम् ॥ ३३ ॥ यदुपक्रान्तं व्रतं
 तस्य विधिमाह—कृत्वेति । दीक्षा नाम । विरजामिति । विगतं रजः
 पापं येषां ते विरजसः निष्पापाः । विरजसः ‘तत्करोति’ इति ण्य-
 न्तात्पचाद्यच् । ‘णाविष्ठवत्’ इति टिलोप इति सर्वं स्वकारप्रभृतयः ।
 वस्तुतस्त्वकारान्तोऽपि रजशब्दोऽस्ति । “रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्री-
 पुष्पगुणधूलिषु” इति कोशात् ॥ ३४ ॥ ततः किं स्यादित्यत आह—
 संत्यज्येति । तेन व्रतेन मर्त्यत्वं मरणधर्मत्वं संत्यज्य शैवीं शिवसा-
 क्षात्कारयोग्याम् । दृश्यतां प्रत्यक्षत्वमेत्य प्राप्य वः युष्मभ्यं कैवल्यं
 परममुक्तिम् ॥ ३५ ॥ रामायेति । कुम्भसंभवोऽगस्त्यः यदीक्षादिकम् ।
 भक्तियोगो विद्यते येषां ते तथोक्ताः सन्तः शृणुध्वं शृणुतेत्यर्थः ॥ ३६ ॥
 इति श्रीशिवगीताबालानन्दिनीव्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः २

ऋषय ऊचुः ।

किमर्थमागतोऽगस्त्यो रामचन्द्रस्य संनिधिम् ।
 कथं वा विरजां दीक्षां कारयामास राघवम् ॥ १ ॥
 ततः किमाप्तवान् रामः फलं तद्वक्तुमर्हसि ।

सूत उवाच ।

रावणेन यदा सीतापहृता जनकात्मजा ।
 तदा वियोगदुःखेन विलपन्नास राघवः ॥ २ ॥
 निर्निद्रो निरहंकारो निराहारो दिवानिशम् ।
 मोक्तुमैच्छत्ततः प्राणान्सानुजो रघुनन्दनः ॥ ३ ॥
 लोपामुद्रापतिर्ज्ञात्वा तस्य संनिधिमागमत् ।
 अथ तं बोधयामास संसारासारतां मुनिः ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायान्ते “रामाय दण्डकारण्ये यत्प्रादात्कुम्भसंभवः ॥ तत्सर्वं वः प्रवक्ष्यामि” इत्युक्तं तच्छ्रोतुकामा उपोद्धातं रचयन्त ऋषय ऊचुः—किमर्थमिति सार्धश्लोकेन । अगं पर्वतं स्थायति खर्वीकरोति स तथा । महासमर्थो मुनिः । किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय रामचन्द्रस्य संनिधिमागतः । कथं केन प्रकारेण रामं विरजां दीक्षां कारयामास । किमर्थमित्यत्र “निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति द्वितीया । राममित्यत्र “हृक्कोरन्यतरस्याम्” इति द्वितीया ॥ १ ॥ तत इति । दीक्षान्ते एवं पृष्ठः सूतो रामसंनिधावगस्त्यागमने हेतुमाह—रावणेनेति । विलपन्परिदेवनं कुर्वन्नास । तस्यावित्यर्थः ॥ २ ॥ तामवस्थामाह—निर्निद्र इति । आसेति पूर्वैर्ण संबन्धः । ततः सानुजो लक्ष्मणसहितः । प्राणान्मोक्तुं त्यक्तुमैच्छत् ॥ ३ ॥ लोपामुद्रापतिरगस्त्यः संसारस्य असारताम् ॥ ४ ॥

किं विधीदसि राजेन्द्र कान्ता कस्य विचार्यताम् ।
जडः किं नु विजानाति देहोऽयं पाञ्चभौतिकः ॥ ५ ॥
निर्लेपः परिपूर्णश्च सच्चिदानन्दविग्रहः ।
आत्मा न जायते नैव म्रियते न च दुःखभाक् ॥ ६ ॥
सूर्योऽसौ सर्वलोकस्य चक्षुष्टेन व्यवस्थितः ।
तथापि चाक्षुषैर्दोषैर्न कदाचिद्विलिप्यते ॥ ७ ॥

योगजधर्मप्रत्यासत्त्या रामवृत्तान्तं ज्ञात्वा स्वयमेवागत्य लोका-
नुसारेण विलपन्तं रामं प्रत्यगस्त्य उवाच । हे राम, त्वं किं विधी-
दसि किंनिमित्तं शोचसि । ननु कान्तार्थं विधीदामीति चेत्तत्राह—
कान्तेति । कस्य कान्तेति त्वया विचार्यताम् । भार्याविरहजं दुःखं
किं देहस्याहोस्विदात्मन इति विकल्प्य प्रथमं पक्षं दूषयति—जडः
किंन्विति । अयं पाञ्चभौतिकः पञ्चभूतकार्यं देहः । अतएव जडः
किंनु विजानातीत्याक्षेपः । न जानातीत्यर्थः । प्रयोगश्च—देहो न
ज्ञानाश्रयः भूतत्वाद्भवत्, यदि ज्ञानाश्रयः स्यात्तर्ह्यभूतोऽपि स्या-
दिति पक्षे विबाधकतर्कसत्त्वात् ॥ ५ ॥ ननु तर्हि आत्मन एव
दुःखादिकमित्याशङ्कयामाह—निर्लेप इति । आत्मा न जायते नापि
म्रियते नापि दुःखभाक् । तत्र दुःखाभावे हेतुः—निर्लेप इति । अ-
तएव सच्चिदानन्दविग्रहः । जन्माभावे नाशाभावे च हेतुः—परिपूर्ण
इति । “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” “अविनाशी वा अरेऽयमात्मा” इत्या-
दिश्रुतेः ॥ ६ ॥ निर्लेपतां दृष्टान्तेनोपपादयति सार्धेन । ननु देहयो-
गेनात्मनोऽपि दुःखादि प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह—सूर्य इति । अत्र तथा-
शब्दाद्यथेत्याक्षिप्यते । यथा यद्यपीत्यर्थः । सूर्यः सर्वलोकस्य चक्षुष्टेन
चक्षुरधिष्ठारुत्वेन । तथाच श्रुतिः—“आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्रावि-
शत्” इति । व्यवस्थितः तथापि चाक्षुषैश्चक्षुर्जन्यैर्दोषैर्न लिप्यते ॥ ७ ॥

सर्वभूतान्तरात्मापि तद्बहुःखैर्न लिप्यते ।
 देहोऽपि मलपिण्डोऽयमुक्तजीवो जडात्मकः ॥ ८ ॥
 दह्यते वह्निना काष्ठैः शवाद्यैर्भक्ष्यतेऽपि वा ।
 तथापि नैव जानाति विरहे तस्य का व्यथा ॥ ९ ॥
 सुवर्णगौरी दूर्वाया दलवच्छद्यामलापि वा ।
 पीनोत्तुङ्गस्तनाभोगभुग्नसूक्ष्मावलग्नका ॥ १० ॥
 बृहन्नितम्बजघना रक्तपादसरोरुहा ।
 राकाचन्द्रमुखी बिम्बप्रतिबिम्बरदच्छदा ॥ ११ ॥

तद्बहुःखैर्न लिप्यते न संबध्यते । अस्मिन्नर्थे “सूर्यो यथा सर्वलोकस्य
 चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषै” रिति । एवमात्मनो निर्लेपत्वमनाद्य-
 नन्तत्वं परिपूर्णत्वं प्रतिपाद्य वैराग्यार्थं पुनर्देहस्य जडत्वं विवृणोति—
 देहोऽपीति सार्धेन । अयं प्रत्यक्षो देहोऽपि । अपिशब्देन समीचीनतया
 भासमानोऽपि मलपिण्डः अमेध्यस्वरूपः । जीवो नाम जीवोपाधि-
 लिङ्गदेहः । तथाच मुक्तो जीवो येन स तथा लिङ्गदेहविरहितः सन् ।
 मृतः सन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥ वह्निना कर्त्रा काष्ठैः करणभूतैर्दह्यते शि-
 वा सृगालस्तदाद्यैर्भक्ष्यते । तथापि दग्धोऽपि शिवाद्यैर्भक्षितोऽपि नैव
 जानाति सुखदुःखादिकमिति शेषः । एवंभूतस्य जडस्य वियोगे का
 व्यथा ॥ ९ ॥ विरहे तस्य का व्यथेत्युक्तं तत्र तच्छब्दवाच्यस्य दे-
 हस्य दुर्निरूपत्वं प्रतिजानीते । सुवर्णगौरीत्यादिभिः सार्धैश्चतुर्भिः
 श्लोकैः—सुवर्णेति । आभोगो विस्तारः । तेन भुग्नं नम्रं सूक्ष्मं कृश-
 मवलग्नं मध्यं यस्याः सा तथा ॥ १० ॥ बृहदिति । “पश्चान्नितम्बः
 स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः” इत्यमरः । बृहती नितम्बजघने
 यस्यास्तथोक्ता । रक्ते लोहिते पादावेव सरोरुहे यस्याः सा राका
 पूर्णिमा बिम्बं बिम्बफलं तस्य प्रतिबिम्बः सदृशः रदच्छद ओष्ठे

नीलेन्दीवरनीकाशनयनद्वयशोभिता ।

मत्तकोकिलसंल्लापा मत्तद्विरदगामिनी ॥ १२ ॥

कटाक्षैरनुगृह्णाति मां पञ्चेषुशरोत्तमैः ।

इति यां मन्यते मूर्खः स च पञ्चेषुशासितः ॥ १३ ॥

तस्या विवेकं वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो नृप ।

न च स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः ॥

अमूर्तः पुरुषः पूर्णो द्रष्टा साक्षी सजीवनः ॥ १४ ॥

या तन्वङ्गी मृदुर्बाला मलपिण्डात्मिका जडा ।

सा न पश्यति यत्किञ्चिन्न शृणोति न जिघ्रति ॥ १५ ॥

यस्याः सा ॥ ११ ॥ नीलेति । नीलेन्दीवरस्य सदृशं नीलेन्दीवरनी-
काशमित्यस्वपदविग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तथाविधनय-
नद्वयेन शोभिता । संलापो भाषणम् ॥ १२ ॥ कटाक्षैरिति । कटा-
क्षैरपाङ्गवीक्षणैः पञ्चेषुर्मदनस्तस्य शरेभ्योऽप्युत्तमैः । अनुगृह्णाति
स्वकीयत्वेनाङ्गीकरोति । स पञ्चेषुणा शासितो वशीकृतः अतएव
भूर्खः ॥ १३ ॥ तस्याः स्त्रिया विचारम् । अवहितो दत्तचित्तः । त-
स्या विवेकं वक्ष्यामीत्युक्तं तदेवाह—नचेति । तस्यास्तस्य च शरीरे
चेतनत्वेनावस्थित एष परमात्मैव । स च न स्त्री न च पुमान् न वायं
नपुंसकः । इमाः संज्ञा अवयविनामेव । अयममूर्तः परिच्छेदर-
हितः । अतएव पूर्णः द्रष्टा । ननु सर्वस्य द्रष्टृत्वे सुखदुःखादिप्रसङ्गः
स्यादिति चेन्न । साक्षी निर्लेपः । जीवनं प्राणधारणं तस्य निर्वहितृत्वात्
सजीवनः । यत्सत्तानुविद्धतया प्राणेन्द्रियादयः प्रवर्तन्त इति भावः ।
एतादृशः परमात्मा न शोकार्ह इति भावः ॥ १४ ॥ ननु जीवः
परमात्मैव चेत्तं न शोचामि किंतु तदुपाधिं देहं शोचामीति चेन्मैव-
मित्याह—या तन्वङ्गीति । मलपिण्ड एव आत्मा स्वरूपं यस्याः सा
या तवामिमता सा न पश्यति । यत्किञ्चिन्न शृणोति न जिघ्रति ।

चर्ममात्रा तनुस्तस्या बुद्ध्या वीक्षस्व राघव ।

या प्राणादधिका सैव हन्त ते स्याद्दृणास्पदम् ॥ १६ ॥

जायन्ते यदि भूतेभ्यो देहिनः पाञ्चभौतिकाः ।

आत्मा यदेकलस्तेषु परिपूर्णः सनातनः ॥ १७ ॥

का कान्ता तत्र कः कान्तः सर्व एव सहोदराः ॥ १८ ॥

निर्मितायां गृहावल्यां तदवच्छिन्नतां गतम् ।

नभस्तस्यां तु दग्धायां न कांचित्क्षतिमृच्छति ॥ १९ ॥

अतः काष्ठवज्जडेति भावः ॥१५॥ चर्मेति । हे राघव, तस्यास्तनुर्देहः चर्ममात्रा तदन्तर्मांसरक्तादिकास्ति । न तत्र स्पृहणीयं किमप्यस्तीति बुद्ध्या वीक्षस्व आलोचय । आलोचनस्य फलमाह—येति । या प्राणादप्यधिका सा तवैव घृणास्पदं जुगुप्साविषयः स्यात् । तस्मात्क्यादिदेहमविचारमणीयमिति भावः । जुगुप्सिते शोको न कार्य इति भावः ॥१६॥ शोकपरिहारे युक्त्यन्तरमाह—जायन्त इति सार्धेन । असंदिग्धेऽपि यदीति प्रयोगः यदि वेदाः प्रमाणमिति वत् । देहिनो नित्यस्यात्मनः पाञ्चभौतिकाः पञ्चमहाभूतविकारा देहा इत्यर्थः । भूतेभ्यो जायन्ते नत्वात्मनः सकाशात् । आत्मनो निर्विकारत्वात् । देहानां भूतकार्यत्वादचेतनत्वम् । तेषु परिपूर्ण आत्मा तु सनातन एकलश्च । औपाधिकनानात्वेऽपि वस्तुत एक एवेत्यर्थः । “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” इत्यादिश्रुतेः । यद्यस्मात्कारणादेकस्यात्मनो देहात्मनोः संबन्ध आविद्यक एवेति भावः ॥१७॥ केति । तत्र तथासति का कान्ता स्त्री । कान्तश्च पुमान् कः । न कोऽप्येवंविधो भेद इत्यर्थः । उपादानाद्ब्रह्मण औपाधिकानां जीवानामुपाधीनां देहानां च जातत्वात् सर्वे सहोदरा एव एकरूपा एवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु देहदृष्ट्या तु शोचामीति चेत्तत्राह—निर्मितायामिति । गृहावल्यां गृहपङ्क्तौ निर्मितायां सत्यां तदवच्छिन्नतां

तद्वदात्मापि देहेषु परिपूर्णः सनातनः ।

हन्यमानेषु तेष्वेव स्वयं नैव विहन्यते ॥ २० ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुर्हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

तावुभौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ २१ ॥

अस्मान्नृपातिदुःखेन किं खेदस्यास्ति कारणम् ।

‘स्वस्वरूपं विदित्वेदं दुःखं त्यक्त्वा सुखी भव ॥ २२ ॥

श्रीराम उवाच ।

मुने देहस्य नो दुःखं नैव चेत्परमात्मनः ।

सीतावियोगदुःखाग्निर्मा भस्मीकुरुते कथम् ॥ २३ ॥

तत्तद्रूपपरिच्छेद्यतां गतं नभः तस्यां गृहावल्यां दग्धायामपि कांचिदपि क्षतिं हानिं न चर्छति न प्राप्नोति ॥ १९ ॥ तद्वदात्मापि देहेषु हन्यमानेष्वपि न विहन्यत इति । एवं वस्तुजन्यत्वात्सर्वसहोदरदृष्ट्या वा अमेध्यदेहादिभङ्गेष्वधिष्ठानस्याभङ्गाद्वा न शोकस्यावसर इति भावः ॥ २० ॥ ननु कोऽप्येवं न बुध्यते सर्वलोकोऽपि वध्यघातकपाल्यपालकादिव्यवहारेणैव प्रवर्तत इत्याशङ्क्याह—हन्तेति । हन्ता चेद्यद्यहं हन्तेति मन्यते । तु पुनः हतः पुरुषश्चेद्धन्तुः सकाशाद्धतमात्मानं मन्यते तर्हि तावुभावपि न विजानीतः । यतोऽयमात्मा न हन्ति न हन्यते च असङ्गत्वान्नित्यत्वाच्चेति भावः । एवं लौकिकः सर्वोऽपि व्यवहारो मिथ्यैव ॥ २१ ॥ अस्मादिति । अस्मादुक्तहेतोरित्यर्थः । हे नृप राजन्, अतिदुःखेन यः खेदः दैन्यं तस्य किं कारणमस्ति । न किमप्यस्तीत्यर्थः । इदं सच्चिदानन्दात्मकं स्वस्वरूपं विदित्वा सुखी भव ॥ २२ ॥ एवमगस्त्यस्योपदेशमाकर्ण्यसंभावनया पराभूतः श्रीराम उवाच—मुने इति त्रिभिः । हे मुने मननशील, देहस्य दुःखसंबन्धो नास्ति जडत्वाद्धटवत् । परमात्मनोऽप्यसङ्गत्वान्नैव चेत्तर्हि सीतावि-

सदानुभूयते योऽर्थः स नास्तीति त्वयेरितः ।
जायतां तत्र विश्वासः कथं मे मुनिपुंगव ॥ २४ ॥
अन्योऽस्ति नास्ति को भोक्ता येन जन्तुः प्रतप्यते ।
सुखस्य वापि दुःखस्य तद्ब्रूहि मुनिसत्तम ॥ २५ ॥

अगस्त्य उवाच ।

दुर्ज्ञेया शांभवी माया तया संमोह्यते जगत् ।
मायां तु प्रकृतिं विद्धि मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ २६ ॥

योगदुःखमेवाग्निः । स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥ सदेति । यथा दुःखादिरर्थः सर्वैः सदानुभूयते स नास्तीति त्वयोक्तः तत्र त्वदुक्तौ मे विश्वासः कथं जायताम् । अग्निस्पर्शाद्गन्धहस्तस्य अग्निरनुष्ण इति वाक्ये कथं विश्वासो जायतामिति भावः ॥ २४ ॥ अन्य इति । शरीरस्य जडत्वे परमात्मनश्चाभोक्तृत्वे ताभ्यामन्येन भोक्ता भवितव्यम् । ताभ्यामन्यः कश्चिद्भोक्तास्ति नास्ति वेति विकल्प्य द्वितीयं पक्षं दूषयति । यद्यन्योऽपि नास्ति तर्हि सुखादेर्भोक्ता कस्तद्ब्रूहि । येन भोक्तृत्वेन जन्तुः शरीरी प्रतप्यते तापं प्राप्नोति । तथाच भोक्तुरपलापे प्रत्यक्षविरोध इति मोक्षशास्त्रानर्थक्यं च प्रसज्येतेति भावः ॥ २५ ॥ एवं पृष्ठोऽगस्त्यो मायाया दुर्ज्ञेयत्वप्रतिपादनेन संशयं निराचिकीर्षुरगस्त्य उवाच—दुर्ज्ञेयेत्यादिना । शांभवीति शं सुखं तद्रूपो भवतीति शंभुस्तस्येयं शांभवीति विषयत्वमाधारत्वं वा षष्ठ्यर्थः । तथा न चिन्मात्रविषयं चिन्मात्राधारं वा त्रिगुणात्मकं सदसद्विलक्षणं भावरूपमज्ञानं सैव मायेत्युच्यते । चिन्मात्राधारत्वे प्रमाणभूतां श्रुतिमाह—मायां त्विति । तया मायया जगत् संमोह्यते । मोहस्वरूपमित्थम् । मायोपाधिकं चैतन्यमीश्वरः । मायाकार्येऽहंकारे प्रतिबिम्बितं

सत्यज्ञानात्मकोऽनन्तो विभुरात्मा महेश्वरः ।

तस्यैवांशो जीवलोके हृदये प्राणिनां स्थितः ॥ २७ ॥

चैतन्यं जीवः । स चौपाधिककर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमातृत्वादिधर्मवान् । अतो नानुभवविरोधः नवा शास्त्रानर्थक्यं च । यत्तु आत्मा न भोक्तेति प्रागुक्तं तत्तु ईश्वरो न भोक्तृत्याशयेन । प्रतिबिम्बस्यापि भोक्तृत्वादिकं संनियोगशिष्टम् । अहंकारस्यापगमे कर्तृत्वादेरप्यपगमात् । तदुक्तम् “आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्माकाङ्क्षीस्तिर्हि मुक्तताम् । नहि स्वभावो भावानां व्यावर्ततौष्ण्यवद्रवेः ॥” इति अहंकारतादात्म्येनाहं सुखी दुःखी चेत्याद्यविवेकेन सर्वजगत्किञ्चिदस्यतीति भावः ॥ २६ ॥ श्रुत्युक्तमहेश्वरपदस्यार्थमाह—सत्येति । सत्यं कालत्रयाबाध्यं ज्ञानं नाम प्रकाश आत्मस्वरूपं यस्य स तथा अनन्तस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यः । अतएव विभुर्व्यापकः । अतएवात्मा सर्वत्रानुभूत एवंविधो महेश्वर इत्युच्यते । मायावच्छिन्नत्वेऽपि महेश्वरत्वादनावृतज्ञान इत्यर्थः । श्रुत्युक्तोत्तरार्धस्यार्थमाह—तस्येति । लोक्यत इति लोकः जीवानां लोकः स तथा तस्मिन् जीवलोके प्राणिनां हृदये स्थितः । तस्यैव महेश्वरस्यांशः । प्रतिबिम्ब इत्यर्थः । जीव इत्युच्यते । “यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो मित्रा बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ।” “एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” । “रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव” । “जीवेशावाभासेन करोति माया विद्या च स्वयमेव भवति” इत्याद्याः श्रुतयः । “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः” इत्याद्याः स्मृतयश्च प्रमाणम् । ननु “तस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत्” इत्युक्तत्वाज्जीवस्य व्यापकत्वं प्राप्तं तर्हि घटाद्यवच्छेदेनापि सुखादिभोगः स्यादित्याशङ्क्याह—हृदये स्थित इति । हृदयावच्छेदेनैव तस्य भोगः ॥ २७ ॥

विस्फुलिङ्गा यथा वह्नेर्जायन्ते काष्ठयोगतः ।

अनादिकर्मसंबद्धास्तद्वदंशा महेशितुः ।

अनादिवासनायुक्ताः क्षेत्रज्ञा इति ते स्मृताः ॥ २८ ॥

मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ।

अन्तःकरणमित्याहुस्तत्र ते प्रतिबिम्बिताः ॥ २९ ॥

जीवत्वं प्राप्नुयुः कर्मफलभोक्तार एव ते ।

ततो वैषयिकं तेषां सुखं वा दुःखमेव वा ॥ ३० ॥

नन्वहंकारस्यादित्वात्तदवच्छिन्नो जीवोऽपि सादिः स्यादित्याशङ्क्या-
ह—विस्फुलिङ्गा इति । यथा विस्फुलिङ्गाः प्राक् सूक्ष्मरूपेणाव-
स्थिताः सन्त एव काष्ठयोगतो जायन्ते व्यक्ता भवन्ति, तद्वदनादि-
कर्मभिर्वासनाभिश्च संबद्धास्तादात्म्यमापन्ना महेशितुरंशा जीवा अ-
हंकारयोगतः प्राक् स्थिताः सन्त एवाभिव्यज्यन्ते । तथाच सूत्रम्
“पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्” इति ॥ अयमर्थः संपन्नः ।
सृष्टेः प्रागनादिकर्मसंस्कारयुक्ता जीवा मायायां लीनाः सन्तः सृष्टि-
कालेऽहंकारावच्छिन्नाः सन्त एवाभिव्यज्यन्ते तेषां जीवानां तत्तदहं-
कारावच्छेदेनैव सुखदुःखादिभोगो नान्यावच्छेदेन” इति ॥ २८ ॥
हृदये प्राणिनां स्थित इत्युक्तं तदेव हृदयशब्दस्य विवरणमाह—मनो
बुद्धिरिति । मन इति बुद्धिरिति अहंकार इति चित्तमिति चतुष्टय-
मन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदा इत्याहुः । तत्रान्तःकरणे प्रतिबिम्बिता
जीवा इत्युच्यन्ते । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदविवक्षया मनोऽवच्छिन्ना बु-
द्ध्यवच्छिन्ना अहंकारावच्छिन्ना इति तत्रतत्रोच्यन्ते । अतो नानुप-
पत्तिः । अतएव “मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः” । “बु-
द्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैवम्” इति, तथा “शोकहर्षभयक्रोधलोभमोह-
स्पृहादयः । अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः । सर्वश्चित्त-
विच्छासोऽयम्” इत्यादिवाक्यानामेकवाक्यत्वं द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥
अन्तःकरणे प्रतिबिम्बिता जीवाः कर्मभोक्तारस्त एव वैषयिकं सुखं

त एव भुञ्जते भोगायतनेऽस्मिञ्छरीरके ॥ ३१ ॥

स्थावरं जंगमं चेति द्विविधं वपुरुच्यते ।

स्थावरास्तत्र देहाः स्युः सूक्ष्मा गुल्मलतादयः ॥ ३२ ॥

अण्डजाः स्वेदजास्तद्वदुद्भिज्जा इति जंगमाः ॥ ३३ ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्ये प्रपद्यन्ते यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ३४ ॥

सुख्यहं दुःख्यहं चेति जीव एवाभिमन्यते ।

निर्लेपोऽपि परं ज्योतिर्मोहितः शंभुमायया ॥ ३५ ॥

दुःखं वा तेषामेव ॥ ३० ॥ त एवेति । तेषां व्यापकत्वेऽपि अस्मि-
न्भोगायतने शरीर एवान्तःकरणावच्छेदेन त एव सुखदुःखादि भु-
ञ्जत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ प्रसङ्गान्भोगायतनभूतानां शरीराणामवान्तर-
विभागमाह—स्थावरं जंगमं चेति । स्थातुं शीलमस्य स्थावरम् । गम-
नहीनमित्यर्थः । जंगम्यत इति जंगमम् । इत्थं वपुः शरीरं द्विवि-
धम् । तत्र तयोर्भेदयोर्मध्ये ये स्थावरा देहास्ते सूक्ष्मा अतिमन्दा इ-
त्यर्थः । के ते । गुल्मलतादयः ॥ ३२ ॥ जंगमानाह—अण्डजा इति ।
अण्डेभ्यो जाता अण्डजाः पक्षिसर्पादयश्च । स्वेदजा मशकादयः ।
उद्भिदन्ति भूमिमित्युद्भिदः तादृशाः सन्तो ये जायन्ते त उद्भिज्जाः
पिपीलिकादयः । यद्वा जरायुमुद्भिद्य जायन्त इत्युद्भिज्जाः जरायुजा
इत्यर्थः । अयमेवार्थः साधुः । “उद्भिदा यजेत पशुकामः” इत्यत्र
लक्षणादोषप्रसक्तौ उद्भिच्छब्दो यागनामधेयमित्युक्तम्, तद्वज्जरायुज-
नामधेयमिति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥ एवं नानाविधदेहप्राप्तौ नियामक-
माह—योनिमिति । देहिनः केनचित्पुण्येन शरीरत्वाय शरीरसंब-
न्धार्थं योनिं स्त्रीगर्भं प्रपद्यन्ते । अन्ये तु पापविशेषेण स्थाणुं स्थाणु-
प्रभृतिदेहं प्रपद्यन्त इति । तत्र नियामकमाह । यथाकर्म पुण्यापु-
ण्यरूपं तदनतिक्रम्य । यथाश्रुतं वेदशास्त्राध्ययनसंस्कारमनतिक्रम्ये-
त्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननु शरीरत्वाविशेषविम्बीभूतेश्वरस्यापि भोगः

कामः क्रोधस्तथा लोभो मदो मात्सर्यमेव च ।
 मोहश्चेत्यरिषड्वर्गमहंकारगतं विदुः ॥ ३६ ॥
 स एव बध्यते जीवः स्वप्नजाग्रदवस्थयोः ।
 सुषुप्तौ तदभावाच्च जीवः शंकरतां गतः ॥ ३७ ॥
 स एव मायया स्पृष्टः कारणं सुखदुःखयोः ।
 शुक्तौ रजतवद्विश्वं मायया दृश्यते शिवे ॥ ३८ ॥

स्यात् । शरीरस्य भोगायतनत्वात् । कारणे सति कार्यस्यावश्यक-
 त्वादित्यत आह—सुख्यहमिति । यद्यपि जीवो निर्लेपः सुखदुःखा-
 दिसङ्गरहितः परंज्योतिः स्वप्रकाशस्तथापि शंभुमायया मोहितः सन्
 सुख्यहं दुःख्यहमिति स एवाभिमन्यते । अहंकारसमसत्ताकं सुखा-
 दिकमहंकारावच्छिन्नस्य प्रतिबिम्बस्यैव नेश्वरस्य । तथाच श्रुतिः “प-
 रास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” इत्यादि ।
 नहि यस्य माया तमेव वशीकरोतीति लोके ऐन्द्रजालिकादौ दृष्ट-
 मिति भावः ॥ ३५ ॥ कामक्रोधादयस्त्वहंकारनिबन्धना इत्याह—
 कामेति । कामोऽभिलाषः, क्रोधो द्वेषः, लोभः प्राप्तेऽपि नालंबुद्धिः,
 मदः स्तम्भः, मात्सर्यं परगुणासहनम् । मोहश्चाविवेकः । इममरिष-
 ड्वर्गमहंकारनिष्ठं विदुः । “कामः संकल्पः” इति श्रुत्यान्तःकरणस्यैते
 वृत्तिविशेषास्तथापि अहंकारस्य प्राधान्येनोक्तमहंकारगतमिति ॥ ३६ ॥
 स इति । स एव जीवः स्वप्नजाग्रदवस्थयोरहंकारावच्छिन्न एव बध्यते ।
 सुषुप्तौ तदभावादहंकाराभावात् । सूक्ष्मरूपेणावस्थानादित्यर्थः । अन्य-
 थाहंकारनाशे जीवो ब्रह्मैव स्यात् । शंकरतां बिम्बसाम्यं गतः प्राप्तो
 भवतीत्यर्थः । “सता सौम्य तदा संपन्नो भवति” इत्यादिश्रुतेः ॥ ३७ ॥
 ननु जीवस्याहंकाराद्युपादानतया ब्रह्मणश्च वियदाद्युपादानतया तयोः
 सविकारतापत्तिरित्याशङ्क्य परिणामित्वे ह्येवं स्यात् । इह तु विवर्ताधि-
 ष्टाने नायं दोष इत्याह—स एवेति । जीवो मायया परिणामिन्या
 स्पृष्टः । कोऽर्थः । मायापरिणामोऽन्तःकरणं तेन विशिष्टः सन् सुख-

ततो विवेकज्ञानेन न कोऽप्यत्रास्ति दुःखभाक् ।
ततो विरम दुःखात्त्वं किं मुधा परितप्यसे ॥ ३९ ॥

श्रीराम उवाच ।

मुने सर्वमिदं सत्यं यन्मदग्रे त्वयेरितम् ।
तथापि न जहात्येतत्प्रारब्धादृष्टमुल्बणम् ॥ ४० ॥
मत्तं कुर्याद्यथा मद्यं नष्टाविद्यमपि द्विजम् ।
तद्वत्प्रारब्धभोगोऽपि न जहाति विवेकिनम् ॥ ४१ ॥
ततः किं बहुनोक्तेन प्रारब्धः स शिवः स्मरः ।
बाधते मां दिवारात्रमहंकारोऽपि तादृशः ॥ ४२ ॥

दुःखभागभवति । तेनान्तःकरणेनोपहितः सन् सुखदुःखयोः कारण-
मधिष्ठानं भवतीति भेदः । शिवे तु विशेषः । शिवे ब्रह्मणि विश्वं
मायया दृश्यते शुक्तौ रजतवत् । तथा जीवस्य सुखदुःखाधिष्ठानत्व-
महंकारावच्छिन्नत्वाद्भोक्तृत्वं चोपपद्यते । ईश्वरे तु विवर्ताधिष्ठान-
त्वेन न कोऽपि सुखदुःखादिसंबन्ध इति भावः ॥ ३८ ॥ तत इति ।
तत आत्मनोऽसङ्गत्वादहंकारादेरध्यस्तत्वाच्च मम सुखदुःखादिसं-
बन्धो नास्तीत्येवंरूपेण विवेकपूर्वकज्ञानेन कोऽप्यत्र संसारे दुःखभा-
ङ्गास्ति । तस्मात्त्वं मुधा व्यर्थं किं परितप्यसे । दुःखं त्यजेत्यर्थः
॥ ३९ ॥ भवदुक्तरीत्या जडस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेऽपि आत्मनोऽस-
ङ्गत्वेऽपि निश्चिते तथापि शोको नापसर्पति तत्किमित्याशयेन श्री-
राम उवाच—मुने इति । स्पष्टम् । तथाप्येतद्भुज्यमानफलं प्रारब्धं
च तददृष्टं च तत् । उल्बणमपरिहार्यत्वात्प्रबलम् । मां न जहाति
॥ ४० ॥ मत्तमिति । नष्टा अविद्याऽज्ञानं यस्य स तं तादृशमपि ।
दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति ॥ ४१ ॥ तत इति । बहुना युक्तयुक्त-
विचारेण किं । न किञ्चित्फलमित्यर्थः । प्रारब्धस्य जडत्वात्प्रारब्धप्रे-
रकः शिव एव । “फलमत्त उपपत्तेः” इत्यधिकरणे तु तथैव प्रति-

अत्यन्तपीडितो जीवः स्थूलदेहं विमुञ्चति ।

तस्माज्जीवाप्तये मह्यमुपायः क्रियतां द्विज ॥ ४३ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उपरिभागे शिवगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

अगस्त्यराघवसंवादे वैराग्योपदेशो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पादनात् । तथाच शिव एव मां दिवारात्रमहंकारानुप्रविष्टः सन्
बाधते । “दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम्” इति न्यायेन दुःखितमनस्के
मयि त्वदुपदेशो न स्थेमानं धत्त इति भावः ॥४२॥ ननु निरन्तरं
श्रवणमननादिभिर्ब्रह्मानुसंधाने कृते संसारानर्थनिवृत्त्यावाप्तब्रह्मानन्दो
भविष्यतीति चेत् । “बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते” इति
बहुजन्मसाध्येन साक्षात्कारेण परिहरणीये संसारे कथं झटिति परो-
क्षज्ञानमात्रेण समस्तदुःखनिवृत्तिः स्यादित्याशयमाविष्कुर्वन्नाह—अ-
त्यन्तेति । कुलजातिगुणक्रियाजन्यैरहंकारममकारादिभिरत्यन्तपीडितो
जीवो लिङ्गशरीरं स्थूलदेहं विमुञ्चति त्यक्ष्यतीत्यर्थः । “वर्तमानसा-
मीप्ये वर्तमानवद्वा” इति भविष्यत्यपि वर्तमानसामीप्ये लट् । तस्मा-
द्धेतोः जीवाप्तये लिङ्गशरीरस्थैर्याय । मह्यं मदर्थं उपायो यत्नः क्रियतां
भवतेति शेषः । अत्रेदमाकृतम् । ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदेऽपि कदाचि-
च्छिवो विष्णुं विष्णुः शिवं तावुभौ कदाचिद्ब्रह्माणं कदाचिद्ब्रह्मा च
तावुपदिशति । इदं तेषां लीलामात्रम् । अनावृतज्ञानस्थेश्वरस्य मोहानुप-
पत्तेः । अतएव “हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आ-
सीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुत्तेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम” । “ना-
रायण एवाग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः” । “जनितेन्द्रस्य जनितोव
विष्णोः” इत्यादिश्रुतीनां नहिनिन्दान्यायेन लीलाविग्रहविशेषप्रशंसा-
प्ररत्वमेव तात्पर्यं ज्ञातव्यम् । रामस्य शोकादिकं तदप्यज्ञजनानुकरण-
मात्रमभियुक्तान्प्रत्युपदेशमाहात्म्यं च गुरोः प्रकथितुमिति दिक् ॥४३॥
इति श्रीशिवगीताबालानन्दिनीव्याख्यायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ३

अगस्त्य उवाच ।

न गृह्णाति वचः पथ्यं कामक्रोधादिपीडितः ।
 हितं न रोचते तस्य मुमूर्षोरिव भेषजम् ॥ १ ॥
 मध्येसमुद्रं या नीता सीता दैत्येन मायिना ।
 आयास्यति नरश्रेष्ठ सा कथं तव संनिधिम् ॥ २ ॥
 बध्यन्ते देवताः सर्वा द्वारि मर्कटयूथवत् ।
 किंच चामरधारिण्यो यस्य सन्ति सुराङ्गनाः ॥ ३ ॥
 भुङ्क्ते त्रिलोकीमखिलां यः शंभुवरदर्पितः ।
 निष्कण्टकं तस्य जयः कथं तव भविष्यति ॥ ४ ॥

श्रीरामं निमित्तीकृत्य परमपुरुषार्थसाधन उपदिष्टेऽपि तद्विमुखो बहिर्मुखो लोको नान्तर्मुखतां लभत इति लोकस्थितिरौत्सर्गिक्येव-
 मेवेत्याशयेनागस्त्य उवाच—न गृह्णातीति । कामक्रोधादिभिर्बहि-
 र्मुखो गुरूपदिष्टं वचः पथ्यमपि परिणामेऽमृतमपि । अतएव हित-
 मिष्टकारि न गृह्णाति । दैववशाद्गृहीतमपि तस्य तस्मा इत्यर्थः । न
 रोचते । दृष्टान्तमाह—मुमूर्षोरिति ॥ १ ॥ ननु ज्ञाने महाप्रयासोऽ-
 स्तीति मां प्रतिभाति । “त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः स मोक्षकैः”
 इत्यमरः । त्रिवर्गस्तु संपादनीय इति रावणं हत्वा सीतां प्राप्य त्रि-
 वर्ग एवानुष्ठेय इति चेत्तत्र ततोऽप्यधिकः प्रयासोऽस्तीति प्रतिपादय-
 न्नाह—मध्येसमुद्रमिति । “पारेमध्ये षष्ठ्या वा” इत्यव्ययीभावः ।
 दैत्येन रक्षसा मायिना कपटिना ॥२॥ तस्य प्रतापमाह—बध्य-
 न्ते इति । ताड्यन्ते । किंचेति स्त्रीसौख्यमपि तादृशमिति भावः
 ॥ ३ ॥ निष्कण्टकं निःसपत्नम् । अभेदविवक्षया शंभुर्ब्रह्मा शिवश्च
 तयोर्वरेण दर्पितो गर्वितः । तस्य रावणस्य त्वत्कर्तृकस्तत्कर्मको जयः

इन्द्रजिन्नाम पुत्रो यस्तस्यास्तीशवरोद्धतः ।
 तस्याग्रे सङ्गरे देवा बहुवारं पलायिताः ॥ ५ ॥
 कुम्भकर्णाह्वयो भ्राता यस्यास्ति सुरसूदनः ।
 अन्यो दिव्यास्त्रसंयुक्तश्चिरंजीवी विभीषणः ॥ ६ ॥
 दुर्गं यस्यास्ति लङ्काख्यं दुर्जयं देवदानवैः ।
 चतुरङ्गबलं यस्य वर्तते कोटिसंख्यया ॥ ७ ॥
 एकाकिना त्वया जेयः स कथं नृपनन्दन ।
 आकाङ्क्षते करे धर्तुं बालश्चन्द्रमसं यथा ॥ ८ ॥
 तथा त्वं काममोहेन जयं तस्याभिवाञ्छसि ॥ ९ ॥
 श्रीराम उवाच ।

क्षत्रियोऽहं मुनिश्रेष्ठ भार्या मे रक्षसा हता ।

यदि तं न निहन्म्याशु जीवने मेऽस्ति किं फलम् ॥१०॥

इत्यर्थः ॥ ४ ॥ इन्द्रजिदिति । ईशवरेणोद्धतो गर्वितः । पलायिताः
 पलायनं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥ कुम्भकर्णेति । सुरसूदनो देवानां
 क्षोभकः । अन्यः कुम्भकर्णादपरो विभीषणः । चिरंजीवीति भावि-
 वरदानेनोक्तम् ॥ ६ ॥ दुर्गमिति । दुर्गं जले विषमस्थानम् । दुर्जयं
 जेतुमशक्यम् । चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथपदारूपानि यस्य तत्तथा
 बलं सैन्यं कोटिसंख्यया उपलक्षितं सध्वर्तते । कोट्य इत्येव गणनीयं
 नतु कोटिमात्रेण परिच्छेद्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ एकाकिनेति । असहायेन
 स प्रतिपक्षो रावणः ससहायः कथं केन प्रकारेण जेयः त्वदुद्योग-
 स्त्वर्किंचित्कर इत्याह—आकाङ्क्षते इति । यथा बालश्चन्द्रमसं करे
 धर्तुमाकाङ्क्षते तथा त्वं काममोहेन । कामप्रयुक्ताविवेकेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥
 तस्य रावणस्य ॥ ९ ॥ नाहं ज्ञानाधिकारी वैराग्याभावादिति लोक-
 रीतिं विडम्बयन् श्रीराम उवाच । अन्येनान्यस्य बलाद्भार्यापहता
 चेत्तं दस्युं हत्वा तस्य भार्या विमोक्षणीया किमुत स्वस्य । यतः
 क्षत्रियोऽहं क्षतान्नायत इति क्षत्रियः । यदि तं रावणमाशु शीघ्रं

अतस्ते तत्त्वबोधेन न मे किञ्चित्प्रयोजनम् ।
 कामक्रोधादयः सर्वे दह्यते तैस्तनुर्मम ॥ ११ ॥
 अहंकारोऽपि मे नित्यं जीवनं हन्तुमुद्यतः ॥ १२ ॥
 हतायां निजकान्तायां शत्रुणाऽवमतस्य वा ।
 यस्य तत्त्वबुभुत्सा स्यात्स लोके पुरुषाधमः ॥ १३ ॥
 तस्मात्तस्य वधोपायं लङ्घयित्वाम्बुधिं रणे ।
 ब्रूहि मे मुनिशार्दूल त्वत्तो नान्योऽस्ति मे गुरुः ॥ १४ ॥

अगस्त्य उवाच ।

एवं चेच्छरणं याहि पार्वतीपतिमव्ययम् ।
 स चेत्प्रसन्नो भगवान्वाञ्छितार्थं प्रयच्छति ॥ १५ ॥

न हन्मि तदा मम जीवने किं फलमस्ति । स वा हन्तव्यो मया वा
 मर्तव्यमिति भावः ॥ १० ॥ अत इति । ते तत्त्वबोधेन । त्वया
 क्रियमाणेनोपदेशेनेत्यर्थः । मे किमपि प्रयोजनं नास्ति । कामक्रो-
 धादयो ये सर्वे रजस्तमोविकारास्तैः । तनुर्देहः ॥ ११ ॥ किञ्च ।
 अहंकार इति । क्षत्रियोऽहमित्यादि गर्वोऽपि मे मम जीवनं प्राण-
 धारणं हन्तुमुद्यतस्तस्मादलं श्रवणादिनेति भावः ॥ १२ ॥ ननु वि-
 षयदोषदर्शनेन विरक्तः सन् श्रवणादि कुर्यात् । विरक्तस्यैव तत्त्व-
 बुभुत्सायामधिकार इति चेन्नेत्याह—हतायामिति । निजकान्तायां
 शत्रुणा हतायां सत्यां वा शत्रुणा अवमतस्य तिरस्कृतस्य यस्य तत्त्व-
 बुभुत्सा तत्त्वं बोद्धुमिच्छा स्यात्स लोके पुरुषाधमः । देहादिष्वनि-
 त्याशुचिदुःखरूपत्वादिबुद्ध्या वैराग्यवत एव मोक्षशास्त्रेऽधिकारः ।
 अन्ये तु प्रतिष्ठार्थं तच्छास्त्रं पठन्तीति रामोक्त्या सूचितम् ॥ १३ ॥
 तस्मादिति । अम्बुधिं लङ्घयित्वा रणे तस्य रावणस्य वधे उपायं
 त्वत्तः त्वां विनेत्यर्थः ॥ १४ ॥ यस्य तत्त्वज्ञानमुपदेष्टव्यमेवेति नि-
 श्रयस्तेन गुरुणापि तच्छब्दानुरोधेन वर्तितव्यमिति लौकिकीं रीति-

देवैरजेयः शक्राद्यैर्हरिणा ब्रह्मणापि वा ।

स ते वध्यः कथं वा स्याच्छंकरानुग्रहं विना ॥ १६ ॥

अतस्त्वां दीक्षयिष्यामि विरजागममाश्रितः ।

तेन मार्गेण मर्त्यत्वं हित्वा तेजोमयो भव ॥ १७ ॥

येन हत्वा रणे शत्रून्सर्वान्कामानवाप्स्यसि ।

भुक्त्वा भूमण्डलं चान्ते शिवसायुज्यमाप्स्यसि ॥ १८ ॥

सूत उवाच ।

अथ प्रणम्य रामस्तं दण्डवन्मुनिसत्तमम् ।

उवाच दुःखनिर्मुक्तः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १९ ॥

श्रीराम उवाच ।

कृतार्थोऽहं मुने जातो वाञ्छितार्थो ममागतः ।

पीताम्बुधिः प्रसन्नस्त्वं यदि मे किमु दुर्लभम् ।

अतस्त्वं विरजादीक्षां ब्रूहि मे मुनिसत्तम ॥ २० ॥

मनुसरन्नगस्य उवाच—एवमिति । एवं चेच्छत्रुवध एवावश्यं कर्तव्यश्चेत्तर्हि अव्ययमविनाशं पार्वतीपतिं शरणं याहि । स प्रसन्नश्चेत्तर्हि ॥ १५ ॥ त्वयैव प्रसादः क्रियतामिति चेत्तत्राह—देवैरिति । ते त्वया वध्यः हन्तुं शक्यः कथं केन प्रकारेण ॥ १६ ॥ अत इति । विरजागमं विरजादीक्षाप्रतिपादकं शास्त्रमाश्रितः सन् दीक्षयिष्यामि । दीक्षावन्तं करिष्यामीत्यर्थः । तेन मार्गेणोपायेन मर्त्यत्वमितरसाधारण्यं हित्वा । तेजोमयः शुद्धदेहो भव । आशिषि लोढ् ॥ १७ ॥ येनेति । येन दीक्षासंस्कारेण शत्रून्हत्वा सर्वान्कामानवाप्स्यसि । किञ्च भूमण्डलं भुक्त्वाऽनुभूयान्ते शिवसायुज्यमपरमुक्तिं प्राप्स्यसि । उपासनाभिर्मुक्तयस्तु सारूप्यादय एव भवन्ति ज्ञानेन कैवल्यरूपा मुक्तिरिति भावः ॥ १८ ॥ सूत उवाच—अथेति । अगस्त्यवाक्य-
श्रवणानन्तरम् ॥ १९ ॥ कृतार्थ इति । आगतः सिद्धः । तस्य मा-

अगस्त्य उवाच ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामष्टम्यां वा विशेषतः ।
 एकादश्यां सोमवारे आर्द्रायां वा समारभेत् ॥ २१ ॥
 यं वाममाहुर्न रुद्रं शाश्वतं परमेश्वरम् ।
 परात्परं परं चाहुः परात्परतरं शिवम् ।
 ब्रह्मणो जनकं विष्णोर्वहेर्वायोः सदाशिवम् ॥ २२ ॥
 ध्यात्वाग्निनावसथ्याग्निं विशोध्य च पृथक्पृथक् ।
 पञ्चभूतानि संयम्य दग्ध्वा गुणविधिक्रमात् ॥ २३ ॥

हात्स्यमाह—पीताम्बुधिरिति । चुलकितसिन्धुः । तवानुग्रहे सति सिन्धुतरणादिकं सर्वं मदिष्टं शेत्स्यतीति भावः । अत इति । यतः शिवप्रसादहेतुर्दीक्षा अतः कारणादित्यर्थः ॥ २० ॥ अगस्त्य उवाच—शुक्लपक्ष इति । यस्मिन्कस्मिन्वा मासे शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामुक्ततिथिषु आर्द्रायुक्तसोमवारे वा दीक्षां समारभेत् । परस्मैपदमार्षम् ॥ २१ ॥ यमिति । यं देवमित्थमाहुस्तं ध्यात्वा व्रतं चरेदिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । वामं सुन्दरं श्रेष्ठं वा । रुद्रं रुदन्तीति रुद्रः संसारिणस्तान् राति कृपयानुगृह्णातीति रुद्रस्तं परात्परं जगन्त्रियन्तारम् । परात्परतरं ब्रह्मादिवन्द्यम् । ब्रह्मविष्ण्वादिव्यानां सकललीलाविग्रहाणां मूलभूतमित्यर्थः । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इत्यादिश्रुतेः । अतएव सदाशिवं पूर्णानन्दात्मना व्यवस्थितम् ॥ २२ ॥ ध्यात्वेति । एवंविधं शिवं ध्यात्वेति पूर्वागमनेनोक्तं भवति । भूतशुद्धिप्रकारमाह—ध्यात्वेत्यादिना । अग्निनाग्निबीजेनेत्यर्थः । आवसथ्याग्निं ध्यात्वा पञ्चभूतानि स्वदेहारम्भकाणि पृथक्पृथक् वायुबीजेन विशोध्य विशेषयित्वा तानि पञ्चभूतानि संयम्यावसथ्याग्निना गुणविधिक्रमाच्छब्दादिगुणपूर्वकं तेन क्रमेणेत्यर्थः । दग्ध्वा ध्यात्वा स्वस्वगुणपूर्वकं तानि भूतानि दग्धानीति भावयित्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥

मात्राः पञ्च चतस्रश्च त्रिमात्रा द्विस्ततः परम् ।

एकमात्रममात्रं च द्वादशान्तव्यवस्थितम् ॥ २४ ॥

स्थित्यां स्थाप्यामृतो भूत्वा व्रतं पाशुपतं चरेत् ॥ २५ ॥

इदं व्रतं पाशुपतं कथयिष्ये समासतः ।

प्रातरेव तु संकल्प्य निर्धायाग्निं स्वशाखया ॥ २६ ॥

उपोषितः शुचिः स्नातः शुक्लाम्बरधरः स्वयम् ।

शुक्लयज्ञोपवीतश्च शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ २७ ॥

जुहुयाद्विरजोमन्त्रैः प्राणापानादिभिस्ततः ।

अनुवाकान्तमेकाग्रः समिदाज्यचरून्पृथक् ॥ २८ ॥

तमेव क्रमं स्फुटमाह—मात्रा इति । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दतन्मात्रा इत्यर्थः । अयं भावः । पृथिवी पञ्चमात्रा । आपश्चतुर्मात्राः । तेजस्त्रिमात्रम् । वायुर्द्विमात्रः । आकाश एकमात्र इति । तथाच पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रत्युपादानतया तदीयानां गुणानामप्युत्तरोत्तरमन्वयादिति भावः । अमात्रमिति । अहंकारमहत्तत्त्वमायानामेकतत्त्वेन ग्रहणं तच्चात्रमात्रम् । अव्यक्तगुणभेदत्वादूपादितन्मात्ररहितमित्यर्थः । तत्कीदृशम् । द्वादशान्तव्यवस्थितं पञ्चतन्मात्ररूपाः शब्दादयः पञ्चमहाभूतानि अहंकारमहत्तत्त्वमायाख्यमेकं एवमेकादश तत्त्वानि एषामाधारः परमात्मा द्वादशः । स एवान्तो लयावधिरिति द्वादशान्तस्तस्मिन् व्यवस्थितं प्रविलापेनावस्थितं ध्यात्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥ स्थित्यां स्थाप्येति । तदनन्तरममृतबीजेन तद्ध्यानपूर्वकं पुनः सर्वलयाधाराद्ब्रह्मणः सृष्टिक्रमेण पञ्चीकरणपूर्वकं पूर्ववद्देहस्थित्यां तानि तत्त्वान्यवस्थाप्य अमृतो भूत्वा । दिव्यदेहो भूत्वेत्यर्थः । पाशुपतं व्रतं चरेदिति भूतशुद्धिप्रकार उदाहृतः ॥ २५ ॥ इदं व्रतमिति । समासतः संक्षेपेण संकल्प्य संकल्पं कृत्वा स्वशाखया स्वशाखोक्तविधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ उपोषित इति । स्पष्टम् ॥ २७ ॥ जुहुयादिति । त-

आत्मन्यग्निं समारोप्य याते अग्नेति मन्त्रतः ।
 भस्मादायाग्निरित्याद्यैर्विमृज्याङ्गानि संस्पृशेत् ॥ २९ ॥
 भस्मच्छन्नो द्विजो विद्वान्महापातकसंभवैः ।
 पापैर्विमुच्यते नित्यं मुच्यते न च संशयः ॥ ३० ॥
 अग्निवीर्यं यतो भस्म वीर्यवान्भस्मसंयुतः ।
 भस्मस्नानरतो विप्रो भस्मशायी जितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
 एवं कुरु महाराज शिवनामसहस्रकम् ॥ ३२ ॥
 इदं तु संप्रदास्यामि तेन सर्वमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

तस्तदनन्तरं एकाग्रः स्वस्थः सन् समिदाज्यचरुनिति द्रव्यत्रयं पृथ-
 क्पृथगनुवाकान्तं अनुवाकसमाप्तिपर्यन्तं जुहुयात् । “प्राणापानव्या-
 नोदानसमाना मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासश्स्वा-
 हा” इत्यादयो विरजामन्त्रा अनुसंधेयाः ॥ २८ ॥ आत्मनीति ।
 “या ते अग्ने यज्ञिया तनूः” इत्यादिमन्त्रेणाग्निमात्मनि समारोप्य ।
 ततो हुतस्याग्नेर्भस्मादाय गृहीत्वा “अग्निरिति भस्म” इत्यादिमन्त्रै-
 र्विमृज्य अभिमन्त्रय तेन भस्मनाङ्गानि ललाटादीनि संस्पृशेत् । तेषु
 भस्मधारयेदित्यर्थः । अग्न इति वक्तव्ये अग्नेतीति संधिरार्षः । “अग्नि-
 रित्यादिभिर्मन्त्रैः शुद्धं भस्माभिमन्त्रितम् । शिवमन्त्रेण वा धार्यं गायत्र्या
 प्रणवेन वा ।” एतच्च भस्मधारणं सर्वकर्माङ्गम् । “न तच्छानं न तद्दानं
 न तज्ज्ञानं जपो न सः । त्रिपुण्ड्रेण विना येन विप्रेण यदनुष्ठितम्”
 इति । विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः ॥ २९ ॥ भस्मेति । छन्नो लिप्ताङ्ग
 आदौ पापैर्विमुच्यते ततो ज्ञानेन संसारादपि मुच्यते । न संशय
 इति महापापेभ्यः कथं प्रमुच्यत इति संशयो न कार्यः । भस्मसा-
 मर्थ्यं वाचामगोचरमिति भावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एवं कुर्विति । एवं
 प्रागुक्तरीत्या भस्मधारणं कुर्वित्यर्थः ॥ ३२ ॥ इदमिति । इदं बु-

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै शिवनामसहस्रकम् ।
 वेदसाराभिधं नित्यं शिवप्रत्यक्षकारकम् ॥ ३४ ॥
 उक्तं च तेन राम त्वं जप नित्यं दिवानिशम् ।
 ततः प्रसन्नो भगवान्महापाशुपतास्त्रकम् ।
 तुभ्यं दास्यति तेन त्वं शत्रून्हत्वाप्स्यसि प्रियाम् ॥ ३५ ॥
 तस्यैवास्त्रस्य माहात्म्यात्समुद्रं शोषयिष्यसि ।
 संहारकाले जगतामस्त्रं तत्पार्वतीपतेः ॥ ३६ ॥
 तदलाभे दानवानां जयस्तव सुदुर्लभः ।
 तस्माल्लब्धुं तदेवास्त्रं शरणं याहि शंकरम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उपरिभागे शिवगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे अगस्ति-
 राघवसंवादे विरजादीक्षानिरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

द्विस्थं सर्वं सर्वार्थप्रयोजनम् ॥ ३३ ॥ सूत उवाच—इत्युक्त्वेति ।
 वेदसार इत्याख्या नामास्येति ॥ ३४ ॥ उक्तं चेति । तेनागस्त्येन
 उक्तं च । किमुक्तं तदेवाह । हे राम, दिवानिशं इदं जप । तदपि न
 कस्मिंश्चिद्दहोरात्रे किंतु सर्वेष्वित्याह—नित्यमिति । ततः सहस्रना-
 मजपात्पाशुपतसंज्ञकमस्त्रं तेनास्त्रेण रावणादीन्हत्वा प्रियां भार्याम्-
 चाप्स्यसि ॥ ३५ ॥ तस्यैवेति । संहारेति । संहारे तदेवास्त्रं प्रायेणा-
 र्हमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तदलाभ इति । कर्तुः शेषत्वविवक्षायां तवेति षष्ठी
 तेन 'न लोक—' इति न निषेधः । उपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३७ ॥
 इति श्रीशिवगीताबालानन्दिनीव्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ४

श्रीसूत उवाच ।

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठे गते तस्मिन्निजाश्रमम् ।
 अथ रामगिरौ रामः पुण्ये गोदावरीतटे ॥ १ ॥
 शिवलिङ्गं प्रतिष्ठाप्य कृत्वा दीक्षां यथाविधि ।
 भूतिभूषितसर्वाङ्गो रुद्राक्षाभरणैर्युतः ॥ २ ॥
 अभिषिच्य जलैः पुण्यैर्गौतमीसिन्धुसंभवैः ।
 अर्चयित्वा वन्यपुष्पैस्तद्वदन्यफलैरपि ॥ ३ ॥
 भस्मच्छन्नो भस्मशायी व्याघ्रचर्मासने स्थितः ।
 नाम्नां सहस्रं प्रजपन्नक्तंदिवमनन्यधीः ॥ ४ ॥
 मासमेकं फलाहारो मासं पर्णाशनः स्थितः ।
 मासमेकं जलाहारो मासं च पवनाशनः ॥ ५ ॥
 शान्तो दान्तः प्रसन्नात्मा ध्यायन्नेवं महेश्वरम् ।
 हृत्पङ्कजे समासीनमुमादेहार्धधारिणम् ॥ ६ ॥

ततः किं वृत्तमिति शुश्रूषून्मुनीन्प्रति सूत उवाच—एवमिति ।
 तस्मिन्नगस्त्ये । अथानन्तरम् ॥ १ ॥ शिवलिङ्गमिति । यथाविधि
 पूर्वाध्यायोक्तविधिमनतिक्रम्य दीक्षां कृत्वा स्थित इति पञ्चमश्लोक-
 स्थेन सहान्वयः । कीदृशः स इत्याकाङ्क्षायां विशेषणानि भूतिभूषिते-
 त्यादीनि ॥ २ ॥ अभिषिच्येति । स्वयं प्रतिष्ठापितं लिङ्गं गौतमीगो-
 दावरी सा सिन्धुर्नदी तत्प्रभवैर्जलैरभिषिच्य । वन्यानि वने जा-
 तानि तैः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥ भस्मच्छन्न इति । भस्मना छन्नो दि-
 ग्धः । नक्तंदिवमहोरात्रम् । ‘अचतुर—’ इति निपातनात्साधुः । अन-
 न्यधीः न विद्यतेऽन्यस्मिन्धीर्यस्य स तथा शिवैकनिष्ठ इत्यर्थः ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥ शान्त इति । शान्तो मनोनिग्रहवान् । दान्तो बहिरिन्द्रियनि-

चतुर्भुजं त्रिनयनं विद्युत्पिङ्गजटाधरम् ।
 कोटिसूर्यप्रतीकाशं चन्द्रकोटिसुशीतलम् ॥ ७ ॥
 सर्वाभरणसंयुक्तं नागयज्ञोपवीतिनम् ।
 व्याघ्रचर्माम्बरधरं वरदाभयधारिणम् ॥ ८ ॥
 व्याघ्रचर्मोत्तरीयं च सुरासुरनमस्कृतम् ।
 पञ्चवक्त्रं चन्द्रमौलिं त्रिशूलडमरूधरम् ॥ ९ ॥
 नित्यं च शाश्वतं शुद्धं ध्रुवमक्षरमव्ययम् ।
 एवं नित्यं प्रजपतो गतं मासचतुष्टयम् ॥ १० ॥
 अथ जातो महानादः प्रलयाम्बुधिभीषणः ।
 समुद्रमथनोद्धृतमन्दरावनिभृङ्गनिः ॥ ११ ॥

ग्रहवान् । एवं नियमाविष्टः सन्महेश्वरं ध्यायन् । कीदृशम् । हृत्प-
 ङ्गज इत्यादिभिर्विशिनष्टि ॥ ६ ॥ चतुर्भुजमिति । विद्युत्तडित्तद्विपि-
 ङ्गानां जटानां धरम् । कोटिसंख्याकाः सूर्यास्तैः सदृशमित्यर्थः ॥ ७ ॥
 सर्वाभरणमिति । नाग एव यज्ञोपवीतं तदस्यास्तीति तम् । व्याघ्रच-
 र्मैवाम्बरं तद्धरतीति तम् । वरदाभयमुद्राङ्कितौ हस्तौ धर्तुं शीलम-
 स्येति तम् ॥ ८ ॥ व्याघ्रेति । त्रिशूलं च डमरुश्च त्रिशूलडमरू तौ
 धरं धारयन्तम् । “कर्तृकर्मणोः कृति—” इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठी तु न
 भवति । आर्षत्वाद्वा ॥ ९ ॥ नित्यमिति । शाश्वतं शश्वदेकस्वभावम् ।
 शुद्धं कल्पितधर्मरहितं ध्रुवं परिणामशून्यम् । अक्षरं अपक्षयरहितं
 अव्ययं ध्वंसाप्रतियोगिनं नित्यं प्रागभावाप्रतियोगिनं तथाच षड्भा-
 वविकारहीनमिति भावः । एवं ध्यायतः प्रजपतो रामस्य मासचतु-
 ष्टयं गतं अत्यगादित्यर्थः ॥ १० ॥ अथ मासचतुष्टयानन्तरम् । अ-
 म्बुधिः शब्देन तच्छब्दो लक्ष्यते । तद्वद्भीषणः । समुद्रमथने उद्धृतः
 परिवर्तितो यो मन्दरावनिभृन्मन्दरगिरिस्तद्धनिसदृशः ॥ ११ ॥

रुद्रबाणाग्निसंदीप्तभृशत्रिपुरविभ्रमः ।

तमाकर्ण्यार्थं संभ्रान्तो यावत्पश्यति पुष्करम् ।

तावदेव महातेजो रामस्यासीत्पुरो द्विजाः ॥ १२ ॥

तेजसा तेन संभ्रान्तो नापश्यत्स दिशो दश ।

अन्धीकृतेक्षणस्तूर्णं मोहं यातो नृपात्मजः ॥ १३ ॥

विचिन्त्य तर्कयामास दैत्यमायां द्विजेश्वराः ।

अथोत्थाय महावीरः सज्यं कृत्वा धनुः स्वकम् ॥ १४ ॥

अविध्यन्निशितैर्बाणैर्दिव्यास्त्रैरभिमन्त्रितैः ।

आग्नेयं वारुणं सौम्यं मोहनं सौरपार्वतम् ॥ १५ ॥

विष्णुचक्रं महाचक्रं कालचक्रं च वैष्णवम् ।

रौद्रं पाशुपतं ब्राह्मं कौबेरं कुलिशानिलम् ॥ १६ ॥

भार्गवादिबहून्यस्त्राण्ययं प्रायुङ्क्त राघवः ॥ १७ ॥

रुद्रेति । रुद्रस्य बाणाग्निना संदीप्तं भृशं संदीप्तबहुलं त्रिपुरं तस्य यो विभ्रमः महासंरम्भः तं करोतीति तथाभूतो नादो जात इति पूर्व-
णान्वयः । ‘तत्करोति’ इति ण्यन्तात्पचाद्यच् । तमिति । अथ महानादो-
त्पत्त्यनन्तरं तं नादमाकर्ण्य श्रुत्वा संभ्रान्तो जातः “समौ संवेगसं-
भ्रमौ” इत्यमरः । भयादिना कर्मस्वपाटवं संवेग इति क्षीरस्वामी ।
यावत्पुष्करं गोदावरीजलं तत्रैव प्रक्रान्तत्वात् । “पुष्करं सर्वतोमु-
खम्” इत्यमरः । तज्जलं लक्ष्मीकरोति तावत् ॥ १२ ॥ तेजसेति ।
संभ्रान्तो व्याकुलः । अन्धीकृते ईक्षणे नेत्रे यस्य स तथा । एवंभूतः
सन् तूर्णं शीघ्रं मोहं यातः प्राप्तः ॥ १३ ॥ विचिन्त्येति । हे द्विजे-
श्वराः, रामो विचिन्त्य मनसि विचार्य । एषा दैत्यमायेत्यूहितवान् ।
अथ महावीरो रामः स्वकमात्मीयं धनुः सज्यं सगुणं कृत्वा ॥ १४ ॥
अविध्यदिति । दिव्यास्त्राणि । तान्येवाह—आग्नेयमिति । तत्तदे-
वताकान्यस्त्राणीत्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवानित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

तस्मिंस्तेजसि शस्त्राणि चास्त्राण्यस्य महीपतेः ।
 विलीनानि महाभ्रस्य करका इव नीरधौ ॥ १८ ॥
 ततः क्षणेन जज्वाल धनुस्तस्य कराच्युतम् ।
 तूणीरं चाङ्गुलित्राणं गोधिकापि महीपतेः ॥ १९ ॥
 तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणो भीतः पपात भुवि मूर्च्छितः ।
 अथाकिंचित्करो रामो जानुभ्यामवनिं गतः ॥ २० ॥
 मीलिताक्षो भयाविष्टः शंकरं शरणं गतः ।
 स्वरेणाप्युच्चरन्नुच्चैः शंभोर्नामसहस्रकम् ॥ २१ ॥
 शिवं च दण्डवद्भूमौ प्रणनाम पुनः पुनः ।
 पुनश्च पूर्ववच्चासीच्छब्दो दिङ्मण्डलं स्वनन् ।
 चचाल वसुधा घोरं पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ २२ ॥
 अथ क्षणेन शीतांशुशीतलं तेज आदधत् ।
 उन्मीलिताक्षो रामस्तु यावद्यावत्प्रपश्यति ॥ २३ ॥

तस्मिन्निति । महाभ्रस्य महामेघस्य संबधिन्यः करका वर्षोपला नी-
 रधाविवेति दृष्टान्तः ॥ १८ ॥ तत इति । तस्य रामस्य कराच्युतं
 सज्ज्वाल । तथा तूणीरं निषङ्गः । अङ्गुलित्राणं च गोधिकापि
 ज्याघातवारणार्थं कृतं चर्ममयं तलं च जज्वालेत्यनुषज्यते ॥ १९ ॥
 तदिति । तत्तेजसा धनुरादिज्वलनम् । अथानन्तरं न किंचित्करोती-
 त्यकिंचित्करः सन् ॥ २० ॥ मीलिताक्ष इति । शरणं रक्षितारं गतः
 प्राप्तः । किं कुर्वन् । उच्चैः स्वरेणापि शंभोर्नामसहस्रकं उच्चरन्नुच्चारय-
 न्नित्यर्थः ॥ २१ ॥ शिवं चेति । पुनश्चेति । दिशां मण्डलं स्वनन्स्वा-
 नयन्नित्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थाच्छब्दप्रत्ययः । घोरं भयंकरं यथा
 तथा ॥ २२ ॥ अथेति । राम उन्मीलिताक्षः सन् शीतांशुश्चन्द्रस्त-
 द्बच्छीतलं तेज आदयदासमन्ताद्विभ्रत् । तथापि यावत्स्वचक्षुर्ग्रा-
 ह्यपरिमाणकं यथा स्यात्तथा । सर्वस्य महीतुमशक्यत्वात् । यावत्प्र-

तावद्दर्शं वृषभं सर्वालंकारसंयुतम् ।
 पीयूषमथनोद्भूतनवनीतस्य पिण्डवत् ॥ २४ ॥
 प्रोतस्वर्णं मरकतच्छायाशृङ्गद्वयाञ्चितम् ।
 नीलरत्नेक्षणं ह्रस्वकण्ठकम्बलभूषितम् ॥ २५ ॥
 रत्नपल्याणसंयुक्तं निबद्धश्वेतचामरैः ।
 घण्टिकाघर्घरीशब्दैः पूरयन्तं दिशो दश ॥ २६ ॥
 तत्रासीनं महादेवं शुद्धस्फटिकविग्रहम् ।
 कोटिसूर्यप्रतीकाशं कोटिशीतांशुशीतलम् ॥ २७ ॥
 व्याघ्रचर्माम्बरधरं नागयज्ञोपवीतिनम् ।
 सर्वालंकारसंयुक्तं विद्युत्पिङ्गजटाधरम् ॥ २८ ॥
 नीलकण्ठं व्याघ्रचर्मोत्तरीयं चन्द्रशेखरम् ।
 नानाविधायुधोद्भासिदशबाहुं त्रिलोचनम् ॥ २९ ॥

पश्यति । यद्वा । पूर्वोक्तं तेज आदधत् अपिबत् । सादरमद्राक्षीदित्यर्थः । घेट् पाने “विभाषा घेट्शब्दोः” इति चङ् । पुनश्च यावत्प्रपश्यतीति ॥ २३ ॥ तावदिति । तावद्वृषभं ददर्श । पीयूषस्यामृतस्य मथनेनोद्भूतं यन्नवनीतं तस्य पिण्डवत्स्थितम् । अतिशुद्धत्वसूचनायेदमुक्तम् ॥ २४ ॥ प्रोतेति । प्रोतं शृङ्गाग्रे खचितं स्वर्णं सुवर्णं यस्य तं तथोक्तं मरकतस्य छाया कान्तिः तद्वत्कान्तिर्यस्य तादृशेन शृङ्गद्वयेनाञ्चितं रमणीयमित्यर्थः । नीलरत्नमिन्द्रनीलमणिस्तद्वदीक्षणे यस्य तं । ह्रस्वेन गलकम्बलेन सास्त्रया भूषितम् ॥ २५ ॥ रत्नेति । पल्याणं पृष्ठास्तरणं तेन संयुक्तम् । घण्टिकाः क्षुद्रघण्टाः घर्घर्यस्तद्वान्तरभेदास्तासां शब्दैः दिशः पूरयन्तम् ॥ २६ ॥ तत्रेति । तत्र तस्मिन्पूर्वोक्ते वृषभे समासीनं महादेवं ददर्श रघुनन्दन इति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ नीलकण्ठमिति । नानाविधान्यायुधानि तैरुद्भासितुं शीलं येषां ते तथोक्ताः तादृशा दशसंख्याका ब्राह्मो यस्य तं तथोक्तम् । “सुप्यजातौ” इति सुब्रह्मणं प्रादिषु प्रवृ-

युवानं पुरुषश्रेष्ठं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ ३० ॥
 तत्रैव च सुखासीनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
 नीलेन्दीवरदामाभामुद्यन्मरकतप्रभाम् ॥ ३१ ॥
 मुक्ताभरणसंयुक्तां रात्रिं ताराचितामिव ।
 विन्ध्यक्षितिधरोत्तुङ्गकुचभारभरालसाम् ॥ ३२ ॥
 सदसत्संशयाविष्टमध्यदेशान्तरां वराम् ।
 दिव्याभरणसंयुक्तां दिव्यगन्धानुलेपनाम् ॥ ३३ ॥
 दिव्यमाल्याम्बरधरां नीलेन्दीवरलोचनाम् ।
 अलकोद्भासिवदनां ताम्बूलग्रासशोभिताम् ॥ ३४ ॥
 शिवालङ्गनसंजातपुलकोद्भासिविग्रहाम् ।
 सच्चिदानन्दरूपाढ्यां जगन्मातरमम्बिकाम् ॥ ३५ ॥

त्वर्थं तस्मात्प्राद्युपपदेऽपि णिनिरिति कैयटः ॥ २९ ॥ युवानमिति ।
 पुरुषश्रेष्ठम् । “ईश्वरः सर्वभूतानाम्” इति श्रुतेः । वास्तवस्वरूपमाह
 सच्चिदानन्दविग्रहमिति ॥ ३० ॥ तत्रैवेति । पूर्ववद्वक्ष्यमाणेनान्वयः ।
 नीलेन्दीवराणां यद्वाम माला तदाभां तत्सदृशीम् । अनेन पार्वत्याः
 कृष्णरूपत्वं सूचितम् । तदुक्तं मार्कण्डेये “कालिकेति समाख्याता
 हिमाचलकृताश्रया” इति । उद्यन्ती मरकतप्रमेव प्रभा यस्यास्ताम्
 ॥ ३१ ॥ मुक्तेति । मुक्ता एवाभरणानि तैः संयुक्तां ताराभिराचितां
 व्याप्तां रात्रिमिव स्थिताम् । विन्ध्यक्षितिधरवदुत्तुङ्गयोरुन्नतयोः कुच-
 योर्यो भारस्तस्य यो भरोऽतिशयस्तेनालसां मन्दगतिमित्यर्थः । “अ-
 थातिशयो भरः” इत्यमरः ॥ ३२ ॥ सदसदिति । अस्ति न वेत्येवं
 रूपे संदेह आविष्टं विषयभूतं मध्यदेशस्यान्तरमवकाशो यस्यास्तां
 वरां सर्वोत्तमाम् ॥ ३३ ॥ दिव्येति । दिव्यानां माल्यानामम्बराणां
 च धरां धारयन्तीम् । ताम्बूलस्य ग्रासेन भक्षणेन शोभिताम् । प्रसु-
 अन्दने घञ् । अलकैः कुन्तलैरुद्भासितुं शीलमस्य तत्तथा वदनं य-
 स्यास्ताम् ॥ ३४ ॥ शिवेति । शिवस्यालङ्गनेन संजातैः पुलकैरुद्भा-

सौन्दर्यसारसंदोहां ददर्श रघुनन्दनः ।
 स्वस्ववाहनसंबद्धानानायुधलसत्करान् ॥ ३६ ॥
 बृहद्रथन्तरादीनि सामानि परिगायतः ।
 स्वस्वकान्तासमायुक्तान्दिक्पालान्परितः स्थितान् ॥ ३७ ॥
 अग्रगं गरुडारूढं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 कालाम्बुदप्रतीकाशं विद्युत्कान्तश्रिया युतम् ॥ ३८ ॥
 जपन्तमेकमनसा रुद्राध्यायं जनार्दनम् ।
 पश्चाच्चतुर्मुखं देवं ब्रह्माणं हंसवाहनम् ॥ ३९ ॥
 चतुर्वक्त्रैश्चतुर्वेदरुद्रसूक्तैर्महेश्वरम् ।
 स्तुवन्तं भारतीयुक्तं दीर्घकूर्चं जटाधरम् ॥ ४० ॥

सितुं शीलं यस्य स तथाभूतो विग्रहो देहो यस्यास्तां सच्चिदानन्द-
 रूपाढ्यां तत्स्वरूपामित्यर्थः । सच्चिदानन्दस्वरूपलक्षणेन शिवशक्त्यो-
 रभेदः सूचितः । जगन्मातरं विवर्तोपादानभूतामित्यर्थः । अतएवा-
 म्बिकां जगज्जननीम् ॥ ३५ ॥ सौन्दर्येति । सौन्दर्यसारस्य संदोहो
 मेलनं यस्यास्ताम् । बहुव्रीहेर्विशेष्यनिघ्नत्वात्स्वीत्वम् । षष्ठीतत्पुरुषे तु
 परवल्लिङ्गतया पुंस्त्वं स्यात् । स्वस्ववाहनैरैरावतादिभिः संबद्धान्
 संयुक्तान् । नानायुधैर्वज्रादिभिर्लसन्तः करा येषां तान् ॥ ३६ ॥
 बृहदिति । बृहद्रथन्तरादिसामानि तद्भेदानित्यर्थः । स्वस्वकान्ताभिः
 स्त्रीभिः संयुक्तान्परितः समन्तात्स्थितान् ॥ ३७ ॥ अग्रगमिति ।
 कालाम्बुजं नीलोत्पलम्, कालाम्बुद इति वा तत्सदृशम् । ‘काल-
 श्यामलमेचकाः’ इत्यमरः । विद्युत्तडित्तद्वत्कान्ता स्फुरन्ती या श्रीः
 तया युतं युक्तम् । अनेन विशेषणेन कालाम्बुदसादृश्यमेवोचित-
 मिति प्रतीयते ॥ ३८ ॥ जपन्तमिति । रुद्राध्यायं “नमस्ते रुद्रम-
 न्यव” इति प्रसिद्धम् ॥ ३९ ॥ चतुर्वक्त्रैरिति । चतुर्भिर्वक्त्रैः चतुर्षु
 वेदेषु यानि रुद्रसूक्तानि तैः भारती सरस्वती तया युक्तं तथोक्तम्

अथर्वशिरसा देवं स्तुवन्तं मुनिमण्डलम् ।
 गङ्गादितटिनीयुक्तमम्बुधिं नीलविग्रहम् ॥ ४१ ॥
 श्वेताश्वतरमन्त्रेण स्तुवन्तं गिरिजापतिम् ।
 अनन्तादिमहानागान्कैलासगिरिसंनिभान् ॥ ४२ ॥
 कैवल्योपनिषत्पाठान्मणिरत्नविभूषितान् ।
 सुवर्णवेत्रहस्ताढ्यं नन्दिनं पुरतः स्थितम् ॥ ४३ ॥
 दक्षिणे मूषकारूढं गणेशं पर्वतोपमम् ।
 मयूरवाहनारूढमुत्तरे षण्मुखं तथा ॥ ४४ ॥
 महाकालं च चण्डेशं पार्श्वयोर्भीषणाकृतिम् ।
 कालाग्निरुद्रं दूरस्थं ज्वलद्वावाग्निसंनिभम् ॥ ४५ ॥
 त्रिपादं कुटिलाकारं नटभृङ्गिरिटिं पुरः ।
 नानाविकारवदनान्कोटिशः प्रमथाधिपान् ॥ ४६ ॥

दीर्घाः कूर्चाः इमश्रूणि यस्य तम् । 'कूर्चो विकथने मध्ये भ्रुवोः
 इमश्रुणि कैरवे' इति विश्वः । जटानां धरम् ॥ ४० ॥ अथर्वेति ।
 अथर्वशिरसा उपनिषद्विशेषणेत्यर्थः । देवं महादेवं मुनीनां मण्ड-
 लम् । मण्डलशब्दस्त्रिलिङ्ग्याम् । गङ्गादितटिन्यः नद्यः ताभिर्युक्तं
 अम्बुधिं समुद्रं नीलविग्रहं श्यामलदेहम् ॥ ४१ ॥ श्वेताश्वतरशा-
 स्त्रिणां मन्त्रेण स्तुवन्तम् ॥ ४२ ॥ कैवल्येति । कैवल्योपनिषदं प-
 ठन्ति ते तथोक्तास्तान् । सुवर्णवेत्रसहितेन हस्तेनाढ्यम् ॥ ४३ ॥
 दक्षिण इति । मूषक इति धातुवृत्तौ स्फुटम् । मूषिक इति प्रामा-
 न्यिकः । ददर्शेति सर्वत्र संबन्धो ज्ञेयः ॥ ४४ ॥ महाकालमिति ।
 महाकालं चण्डेशं च द्वौ प्रथमविशेषौ कालाग्निरुद्रं अवतारम् । ज्व-
 लन् यो दावाग्निर्वनाग्निस्तेन सदृशमिति नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रह
 इति ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥ त्रिपादमिति । नटश्चासौ भृङ्गिरिटिश्च तं तथोक्तं

नानावाहनसंयुक्तं परितो मातृमण्डलम् ।
 पञ्चाक्षरीजपासक्तान्सिद्धविद्याधरादिकान् ॥ ४७ ॥
 दिव्यरुद्रकगीतानि गायत्किन्नरवृन्दकम् ।
 तत्र त्रैयम्बकं मन्त्रं जपद्विजकदम्बकम् ॥ ४८ ॥
 गायन्तं वीणया गीतं नृत्यन्तं नारदं दिवि ।
 नृत्यतो नाट्यनृत्येन रम्भादीनप्सरोगणान् ॥ ४९ ॥
 गायच्चित्ररथादीनां गन्धर्वाणां कदम्बकम् ।
 कम्बलाश्वतरौ शंभुकर्णकुण्डलतां गतौ ॥ ५० ॥
 गायन्तौ पन्नगौ गीतं कपालं कम्बलं तथा ।
 एवं देवसभां दृष्ट्वा कृतार्थो रघुनन्दनः ॥ ५१ ॥
 हर्षगद्गदया वाचा स्तुवन्देवं महेश्वरम् ।
 दिव्यनामसहस्रेण प्रणनाम पुनःपुनः ॥ ५२ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे शिवराघवसंवादे
 शिवप्रादुर्भावो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अयमपि प्रमथविशेषः ॥४६॥ नानेति । मातृणां मण्डलम् । “ब्राह्मी-
 त्याद्यास्तु मातरः” इत्यमरः ॥४७॥ दिव्येति । रुद्राः कायन्ते उच्चार्यन्त
 इति रुद्रकाणि दिव्यानि च तानि तथोक्तानि तान्येव गीतानि तद्वा-
 यतीति तद्गायत्किन्नरवृन्दकम् द्विजानां ब्राह्मणानां कदम्बकम् ॥४८॥
 गायन्तमिति । अङ्गविक्षेपमात्रं नृत्तं, पदार्थाभिनयो नृत्यं, वाक्याभि-
 नयो नाट्यमिति भेदः ॥ ४९ ॥ गायदिति । शंभोः कर्णौ तत्र कु-
 ण्डलतां गतौ ॥ ५० ॥ गायन्ताविति । कपालं कम्बलं च एतन्ना-
 मानौ पन्नगौ ददर्श । एवमुक्तप्रकारेण ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति श्री-
 शिवगीताबालानन्दिनीव्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ५

श्रीसूत उवाच ।

अथ प्रादुरभूत्तत्र हिरण्मयरथो महान् ।
 अनेकदिव्यरत्नांशुकिर्मीरितदिगन्तरः ॥ १ ॥
 नद्युपान्तिकपङ्काढ्यमहाचक्रचतुष्टयः ।
 मुक्तातोरणसंयुक्तः श्वेतच्छत्रशतावृतः ॥ २ ॥
 शुद्धहेमखुरैराढ्यतुरंगगणसंयुतः ।
 मुक्तावितानविलसदूर्ध्वदिव्यवृषध्वजः ॥ ३ ॥
 मत्तवारणिकायुक्तः पञ्चतत्त्वोपशोभितः ।
 पारिजाततरुद्भूतपुष्पमालामिरञ्जितः ॥ ४ ॥
 मृगनाभिसमुद्भूतकस्तूरीमदपङ्किलः ।
 कर्पूरागरुधूपोत्थगन्धाकृष्टमधुव्रतः ॥ ५ ॥
 संवर्तघनघोषाढ्यो नानावाद्यसमन्वितः ।
 वीणावेणुस्वनासक्तकिन्नरीगणसंकुलः ॥ ६ ॥

सूत उवाच—अथेति । अथ सहस्रनामपाठानन्तरम् । हिरण्यप्र-
 चुरो हिरण्मयः स चासौ रथश्च तथा । किर्मीरितं चित्रवर्णं कृ-
 तम् ॥ १ ॥ नदीति । नद्या गौतम्या उपान्तिकेन उपान्ते भवेन प-
 ङ्केन कर्दमेन आढ्यं लिप्तं महाचक्राणां चतुष्टयं यस्य स तथोक्तः
 मुक्तामयेन तोरणेन संयुक्तः ॥ २ ॥ शुद्धेति । शुद्धं यद्धेम तत्प्रचुराः
 खुराः तैराढ्या ये तुरंगगणास्तैः संयुक्तः । मुक्तावितानं मुक्ताफल-
 निर्मितं वितानमुल्लोचस्तेन विलसन्नूर्ध्वस्थः दिव्यो वृषो यस्य स तथा
 एवंभूतो ध्वजो यस्य स तथा ॥ ३ ॥ मत्तेति वारणिकाः करिण्यः
 पञ्चतत्त्वैस्तदधिष्ठातृदेवैरुपशोभितः अभिरञ्जितो भूषितः ॥ ४ ॥
 मृगेति । पङ्किलः संजातपङ्कः । आकृष्टा बलादानीता मधुव्रता भ्रमरा
 यस्मिन्स तथा ॥ ५ ॥ संवर्तेति । संवर्ते प्रलये ये घनास्तेषां घोष इव घो-

एवं कृत्वा रथश्रेष्ठं वृषादुत्तीर्य शंकरः ।
 अम्बया सहितस्तत्र पटतल्पेऽविशत्तदा ॥ ७ ॥
 सुरनीरजनेत्रीणां श्वेतचामरचालनैः ।
 दिव्यव्यजनवातैश्च प्रहृष्टो नीललोहितः ॥ ८ ॥
 कणत्कङ्कणनिध्वानैर्मञ्जुमञ्जीरसिंजितैः ।
 वीणावेणुस्वनैर्गीतैः पूर्णमासीज्जगत्रयम् ॥ ९ ॥
 शुकवाक्यकलारावैः श्वेतपारावतस्वनैः ।
 उन्निद्रभूषाफणिनां दर्शनादेव बर्हिणः ॥
 ननृतुर्दर्शयन्तः स्वांश्चन्द्रकान्कोटिसंख्यया ॥ १० ॥
 प्रणमन्तं यतो राममुत्थाप्य वृषभध्वजः ।
 आनिनाय रथं दिव्यं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ११ ॥

षस्तेनाढ्यः वीणादिस्वनासक्तेन किन्नरीगणेन संकुलः ॥ ६ ॥ एवमिति ।
 पटतल्पे पटास्तरणे ॥ ७ ॥ सुरेति । सुराणां नीरजनेभ्यः पद्मदृशस्तासां
 कण्ठे नीलः केशेषु लोहित इति नीललोहित इत्यर्थः ॥ ८ ॥ कण-
 दिति । कणतां शब्दं कुर्वतां कङ्कणानां निध्वानैः शब्दैः । “मञ्जीरो
 नूपुरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । सिंजितं भूषणध्वनिः । “भूषणानां तु
 सिंजितम्” इति च कोशः ॥ ९ ॥ शुकवाक्येति । शुकानां की-
 राणां वाक्यरूपा ये कलारावाः अव्यक्तमधुरशब्दास्तैर्जगत्रयं पूर्ण-
 मासेति प्राक्तनेनान्वयः । उन्निद्राणां हृषादुल्लसतां भूषाफणिनां दर्श-
 नादेव हेतोः बर्हिणो मयूराः कोटिसंख्ययोपलक्षितान्स्वानात्मीयान्
 चन्द्रकान्चन्द्र इव चन्द्रकास्तान् मेचकापरपर्यायान् “इवे प्रतिकृतौ”
 इति कन् । दर्शयन्तो ननृतुरित्यन्वयः ॥ १० ॥ प्रणमन्तमिति । र-
 थचक्रोपरि मस्तकं निधाय प्रणमन्तं रामं वृषभध्वजः शिव उपरिस्थ-
 त्वान्नतो नम्रः सन्नुत्थाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना मनसा । इदं लीला-
 विग्रहत्वाद्युक्तम् । अन्यथा “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति श्रुतिवि-

कमण्डलुजलैः स्वच्छैः स्वयमाचम्य यत्नतः ।
 समाचाम्याथ पुरतः स्वाङ्के राममुपानयत् ॥ १२ ॥
 अथ दिव्यं धनुस्तस्मै ददौ तूणीरमक्षयम् ।
 महापाशुपतं नाम दिव्यमस्त्रं ददौ ततः ॥ १३ ॥
 उक्तश्च तेन रामोऽपि सादरं चन्द्रमौलिना ।
 जगन्नाशकरं रौद्रमुग्रमस्त्रमिदं नृप ॥ १४ ॥
 अतो नेदं प्रयोक्तव्यं सामान्यसमरादिके ।
 अन्यो नास्ति प्रतीघात एतस्य भुवनत्रये ॥ १५ ॥
 तस्मात्प्राणाल्यये राम प्रयोक्तव्यमुपस्थिते ।
 अन्यदैतत्प्रयुक्तं चेज्जगत्संक्षयकृद्भवेत् ॥ १६ ॥
 अथाहूय सुरश्रेष्ठान्लोकपालान्महेश्वरः ।
 उवाच परमप्रीतः स्वंस्वमस्त्रं प्रयच्छत ॥ १७ ॥
 राघवोऽयं च तैरस्त्रै रावणं निहनिष्यति ।
 तस्मै देवैरवध्यत्वमिति दत्तो वरो मया ॥ १८ ॥

रोधः स्यात् । दिव्यं रथं आनिनाय प्रापयामासेत्यन्वयः ॥ ११ ॥
 कमण्डल्विति । स्वयं कमण्डलुजलैराचम्य राममाचाम्याचमनं का-
 रयित्वा स्वस्वाङ्के उत्सङ्गे “उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः” इत्यमरः । उपानयदृ-
 हीतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥ अथेति । स्वाङ्क उपवेशानन्तरं तस्मै रामाय
 ॥ १३ ॥ उक्त इति । इदं सूतवाक्यं मुनीन्प्रति । किमुक्तस्तदे-
 वाह—जगदिति । रौद्रं रुद्रदेवताकम् ॥ १४ ॥ अत इति । प्रती-
 घातः प्रतीकारः ॥ १५ ॥ तस्मादिति । प्राणाल्यये उपस्थिते प्राप्ते
 सति एतत्प्रयोक्तव्यम् । विपक्षे बाधकमाह—अन्यदेति । पूर्वोक्त-
 संकटाभावकाले ॥ १६ ॥ अथेति । स्वास्त्रोपदेशानन्तरम् । यूयं
 स्वंस्वमस्त्रं रामायेति शेषः ॥ १७ ॥ एतेन युष्माकमेवेष्टं भविष्यती-

तस्माद्धानरतामेत्य भवन्तो युद्धदुर्मदाः ।
 साहाय्यमस्य कुर्वन्तु तेन सुस्था भविष्यथ ॥ १९ ॥
 तदाज्ञां शिरसा गृह्य सुराः प्राञ्जलयस्तदा ।
 प्रणम्य चरणौ शंभोः स्वंस्वमस्त्रं ददुर्मुदा ॥ २० ॥
 नारायणास्त्रं दैत्यारिरैन्द्रमस्त्रं पुरंदरः ।
 ब्रह्मापि ब्रह्मदण्डास्त्रमाग्नेयास्त्रं धनंजयः ॥ २१ ॥
 याम्यं यमोऽपि मोहास्त्रं रक्षोराजस्तथा ददौ ।
 वरुणो वारुणं प्रादाद्वायव्यास्त्रं प्रभञ्जनः ॥ २२ ॥
 कौबेरं च कुबेरोऽपि रौद्रमीशान एव च ।
 सौरमस्त्रं ददौ सूरः सौम्यं सोमश्च पावकम् ।
 विश्वेदेवा ददुस्तस्मै वसवो वासवामिधम् ॥ २३ ॥
 अथ तुष्टः प्रणम्येशं रामो दशरथात्मजः ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा भक्तियुक्तो व्यजिज्ञपत् ॥ २४ ॥

त्याह—राघव इति । वयमेव तं हनिष्याम इतिचेत्तत्राह । तस्मै रा-
 वणाय देवैरवध्यत्वमित्येवंरूपो वरो मया दत्तः । अतोऽयं राघव एव
 तस्य हन्तेति भावः ॥ १८ ॥ तस्मादिति । यस्मात्पूर्वमेव मया चो-
 दिताः संतो यूयं वानरतामेत्य तत्रतत्र तिष्ठन्ताम् । तस्मात्कारणाद्भू-
 वन्तः सर्वे युद्धदुर्मदा युद्धे सोत्कण्ठाः अस्य साहाय्यं कुर्वन्तु । फल-
 माह—तेनेति ॥ १९ ॥ तदाज्ञामिति । गृह्य गृहीत्वेत्यर्थः । छान्द-
 सोऽयं ल्यप् ॥ २० ॥ तान्येवास्त्राणि नामतो निर्दिशति—नाराय-
 णेति । धनंजयोऽग्निः ॥ २१ ॥ याम्यमिति । रक्षोराजो नाम नि-
 र्ऋतिः । प्रभञ्जनो वायुः ॥ २२ ॥ कौबेरमिति । ईशानो लोकपालः ।
 सूरः सूर्यः । पावकं विश्वेदेवा ददुः ॥ २३ ॥ अथेति । व्यजिज्ञपद्वि-

श्रीराम उवाच ।

भगवन्मानुषैरेव नोल्लङ्घ्यो लवणाम्बुधिः ।
तत्र लङ्काभिधं दुर्गं दुर्जयं देवदानवैः ॥ २५ ॥
अनेककोटयस्तत्र राक्षसा बलवत्तराः ।
सर्वे स्वाध्यायनिरताः शिवभक्ता जितेन्द्रियाः ॥ २६ ॥
अनेकमायासंयुक्ता बुद्धिमन्तोऽग्निहोत्रिणः ।
कथमेकाकिना जेया मया भ्रात्रा च संयुगे ॥ २७ ॥

ईश्वर उवाच ।

रावणस्य वधे राम रक्षसामपि मारणे ।
विचारो न त्वया कार्यस्तस्य कालोऽयमागतः ॥ २८ ॥
अधर्मे तु प्रवृत्तास्ते देवब्राह्मणपीडने ।
तस्मादायुः क्षयं यातं तेषां श्रीरपि सुव्रत ॥ २९ ॥
राजस्त्रीलङ्घनासक्तं रावणं निहनिष्यसि ।
पानासक्तो रिपुर्जेतुं सुकरः समराङ्गणे ॥ ३० ॥

ज्ञापितवान् ॥ २४ ॥ भगवन्निति । एवकारः कात्स्न्ये । सर्वैरपि मनुष्यैरित्यर्थः । किंच तत्र दुर्गमस्ति । तदपि न साधारणमित्याह—दुर्जयमिति ॥ २५ ॥ रक्षका अपि दुर्जया इत्याह—अनेकेति । शिवभक्ता इत्यनेन शिवभक्तानां द्रोहो न कल्याणाय कल्पत इति ध्वनितम् । ननु एकशब्दस्य नित्यैकवचनान्ततया नञ्समासस्योत्तरप्राधान्यतया अनेकशब्दोऽपि नित्यैकवचनान्त एव । किंच कोटिशब्दस्यापि बहुवचनान्तत्वमनुपपन्नम् “विंशत्याद्याः सदैकत्वे” इत्यमरात् । तथाच अनेकाश्च ताः कोटयश्चेति कथं संभवतीति चेत्सत्यम् । अनेकशब्दानां बहूनामेकशेषे तदुपपत्तेः संख्याव्यक्तिबहुत्वे च बहुवचनोपपत्तेश्च ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ राजस्त्री स्त्रीता तस्या लङ्घनमवज्ञा तस्यामासक्तम् । पानासक्तो मद्यपः सु-

अधर्मनिरतः शत्रुर्भागेनैव हि लभ्यते ।
 अधीतवेदशास्त्रोऽपि सदा धर्मरतोऽपि वा ।
 विनाशकाले संप्राप्ते धर्ममार्गाच्च्युतो भवेत् ॥ ३१ ॥
 पीड्यन्ते देवताः सर्वाः सततं येन पापिना ।
 ब्राह्मणा ऋषयश्चैव तस्य नाशः स्वयं स्थितः ॥ ३२ ॥
 किष्किन्धानगरे राम देवानामंशसंभवाः ।
 वानरा बहवो जाता दुर्जया बलवत्तराः ॥ ३३ ॥
 साहाय्यं ते करिष्यन्ति तैर्बन्धान पयोनिधिम् ।
 अनेकशैलसंबद्धे सेतौ यान्तु बलीमुखाः ।
 रावणं सगणं हत्वा तामानय निजप्रियाम् ॥ ३४ ॥
 शस्त्रैर्युद्धे जयो यत्र तत्रास्त्राणि न योजयेत् ।
 निरस्त्रेष्वल्पशस्त्रेषु पलायनपरेषु च ।
 अस्त्राणि मुञ्चन्दिव्यानि स्वयमेव विनश्यति ॥ ३५ ॥
 अथवा किं बहूक्तेन मयैवोत्पादितं जगत् ।
 मयैव पाल्यते नित्यं मया संह्रियतेऽपि च ॥ ३६ ॥

शक्यः ॥ ३० ॥ धर्मिष्ठः शत्रुरेव जेतुमशक्यः । अयं तु न तथेत्य-
 न्यापदेशेनाह—अधर्मेति । अधर्म एव विनाशहेतुरित्याह—अधी-
 तेति ॥ ३१ ॥ पीड्यन्त इति । तस्य नाशः स्वयमेवोपस्थितः । त्वं
 निमित्तमात्रं भवेति भावः ॥ ३२ ॥ सहायानाह—किष्किन्धेति
 ॥ ३३ ॥ साहाय्यमिति । बन्धान समुद्रबन्धनं कुर्वित्यर्थः । बली-
 मुखाः कपयः । आनयेत्याशिषि लोट् ॥ ३४ ॥ महाशस्त्रप्रयोगा-
 र्हानर्हशत्रुविचारमाह—शस्त्रैरिति ॥ ३५ ॥ चिन्ता न कार्येति स-

अहमेको जगन्मृत्युर्मृत्योरपि महीपते ।

असेऽहमेव सकलं जगदेतच्चराचरम् ॥ ३७ ॥

मम वक्रगताः सर्वे राक्षसा युद्धदुर्मदाः ।

निमित्तमात्रस्त्वं भूयाः कीर्तिमाप्स्यसि संगरे ॥ ३८ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे शिवराघवसंवादे
रामाय वरप्रदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ६

श्रीराम उवाच ।

भगवन्नत्र मे चित्रं महदेतत्प्रजायते ।

शुद्धस्फटिकसंकाशस्त्रिनेत्रश्चन्द्रशेखरः ॥ १ ॥

मूर्तस्त्वं तु परिच्छिन्नाकृतिः पुरुषरूपधृक् ।

अम्बया सहितोऽत्रैव रमसे प्रमथैः सह ॥ २ ॥

त्वं कथं पञ्चभूतादि जगदेतच्चराचरम् ।

तद्ब्रूहि गिरिजाकान्त यदि तेऽनुग्रहो मयि ॥ ३ ॥

माश्वासयन्नुपसंहरति—अथवेति त्रिभिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति श्रीशिवगीताबालानन्दिनीव्याख्यायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पूर्वाध्यायान्ते जगज्जन्मादिकर्तृत्वं प्रतिपादितं तन्मूर्तस्य कथमुप-
पद्यत इति शङ्कां कुर्वन् श्रीराम उवाच—भगवन्निति । हे भगवन्,
अत्र सृष्ट्यादिकर्ताहमेवेत्येवंरूपे त्वदुक्तेऽर्थे मे मम महच्चित्रं महाश्र्वर्यं
प्रजायते । आश्चर्यं बीजमाह—शुद्धेत्यादिना ॥ १ ॥ मूर्त इति ।
मूर्तः परिच्छिन्नः । अतएव परिच्छिन्नाकृतिः । पुरुषरूपेण धृष्णो-
तीति तथोक्तः । ‘ऋत्विक्’ इति सूत्रे निपातनात्कुत्वम् ॥ २ ॥ त्वं कथ-
मिति । एवंभूतस्त्वं पञ्चभूतान्यादिर्यस्य तथाभूतमेतच्चराचरं करोषि

श्रीभगवानुवाच ।

शृणु राम महाभाग दुर्ज्ञेयममरैरपि ।
 तत्प्रवक्ष्यामि यत्नेन ब्रह्मचर्येण सुव्रत ।
 पारं यास्यस्यनायासाद्येन संसारनीरधेः ॥ ४ ॥
 दृश्यन्ते पञ्चभूतानि ये च लोकाश्चतुर्दश ।
 समुद्राः पर्वता देवा राक्षसा ऋषयस्तथा ॥ ५ ॥
 दृश्यन्ते यानि चान्यानि स्थावराणि चराणि च ।
 गन्धर्वाः प्रमथा नागाः सर्वे ते मद्भिभूतयः ॥ ६ ॥
 पुरा ब्रह्मादयो देवा द्रष्टुकामा ममाकृतिम् ।
 मन्दरं प्रययुः सर्वे मम प्रियतरं गिरिम् ॥ ७ ॥

पालयसि हंसि चेति शेषः । सर्वात्मकत्वं जगदेतदिति तु नाक्षि-
 प्यते । तस्य पूर्वाध्यायान्तेऽनुपक्रान्तत्वात् । तथाच शङ्कितुरयमा-
 शयः । परिच्छिन्नदेहस्य कुलालादेर्विप्रकृष्टकार्यजनकत्वानुपपत्तिरि-
 त्यादि ॥ ३ ॥ शृण्वति । हे राम, यत्नेन ब्रह्मचर्येण शृणु । यदमरै-
 रपि दुर्ज्ञेयं तत्प्रवक्ष्यामि तुभ्यमिति शेषः । येन ज्ञानेन ॥ ४ ॥ यथा
 जीवस्याहंकारवृत्तिसापेक्षं कर्तृत्वं तथा न मम कर्तृत्वं किंतु माया-
 वृत्तिसापेक्षस्य लीलाविग्रहस्य परिच्छिन्नत्वेऽपि कर्तृत्वांशानुपयो-
 गान्न कश्चिद्दोषः । मम मायायाश्च सर्वाङ्गत्वात्समस्तजगदुपादान-
 त्वमस्तीत्यतो मयि शङ्कां मा कार्षीरित्याशयेनाह—दृश्यन्त इति
 द्वाभ्याम् । पञ्चभूतादि सर्वं माया तत्कार्यं च मयि विवर्तमात्रं सुवर्णे-
 ऽलंकारभेदवन्मायाया इदं सर्वं परिणामः । दुग्धस्य दधीव ॥ ५
 ॥ ६ ॥ इममेवार्थं पूर्वकथोपन्यासेन द्रढयति—पुरेति । आकृतिं

स्तुत्वा प्राञ्जलयो देवा मां तथा पुरतः स्थिताः ।
 तान्दृष्ट्वाथ मया देवाँल्लीलाकुलितचेतसः ॥
 तेषामपहृतं ज्ञानं ब्रह्मादीनां दिवौकसाम् ॥ ८ ॥
 आसंस्तेऽसकृदज्ञाना मामाहुः को भवानिति ।
 अथाब्रुवमहं देवानहमेव पुरातनः ॥ ९ ॥
 आसं प्रथममेवाहं वर्तामि च सुरेश्वराः ।
 भविष्यामि च लोकेऽस्मिन्मत्तो नान्योऽस्ति कश्चन ॥ १० ॥
 व्यतिरिक्तं च मत्तोऽस्ति नान्यत्किंचित्सुरेश्वराः ।
 नित्योऽनित्योऽहमनघो ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

लीलाविग्रहम् ॥ ७ ॥ स्तुत्वेति । मां स्तुत्वा प्राञ्जलयः सन्तस्तथैव
 पुरतः स्थिताः तान्मदीयलीलया आकुलितं चेतो येषां तथाभूतान्दृष्ट्वा
 मया तेषां ज्ञानमपहृतम् । प्रश्नावतरणपूर्वकं परमतत्त्वोपदेशार्थमिति
 भावः ॥ ८ ॥ आसन्निति । अज्ञाना ज्ञानशून्या आसन् । भवान्क
 इति मामाहुः । असकृद्भारंवारम् । ‘अथ तेऽपहृतज्ञाना’ इत्यपि
 पाठान्तरम् । अथ तेषां प्रश्नानन्तरं देवानहमब्रुवम् । अहमेव पुरा-
 तन इति ॥ ९ ॥ ननु “जीव ईशो विशुद्धा चित्तस्यां भेदस्तयोर्द्वयोः ।
 अविद्याचित्तयोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥” इति सिद्धान्ते उक्तं तत्र
 कथमहमेव पुरातन इत्युक्तमिति चेत्तत्राह—आसमिति । मत्तोऽन्योऽ-
 विद्यातत्संबन्धादिः कोऽपि परमार्थिको नास्तीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः ।
 “ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति । सोऽब्रवीत् अहमेकः प्रथममासं
 वर्तामि च भविष्यामि च” इत्यादि । तथाच कल्पितभावाभावयोरधि-
 ष्ठानमात्रस्वरूपत्वं रज्जुसर्पादौ प्रसिद्धमिति भावः ॥ १० ॥ व्यति-
 रिक्तमिति । पूर्वमुक्तोऽप्यर्थः पुनरभ्यस्यते । अभ्यासो हि तात्पर्य-
 लिङ्गम् । तदुक्तम्—“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थ-
 वादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये” इति । नित्य इति स्वरूपेण ।

दक्षिणाञ्च उदञ्चोऽहं प्राञ्चः प्रत्यञ्च एव च ।
 अधश्चोर्ध्वं च विदिशो दिशश्चाहं सुरेश्वराः ॥ १२ ॥
 सावित्री चापि गायत्री स्त्री पुमानपुमानपि ।
 त्रिष्टुप् जगत्यनुष्टुप् च पङ्क्तिश्छन्दस्त्रयीमयः ॥ १३ ॥
 सत्योऽहं सर्वतः शान्तस्त्रेताग्निगौरवं गुरुः ।
 गौरवं गह्वरं चाहं द्यौरहं जगतां प्रभुः ॥ १४ ॥
 ज्येष्ठः सर्वसुरश्रेष्ठो वर्षिष्ठोऽहमपांपतिः ।
 आर्योऽहं भगवानीशस्तेजोऽहं चादिरप्यहम् ॥ १५ ॥

अनित्यः घटादितादात्म्यात् । ब्रह्मणां वेदानां ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य ।
 अविद्यारहितत्वादनघः ॥ ११ ॥ दक्षिणेति । दक्षिणस्यामञ्च-
 तीति दक्षिणाञ्चः । उदुत्तरस्यामञ्चतीति तथा । प्रपूर्वस्यां प्राग्वत् ।
 अधश्चोर्ध्वं चाञ्चतीति शेषः । दिशो विदिशश्चेति सर्वत्र परिपूर्णं
 इत्यर्थः ॥ १२ ॥ स्वस्य सर्वतादात्म्यापन्नत्वात्सर्वस्वरूपत्वमाह—
 सावित्रीति । एकस्या एव गायत्र्याः कालभेदान्नामभेदः । “गायत्री
 नाम पूर्वाह्णे सावित्री प्रथमे दिने” इति । इदं सरस्वत्या अप्युप-
 लक्षणम् । रूपादिव्यक्तित्रयमहमेव । अपुमानपुंसकमित्यर्थः । त्रिष्टु-
 बित्यादिविशेषरूपोऽहम् । त्रयीमय ऋगादिवेदत्रयप्रचुरः तत्प्रति-
 पाद्यस्वरूपोऽहम् ॥ १३ ॥ सत्य इति । मिथ्याभूतानामविद्यात-
 त्कार्याणामधिष्ठाने मयि त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वादहमेव पर-
 मार्थसत्य इत्युक्तं स्मारयति । अतएव सर्वतः सर्वेभ्यः प्रातिभासि-
 कव्यावहारिकसत्येभ्य इत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । शान्तः
 आविद्यकधर्मैरक्षुब्धः । त्रेताग्निराहवनीयादिः । गौरवं गुरोः कर्मा-
 ध्ययनादि । गुरुश्चाहम् । गौर्वाक् गह्वरं रहस्यं द्यौः स्वर्गः प्रभुर्नि-
 यन्ता ॥ १४ ॥ ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठः सर्वेषामादिभूतत्वात् । वर्षिष्ठः
 ज्ञानेन बद्धतरत्वात् । अपांपतिः समुद्रः । आर्यः पूज्यतमत्वात् ।

ऋग्वेदोऽहं यजुर्वेदः सामवेदोऽहमात्मभूः ।
 अथर्वणश्च मन्त्रोऽहं तथा चाङ्गिरसो वरः ॥ १६ ॥
 इतिहासपुराणानि कल्पोऽहं कल्पवानहम् ।
 नाराशंसी च गाथाहं विद्योपनिषदोऽस्म्यहम् ॥ १७ ॥
 श्लोकाः सूत्राणि चैवाहमनुव्याख्यानमेव च ।
 व्याख्यानानि तथा विद्या इष्टं हुतमथाहुतिः ॥ १८ ॥
 दत्तादत्तमयं लोकः परलोकोऽहमक्षरः ।
 क्षरः सर्वाणि भूतानि दान्तिः शान्तिरहं खगः ॥ १९ ॥
 गुह्योऽहं सर्ववेदेषु आरण्योऽहमजोऽप्यहम् ।
 पुष्करं च पवित्रं च मध्यं चाहमतःपरम् ।
 बहिश्चाहं तथा चान्तः पुरस्तादहमव्ययः ॥ २० ॥

भगवान् षड्गुणत्वात् । “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
 ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥” इङ्गना संज्ञा । तेजो-
 ऽहम् । आदिस्तेजसः वायुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ ऋग्वेद इति । अथ-
 र्वणोऽङ्गिरसश्च मन्त्रो यः स चतुर्थो वेदः सचाहमित्यर्थः ॥ १६ ॥
 इतिहासो भारतादिः । पुराणानि ब्रह्मादीनि । कल्पः प्रयोगः ।
 कल्पवान् तत्कर्ता बौधायनादिः । नाराशंसी नाम रुद्रप्रतिपादकमन्त्र-
 विशेषः । गाथा यज्ञप्रशंसादिः । विद्या उपासना “येऽन्नं ब्रह्मोपा-
 सते” इत्यादिः । उपनिषदः ब्रह्मप्रतिपादिका विद्याः ॥ १७ ॥
 श्लोकाः “तदप्येष श्लोको भवति” इत्यादिलक्षणाः । सूत्राणि ऋषि-
 कृतानि । अनुव्याख्यानानि शास्त्रेषु । विद्या गान्धर्वविद्याः । इष्टं
 यागः । हुतं होमः । आहुतिर्द्रव्यम् ॥ १८ ॥ दत्त इति । दत्तो दान-
 कर्माभूतो गवादिः । दत्तं दानम् । लोकः इहलोकः । परलोकः
 पुण्याद्रीनां फलीभूतः स्वर्गादिः ॥ १९ ॥ बहिरिति । बहिश्चाहमि-
 त्यादि दक्षिणाञ्च इत्यादिनोक्तमप्यभ्यासार्थं पुनरुक्तम् । एतदेवास्मि-

ज्योतिश्चाहं तमश्चाहं तन्मात्राणीन्द्रियाण्यहम् ।
 बुद्धिश्चाहमहंकारो विषयाण्यहमेव हि ॥ २१ ॥
 ब्रह्मा विष्णुर्महेशोऽहमुमा स्कन्दो विनायकः ।
 इन्द्रोऽग्निश्च यमश्चाहं निर्ऋतिर्वरुणोऽनिलः ॥ २२ ॥
 कुबेरोऽहं तथेशानो भूर्भुवःस्वर्महर्जनः ।
 तपः सत्यं च पृथिवी चापस्तेजोऽनिलोऽप्यहम् ॥ २३ ॥
 आकाशोऽहं रविः सोमो नक्षत्राणि गृहाण्यहम् ।
 प्राणः कालस्तथा मृत्युरमृतं भूतमप्यहम् ॥ २४ ॥
 भव्यं भविष्यत्कृत्स्नं च विश्वं सर्वात्मकोऽप्यहम् ।
 ओमादौ च तथा मध्ये भूर्भुवः स्वस्त्यैव च ।
 ततोऽहं विश्वरूपोऽस्मि शीर्षं च जपतां सदा ॥ २५ ॥
 अशितं पायितं चाहं कृतं चाकृतमप्यहम् ।
 परं चैवापरं चाहमहं सूर्यः परायणः ॥ २६ ॥
 अहं जगद्धितं दिव्यमक्षरं सूक्ष्ममप्यहम् ।
 प्राजापत्यं पवित्रं च सौम्यमग्राह्यमग्नियम् ॥ २७ ॥

न्यप्रकरणे सर्वेषु पौनरुक्त्येषु समाधानं ज्ञेयम् ॥ २० ॥ ज्योतिरिति ।
 तन्मात्राणि अहंभूतानि विषयाणि विषया इत्यर्थः । क्लीबत्वमार्षम्
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ आकाश इति । ग्रहाणीत्यार्षम् । भूतम-
 तीतम् ॥ २४ ॥ भव्यमिति । सर्वात्मक अन्तर्यामीति । आदौॐकारः
 मध्येभूर्भुवःस्वः । ततो गायत्री । ततः शीर्षम् “ॐ आपोज्योतिः”
 इत्यादि । जपतां द्विजानां इदं सर्वमहमेव व्यस्तं समस्तं च । विश्व-
 रूपो विराण्मूर्तिः ॥ २५ ॥ अशितमिति । परायणः सर्वेषामाश्रयः
 ॥ २६ ॥ अहमिति । प्राजापत्यं प्रजापतिदेवतात्मकम् । अग्नियं अ-

अहमेवोपसंहर्ता महाप्रासौजसां निधिः ।
 हृदये देवतात्वेन प्राणत्वेन प्रतिष्ठितः ॥ २८ ॥
 शिरश्चोत्तरतो यस्य पादौ दक्षिणतस्तथा ।
 यस्य सर्वोऽन्तरः साक्षादौकारोऽहं त्रिमात्रकः ॥ २९ ॥
 ऊर्ध्वमुन्नामये यस्मादधश्चापनयाम्यथ ।
 तस्मादौकार एवाहमेको नित्यः सनातनः ॥ ३० ॥
 ऋचो यजूंषि सामानि यो ब्रह्मा यज्ञकर्मणि ।
 प्रणामये ब्राह्मणेभ्यस्तेनाहं प्रणवो मतः ॥ ३१ ॥
 स्नेहो यथा मांसखण्डं व्याप्नोति व्यापयत्यपि ।
 सर्वलोकानहं तद्वत्सर्वव्यापी ततोऽस्म्यहम् ॥ ३२ ॥

ग्रेभवम् ॥ २७ ॥ अहमेवेति । महान्तो नगसागराद्याः प्रासा भ-
 क्ष्याणि येषां तेषां तेजसां प्रलयाद्भयादीनां निधिरधिष्ठानम् । प्राणिनां
 हृदये देवतात्वप्राणत्वाभ्यां प्रतिष्ठितश्चाहमेव ॥ २८ ॥ शिर इति ।
 यस्याङ्गूपस्य स्पर्शा उत्तरत उत्तरस्यां दिशि शिरः । ऊष्माणो दक्षि-
 णतः दक्षिणस्यां दिशि पादौ । अन्तस्थसंज्ञः सर्वोऽपि यस्यान्तरो
 मध्यभागः । स साक्षादौकारोऽहं । कयापि विवक्षया भागकल्पना
 कृतेति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ ऊर्ध्वमिति । यस्मात्प्राणिनो जापकानूर्ध्वं
 स्वर्गादिकं प्रति उन्नामयेऽपनयामि अथ पुण्ये क्षीणे सति अधः न-
 यामि च । तस्मादौकारः ॥ ३० ॥ प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—ऋच
 इति । योऽहं ब्रह्माख्यऋत्विग्विशेषः सन् ऋगादीनि तत्तद्वत्विजः
 प्रति प्रणामये उपयामि तेन कारणेनाहं प्रणवो मतः ॥ ३१ ॥
 स्नेह इति । स्नेहो घृतादिद्रव्यं मांसखण्डं कर्म व्याप्नोति । तस्मिन्मां-
 सखण्डे भुक्ते स स्थूलदेहं व्यापयति च तद्वदहमप्यधिष्ठानत्वेनानु-
 स्मृतः सन् यतः सर्वं व्याप्नोमि सर्वलोकं व्यापयामि च । ततो-

ब्रह्मा हरिश्च भगवानाद्यन्तं नोपलब्धवान् ।
 ततोऽन्ये च सुरा यस्मादनन्तोऽहमितीरितः ॥ ३३ ॥
 गर्भजन्मजरामृत्युसंसारभयसागरात् ।
 तारयामि यतो भक्तं तस्मात्तारोऽहमीरितः ॥ ३४ ॥
 चतुर्विधेषु देहेषु जीवत्वेन वसाम्यहम् ।
 सूक्ष्मो भूत्वाथ हृद्देशे यत्तत्सूक्ष्मः प्रकीर्तितः ॥ ३५ ॥
 महातमसि मग्नेभ्यो भक्तेभ्यो यत्प्रकाशये ।
 विद्युद्वदतुलं रूपं तस्माद्वैद्युतमस्म्यहम् ॥ ३६ ॥
 एक एव यतो लोकान्विसृजामि सृजामि च ।
 विवासयामि गृह्णामि तस्मादेकोऽहमीश्वरः ॥ ३७ ॥
 न द्वितीयो यतस्तस्थे तुरीयं ब्रह्म यत्स्वयम् ।
 भूतान्यात्मनि संहृत्य चैको रुद्रो वसाम्यहम् ॥ ३८ ॥

हेतोः सर्वव्याप्यस्मि ॥ ३२ ॥ ब्रह्मेति । आदिश्चान्तश्च तयोः समा-
 हार आद्यन्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ चतुर्विधेष्विति । जरायुजाण्डज-
 स्वेदजोद्भिज्जेषु देहेषु जीवत्वेन वसामि हृद्देशे । सूक्ष्मो भूत्वेति स्वभा-
 वतः सूक्ष्मत्वाभावेऽप्यन्तःकरणौपाधिकं सूक्ष्मत्वमस्तीत्यर्थः । ए-
 वेन “एषोऽणुरात्मा” इत्यादिश्रुतयोऽपि औपाधिकाणुपरा एव ।
 एतेन स्वाभाविकमणुत्वं जीवस्येति वदन्तो माध्वाः परास्ताः ॥ ३५ ॥
 महातमसीति । महातमसि अविद्यायां यद्यस्मात्कारणात् विद्युद्वत्त-
 ङ्घ्रिद्वत् एतत्सदृशमित्यर्थः । अतुलमसदृशं रूपं प्रकाशये तस्माद्वैद्युत-
 मिति शब्दवाच्योऽस्मि ॥ ३६ ॥ एक इति । सृजामि विसृजामि
 संहारामि विवासयामि लोकाल्लोकान्तरं प्रापयामि गृह्णामि अनुगृ-
 ह्णामि । यस्माज्जगत्सृष्ट्यादिषु ममैकस्यैव स्वातन्त्र्यमस्ति तस्मादेक-
 शब्दभागस्मि ॥ ३७ ॥ न द्वितीय इति । यतो यस्माद्ब्रह्मणो द्वि-
 तीयो न तस्थे । किंतु आत्मनि भूतानि संहृत्य एकएव वसामि

सर्वलोकान्यदीशेऽहमीशिनीमिश्च शक्तिभिः ।

ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशं चक्षुरीश्वरम् ॥ ३९ ॥

ईशानमिन्द्र तस्थुषः सर्वेषामपि सर्वदा ।

ईशानः सर्वविद्यानां यदीशानस्तदस्म्यहम् ॥ ४० ॥

सर्वान्भावान्निरीक्षेऽहमात्मज्ञानं निरीक्षये ।

योगं च समये यस्माद्भगवान्महतो मतः ॥ ४१ ॥

“आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इत्यादिश्रुतेः । आत्मानं विशिनष्टि—तुरीयमिति । गुणत्रयोपाधिकेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो विलक्षणं तुरीयं ब्रह्म चतुर्थं निर्गुणमित्यर्थः । आत्मनो निजं रूपं तस्य इत्यत्र “छन्दसि लुङ्लङ्लिट्” इति कालविशेषनिरपेक्षो लिट् ॥ ३८ ॥ सर्वलोकानिति । यद्यस्मात्कारणात् ईशयन्त्यमीक्ष्णं नियमयन्तीत्यर्थः । इतीशिन्यः । णिजन्तादाभीक्ष्ण्ये णिनिः । तादृशीभिः शक्तिभिः मायाशक्तिभिरित्यर्थः । सर्वान् लोकानीशे नियमये । तत्तस्मात्कारणादीशानोऽस्मीत्यन्वयः । अत्रार्थे श्रुतिमर्थतः पठति—ईशानमस्येति । जगतः जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च ईशानं स्वर्दृशम् । स्वःशब्दः सकललोकलक्षकः । स्वःपश्यतीति स्वर्दृक् तं स्वर्दृशम् । सर्वलोकद्रष्टारमित्यर्थः । चष्टे इति चक्षुः अभिव्यञ्जकम् । सत्ताप्रदमित्यर्थः । श्रुतिरपि “अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः” इति । हे शूर हे इन्द्र, इन्दतीतीन्द्र, परमैश्वर्यत्वात्त्वां अभिनोनुमः अतिशयेन स्तुमः । कथं भूता वयम् । अदुग्धा धेनव इव त्वदभिषेकार्थं क्षीरपात्रशालिन इत्यर्थः । उत्तरार्धं व्याख्यातम् ॥ ३९ ॥ एवमृचमर्थतः पठित्वा यजुरर्थतः पठति—ईशान इति । “ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम्” इत्यादियाजुषेऽपि । यद्यस्मात्कारणाच्छ्रुतिद्वयमीशानं प्रतीप्तादयति तस्मादीशानोऽहमिति भावः ॥ ४० ॥ सर्वानिति । यं-

अजस्रं यच्च गृह्णामि विसृजामि सृजामि च ।

सर्वाल्लोकान्वासयामि तेनाहं वै महेश्वरः ॥ ४२ ॥

महत्स्वात्मज्ञानयोगैरैश्वर्यैस्तु महीयते ।

सर्वान्भावान्महादेवः सृजत्यवति सोऽस्म्यहम् ॥ ४३ ॥

एषोऽस्मि देवः प्रदिशोऽपि सर्वाः

पूर्वो हि जातोऽस्म्यहमेव गर्भे ।

अहं हि जातश्च जनिष्यमाणः

प्रत्यग्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ ४४ ॥

स्मात्कारणात् सर्वानतीतानागतभूतान् भावान् पदार्थान्निरीक्षे प-
श्यामि तथा महतः महापुरुषान् । साधनसंपन्नानिति यावत् । आ-
त्मज्ञानं आत्मसाक्षात्कारसाधनं । योगम् ज्ञानयोगमित्यर्थः । निरीक्ष्ये
बोधयामि । तथा सम्यक् अये गच्छामि । सर्वं व्याप्नोमीत्यर्थः । अतः
कारणादहं भगवान्मतः । “भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककी-
र्तिषु” इत्यमरः । तथाच माहात्म्यवाची भगवद्वद्वानहम् । माहा-
त्म्यं तूक्तमेव ॥ ४१ ॥ अजस्रमिति । एकएव यतो लोकानित्यस्मिन्
श्लोके उक्त एवार्थोऽत्राभ्यासार्थं पुनरुक्त इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ ४२ ॥
महत्स्विति । महान्तो ब्रह्मादयस्तेषु मध्ये सोऽहं महादेवः
इति संबन्धः । स क इत्याकाङ्क्षायां य इत्यध्याहृत्य यो देव आत्म-
ज्ञानं च योगाश्च तैर्महीयते पूजां प्राप्नोति ऐश्वर्यैश्च महीयते । यः
सर्वान् भावान् सृजति अवति स महादेवोऽहमेव नान्य इति भावः
॥ ४३ ॥ महत्त्वमेव द्रढयति—एषोऽस्मीति । “एषो हि देवः प्र-
दिशो नु सर्वाः” इति श्रुतिमर्थतः पठति । अहमेव श्रुत्युक्तो देव-
स्तिष्ठति स देवोऽस्मि । सर्वाः प्रदिशोऽपि अस्मि सर्वत्रास्मीत्यर्थः ।
“अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञकः”
इति कर्मत्वम् । पूर्वो जातः अतीत इत्यर्थः । तथा गर्भे जातोऽह-

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो
 विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
 संबाहुभ्यां धमति संपतत्रै-
 र्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ ४५ ॥
 वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये
 विश्वेदेवं जातवेदं वरेण्यम् ।
 मामात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
 स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ४६ ॥

मेव । तथा जातः गर्भाद्बहिर्निर्गतश्च जनिष्यमाण उत्पत्स्यमानश्चा-
 हमेव । किञ्च सर्वे जना अयमेव । अतएव सर्वतोमुखः । इति सोपा-
 धिकं स्वरूपमुक्त्वा निरुपाधिकमाह—प्रत्यगिति । अविद्यातत्कार्येभ्यः
 प्रातिकूल्येन सत्यज्ञानानन्दतयाञ्चति प्रकाशत इति प्रत्यक् । विव-
 र्तोधिष्ठानमात्रमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ अस्मिन्नर्थे दाढ्याय श्रुत्यन्तरम-
 र्थतः पठति—विश्वत इति । विश्वतादात्म्यापन्नत्वात्सर्वचक्षुः सर्व-
 मुखः सर्वबाहुः सर्वपाद इत्युच्यते । बाहुभ्यां तथा पतत्रैर्गमनशीलैः
 पादैरित्यर्थः । अत्र पाणिपादस्थानापन्नैर्ज्ञानाज्ञानधर्माधर्मादिभिरि-
 त्यर्थः । दिवं च पृथिवीं च धमति प्रेरयति । किं कुर्वन् । द्यावाभूमी
 जनयन्सृजन् । तथापि देव एक एव सृष्टेर्मायिकत्वादिति भावः
 ॥ ४५ ॥ वालाग्रेति । धियं बुद्धिमीरयन्तीति धीराः कुशला ये पु-
 रुषाः मां आत्मस्थं बुद्धिस्थं अनुपश्यन्ति श्रवणादिसाधनमनुसृत्य
 पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । तेषां जीवेशाभेदसाक्षात्कारवतां शा-
 श्वती शान्तिर्मोक्षसुखमाविर्भवति इतरेषां भेददर्शिनां न । कीदृशं
 जीवम् । वालाग्रमात्रं केशाग्रप्रमाणं स्वरूपेण व्यापकत्वेऽपि औपा-

अहं योनिमधितिष्ठामि चैको
 मयेदं पूर्णं पञ्चविधं च सर्वम् ।
 मामीशानं पुरुषं देवमित्थं
 विचार्यमाणं शान्तिमत्यन्तमेति ॥ ४७ ॥
 प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहु-
 र्यस्मिन्नशनाया च तृष्णा क्षमा च ।
 तृष्णां छित्त्वा हेतुजालस्य मूलं
 बुद्ध्या चित्तं स्थापयित्वा मयीह ।
 एवं मां ये ध्यायमाना भजन्ते
 तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ४८ ॥

धिकपरिच्छेदवन्तमित्यर्थः । कीदृशं मां विश्वेदेवं विश्वाधिष्ठानत्वा-
 द्विश्वात्मकम् । एदन्तत्वमार्षम् । जातो वेदो धनं यस्मात्तं जातवे-
 दम् । “अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यम्” इति श्रुतेः । वरेण्यं वरणी-
 यम् । एवमौपाधिकभेदवतोरपि जीवेशयोस्तत्त्वंपदार्थशोधनपूर्वकम-
 भेदेन भागत्यागलक्षणया मां परमार्थभूतं भजतां मोक्षो भवति नेत-
 रेषामिति निर्गलितोऽर्थः ॥ ४६ ॥ तस्य विवर्ताधिष्ठानत्वं निगम-
 यति—अहमिति । योनिं अधिष्ठानत्वेन संभाव्यमानं शुक्त्यादिक-
 महमेवाधितिष्ठामि । शुक्त्याद्युपहितोऽहमेव रजताद्यधिष्ठानमित्यर्थः ।
 मायाधिष्ठानभूतेनेह पञ्चविधं पञ्चभूतात्मकं सर्वं पूर्णम् । घृतमि-
 त्यर्थः । इत्थमुक्तरीत्या विचार्यमाणं मामेति प्राप्नोति । ब्रह्मैव भवती-
 त्यर्थः । कीदृशं माम् । अत्यन्तं शान्तिं । प्रपञ्चोपशममित्यर्थः ॥ ४७ ॥
 प्राणेष्विति । यस्मिन्मनसि अशनाया अशनविषयिणीच्छास्ति ।
 “अशनायोदन्य—” इति निपातनादशनाया रूपसिद्धिः । तथा य-

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्म मां ज्ञात्वा न बिभेति कुतश्चन ॥ ४९ ॥

श्रुत्वेति देवा मद्वाक्यं कैवल्यज्ञानमुत्तमम् ।

जपन्तो मम नामानि मम ध्यानपरायणाः ॥ ५० ॥

सर्वे ते स्वस्वदेहान्ते मत्सायुज्यं गताः पुरा ।

ततो ये परिदृश्यन्ते पदार्था मद्विभूतयः ॥ ५१ ॥

स्मिन् मनसि तृष्णा अक्षमा चास्ति तादृशस्य मनसो लिङ्गम् । प्राणेषु वायुषु बहिरिन्द्रियेषु च वृत्तिरूपमाहुः । अन्तःकरणपरिणामरूपाः कामादयोऽन्यत्राप्यध्यस्यन्त इत्यर्थः । तस्मान्मनोनिग्रह एव कार्य इत्याह—तृष्णां छित्त्वेति । कीदृशीं तृष्णां । हेतुजालस्य मूलम् शुभाशुभफलहेतूनां धर्माधर्मादीनां संघस्य मूलम् । अतएव “कामः संकल्पो विचिकित्सा” इति श्रुतौ काम एवादौ पठितः । तृष्णाजयानन्तरं कर्तव्यामाह—बुद्ध्येति । इह मयि चित्तं बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया स्थापयित्वा । एवं पूर्वोक्तरीत्या ध्यायमाना ध्यायन्तः । चानश् नतु शानच् । ध्यै धातोः परस्मैपदित्वात् । एवं ये मां भजन्ते तेषामेव शान्तिर्मोक्ष इति भावः ॥ ४८ ॥ यतो वाच इति । यतो यस्माद्ब्रह्मणः । नन्वेवं सति औपनिषदत्वं भज्येतेत्याशङ्क्याह—अप्राप्येति । अभिधावृत्तिमप्राप्येत्यर्थः । तथाच तत्त्वं पदयोर्जडांशपरित्यागेन लक्षणया अखण्डार्थबोधकत्वाभ्युपगमान्न कश्चिद्दोषः । मनसा सहेत्यपरिपक्वमनसा सहेति तदर्थः । “मनसैवानुद्भूतव्याम्” इति श्रुतेः । “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥ श्रुत्वेति ॥ केवलस्य भावः कैवल्यं निष्प्रपञ्चमात्मस्वरूपं तज्ज्ञायतेऽनेनेति कैवल्यज्ञानम् शुद्धब्रह्मप्राप्तिसाधनं ज्ञानमित्यर्थः ॥ ५० ॥ ततः कारणात् ये ये पदार्था दृश्यन्ते ते ते स्मरन्तेऽपि मम विभूतयः । यच्छब्दबलात्तच्छब्दोऽध्याहार्यः ॥ ५१ ॥

मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥ ५२ ॥
अणोरणीयानहमेव तद्वन्महानहं विश्वमहं विशुद्धः ।
पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो हिरण्मयोयं शिवरूपमस्मि ५३

अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः

पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः ।

अहं विजानामि विविक्तरूपो

न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहम् ॥ ५४ ॥

वेदैरशेषैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।

न पुण्यपापे मयि नास्ति नाशो

न जन्मदेहेन्द्रियबुद्ध्यश्च ॥ ५५ ॥

उक्तमर्थं कैवल्योपनिषत्संवादेन द्रढयति—मय्येवेति यावदध्या-
यसमाप्ति ॥ ५२ ॥ अणोरणीयानिति । सूक्ष्मादप्यतिसूक्ष्मः औपा-
धिकपरिच्छेदवानित्यर्थः । महानिति स्वरूपतोऽपरिच्छिन्नः । विशुद्धः
अपञ्चमिथ्यात्वात्तल्लेपरहितः । नह्यारोपितेनारुणिन्ना स्वाभाविकं
स्फटिकस्वच्छत्वमपैतीति भावः । पुरातनादिभिश्चतुर्भिर्विशेषणैर्व्यव-
हियमाणोऽहमेवास्मीति संबन्धः ॥ ५३ ॥ अपाणीति । ननु कारणा-
भावे कथं कार्यं घटेतेत्याशङ्क्याह—अचिन्त्यशक्तिरिति । अचिन्त्य-
शक्तिमत्तयैव सर्वमुपपद्यत इति भावः । विविक्तमनावृतं रूपं यस्य
तथाभूतोऽहं विजानामि स्वरूपज्ञानेनैव द्रष्टाहं नतु वृत्तिबलेनेति
भावः । मम कश्चिदपि वेत्ता नास्ति फलव्याप्यत्वाभावात् ॥ ५४ ॥
वेदैरिति । सर्वैर्वेदैरहमेव वेद्यः समधिगम्य इत्यर्थः । वेदान्तानां
कर्ताहमेव । समस्तवेदवेत्ता चाहमेव । अयं भावः । यदा सगुण
ईश्वरोऽहं समस्तवेदानां कर्ता तदा वेदवेद्यश्चाहमेव । वेदकर्तृत्वं च

न भूमिरापो न च वह्निरस्ति
 न चानिलो मेऽस्ति न मे नभश्च ।
 एवं विदित्वा परमात्मरूपं
 गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ।
 समस्तसाक्षिं सदसद्विहीनं

प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥ ५६ ॥

एवं मां तत्त्वतो वेत्ति यस्तु राम महामते ।

स एव नान्यो लोकेषु कैवल्यफलमश्रुते ॥ ५७ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे शिवराघवसंवादे
 विभूतियोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

“यस्य निश्चसितं वेदाः” “ऋचः सामानि जज्ञिरे” इत्यादिप्रमाणात् ।
 निर्गुणस्तु वेदान्तजन्यकृतिविषय एव नतु फलव्याप्तः । वृत्तिव्याप्य-
 तानङ्गीकारे “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” “शास्त्रयोनित्वात्” इ-
 त्यादिविरोधः स्यात् । उक्तंच वार्तिककृद्भिः “फलव्याप्यत्वमेवात्र
 शास्त्रकृद्भिर्निवार्यते । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यते ॥”
 इति । ब्रह्मण्याविद्यकधर्मानपवदति—न पुण्यपापे इति ॥ ५५ ॥
 न भूमिरिति । गुहायामज्ञाने शेष इति तम् । “यो वेद निहितं गु-
 हायाम्” इति श्रुतेः । निष्कलं निर्विकारम् । अद्वितीयं सजातीयादिभे-
 दरहितम् । समस्तसाक्षिं साक्षीत्याख्यायमानः साक्षिः । कर्मण्यौणा-
 दिक इत् । सदसद्भ्यां कार्यकारणाभ्यां रहितम् ॥ ५६ ॥ उपसंह-
 रति—एवमिति । नान्य इति । कर्ममात्रासक्तो वा सगुणोपास-
 नासक्तो वा न मोक्षभागित्यर्थः । नचैवं कर्मणामुपासनानां च वैय-
 र्थ्यम् । विविदिषासंपादनद्वारा सार्थक्यात् उपासनानामपि ज्ञानाङ्ग-
 त्वाच्च सार्थक्यात् ॥ ५७ ॥ इति श्रीलक्ष्मीनृसिंहपण्डितसूनुहरिदी-
 क्षितकृतौ शिवगीताटीकायां बालानन्दिन्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ७

श्रीराम उवाच ।

भगवन्यन्मया पृष्टं तत्तथैव स्थितं विभो ।

अत्रोत्तरं मया लब्धं त्वत्तो नैव महेश्वर ॥ १ ॥

परिच्छिन्नपरीमाणे देहे भगवतस्तव ।

उत्पत्तिः सर्वभूतानां स्थितिर्वा विलयः कथम् ॥ २ ॥

स्वस्वाधिकारसंबद्धाः कथं नाम स्थिताः सुराः ।

ते सर्वे त्वं कथं देव भुवनानि चतुर्दश ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये मूर्तस्त्वं तु परिच्छिन्नाकृतिरित्यारभ्य त्वं कथं पञ्चभूता-
दि जगदेतच्चराचरमिति यत् पृष्टं तत्र त्वया आख्यायिकैव कथितं
नस्तत्त्वनुभवारूढं यथा स्यात्तथोत्तरं दत्तमिति शिवं स्मारयन् राम उ-
वाच—भगवन्निति । संशयबीजमिदं पूर्वाध्यायेऽहं सर्वाधिष्ठानमिति
भगवतोक्तं तत्राहंकारावच्छिन्नस्य सर्वाधिष्ठानत्वे जीवेन किमपराद्धं
सोऽपि सर्वाधिष्ठानं स्यात् । भवतु नामेति चेत् नियम्यनियाम-
कत्वभङ्गः शास्त्रानर्थक्यं च प्रसज्येयातामिति ॥ १ ॥ तदेवाह—
परिच्छिन्नेति । परिच्छिन्नं परिमाणं यस्य तथाभूते देहे । “उपसर्ग-
स्य घञि—” इति सूत्रे बहुलग्रहणाद्दीर्घः । सर्वभूतानामुत्पत्त्या-
दिकं कथं घटेत, नहि पर्वतादयो भान्तीति भावः ॥ २ ॥ स्व-
स्वेति । स्वैःस्वैरधिकारैः संयुक्ताः सुरा इन्द्रादयः परिच्छिन्नपरीमाणे
तव देहे कथं वा स्थिताः । तेषां स्वस्वाधिकारानुसारेण तथातथावका-
शस्यापेक्षितत्वात् किञ्च ते सर्वे देवास्तं तथा चतुर्दशभुवनानि च
त्वयीति कथमभेदः संभवति । यावदुपाधिविम्बप्रतिविम्बयोरभेदासं-
भवात् । भुवनैर्जडैः सहाभेदासंभवाच्च । तस्माद्यदुक्तं तन्न संगच्छत

त्वत्तः श्रुत्वापि देवात्र संदेहो मे महानभूत् ।
अप्रत्यायितचित्तस्य संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वटबीजे सुसूक्ष्मेऽपि महावटतरुर्ग्रथा ।
सर्वदास्तेऽन्यथा वृक्षः, कुत आयाति तद्वद ।
तद्वन्मम तनौ राम भूतानामागतिर्लभ्यः ॥ ५ ॥
महासैन्धवपिण्डोऽपि जले क्षिप्तो विलीयते ।
न दृश्यते पुनः पाकात्तत आयाति पूर्ववत् ॥ ६ ॥
प्रातःप्रातर्यथा लोको जायते सूर्यमण्डलात् ।
एवं मत्तो जगत्सर्वं जायतेऽस्ति विलीयते ।
मय्येव सकलं राम तद्वज्जानीहि सुव्रत ॥ ७ ॥

इति भावः ॥ ३ ॥ त्वत्त इति । त्वत्तः श्रुत्वापि श्रवणानन्तरमपि मे ममास्मिन्नर्थे त्वमेव सर्वमित्यस्मिन्नर्थे संदेहोऽभूज्जात इत्यर्थः । अप्रत्यायितं निश्चयमप्रापितं चित्तं यस्य तथाभूतस्य मे संशयमपाकुर्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं पृष्टः सन् प्रथमं युक्त्या समाधातुं भगवानुवाच—
वटबीज इति । सुतरां सूक्ष्मेऽपि वटस्य बीजे सर्वदा महान्वटतरुर्ग्रथास्ते तद्वन्मम तनौ भूतानामागत्यादिर्भवतीति योजनीयम् । एतैन प्रागसदेव घटादिकार्यमुत्पद्यत इति वदन्तस्तार्किकाः परास्ताः । अन्यथेति सूक्ष्मरूपानभ्युपगमे वृक्षः कुतो हेतोरायाति तद्वदेति संबन्धः । अयं भावः—असतो ह्युत्पत्तौ शशशृङ्गमपि उत्पद्येत । अविशेषादिति । “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः” इति स्मृतेः । अत्रार्थे दीक्षितटीकायां विस्तरः ॥ ५ ॥ पूर्वं सतोऽपि घटादेरनुपलम्भे दृष्टान्तमाह—महासैन्धवेति । महानपि सैन्धवपिण्डः । जले क्षिप्तः सन्विलीयते सूक्ष्मावस्थापन्नो भवति । ततो न दृश्यते । पुनः पाकात्स्थूलावस्थापन्न उत्पद्यत इत्युच्यत इति तद्वत्सर्वं कार्यं पूर्वं सद्देवोत्पद्यत इति भावः ॥ ६ ॥ प्रातरिति । आलोक आतपः । उपसं-

श्रीराम उवाच ।

कथितेऽपि महाभाग दिग्जडस्य यथा दिशि ।
निवर्तते भ्रमो नैव तद्वन्मम करोमि किम् ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मयि सर्वं यथा राम जगदेतच्चराचरम् ।
वर्तते तद्दर्शयामि न द्रष्टुं क्षमते भवान् ॥ ९ ॥
दिव्यं चक्षुः प्रदास्यामि तुभ्यं दशरथात्मज ।
तेन पश्य भयं त्यक्त्वा मत्तेजोमण्डलं ध्रुवम् ॥ १० ॥
न चर्मचक्षुषा द्रष्टुं शक्यते मामकं महः ।
नरेण वा सुरेणापि तन्ममानुग्रहं विना ॥ ११ ॥

श्रीसूत उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं चक्षुर्महेश्वरः ।
अथादर्शयदेतस्मै वक्त्रं पातालसंनिभम् ॥ १२ ॥
विद्युत्कोटिप्रतीकाशमतिभीमभयावहम् ।
तद्दृष्ट्वैव भयाद्रामो जानुभ्यामवनिं गतः ॥ १३ ॥

हरति—एवमिति । एवं सूर्यादालोकवन्मत्तो जगज्जायते तद्वत्सूर्या-
लोकवन्मध्येवास्ति विलीयते चेति जानीहि ॥ ७ ॥ एवं दृष्टान्तेन
प्रतिपादितेऽप्यर्थे निश्चयमलभमानः श्रीराम उवाच—कथितेऽपीति ।
दिग्जडस्य दिङ्मूढस्य भ्रमो नैव निवर्तते । तद्वन्मम मदीयो भ्रम
इत्यर्थः ॥ ८ ॥ यद्यपि शुद्धं पूर्णं ब्रह्मैव जगदधिष्ठानं नतु लीलावि-
ग्रहविशिष्टं तथापि तद्भारोद्बोधनीयमित्याशयेनाह भगवान्—मयीति
॥ ९ ॥ दिव्यमिति । युगपत्सकलपरोक्षविषयदर्शनसामर्थ्यं
दिव्यं चक्षुरित्युपचर्यते । तत्तुभ्यं दास्यामीत्यन्वयः ॥ १० ॥ मदनु-
ग्रहं विना दर्शयिष्यमाणं मामकं महस्तेजः केनापि द्रष्टुं दुःशकमि-
त्याह—नेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ विद्युदिति । अतिभीमभयावहं अति-

प्रणम्य दण्डबद्धमौ तुष्टाव च पुनःपुनः ।
 अथोत्थाय महावीरो यावदेव प्रपश्यति ॥ १४ ॥
 वक्रं पुरमिदस्तावदन्तर्ब्रह्माण्डकोटयः ।
 चटका इव लक्ष्यन्ते ज्वालामालासमाकुलाः ॥ १५ ॥
 मेरुमन्दरविन्ध्याद्या गिरयः सप्तसागराः ।
 दृश्यन्ते चन्द्रसूर्याद्याः पञ्चभूतानि ते सुराः ॥ १६ ॥
 अरण्यानि महानागा भुवनानि चतुर्दश ।
 प्रतिब्रह्माण्डमेवं तु दृष्ट्वा दशरथात्मजः ॥ १७ ॥
 सुरासुराणां संग्रामांस्तत्र पूर्वापरानपि ।
 विष्णोर्दशावतारांश्च तत्कर्तव्यान्यपि द्विजाः ॥ १८ ॥
 पराभवांश्च देवानां पुरदाहं महेशितुः ।
 उत्पद्यमानानुत्पन्नान्सर्वानपि विनश्यतः ॥ १९ ॥
 दृष्ट्वा रामो भयाविष्टः प्रणनाम मुहुर्मुहुः ।
 उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽपि बभूव रघुनन्दनः ॥ २० ॥
 अथोपनिषदां सारैरथैस्तुष्टाव शंकरम् ॥ २१ ॥

भयंकराणामपि भयप्रदमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ चटकाः कलविट्का
 इव ॥ १५ ॥ मेरुमन्दरेति । पूर्वं ये परमेश्वरस्य समन्ताद्दृष्टास्ते देवा
 इत्यर्थः ॥ १६ ॥ महाभागेति शौनकंप्रति संबुद्धिः ॥ १७ ॥ सुरा-
 सुरेति । पूर्वापरान् । जातान् जनिष्यमाणांश्चेत्यर्थः । तत्कर्तव्यानीति
 तेष्ववतारेषु कर्तव्यानि रावणवधादीनि च ॥ १८ ॥ पराभवानिति ।
 दैत्येभ्य इति शेषः । पुरदाहं त्रिपुरसंहारम् ॥ १९ ॥ प्रति ब्रह्माण्डं
 पूर्वोक्तं सर्वं दृष्ट्वा उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽपि दृश्यमानस्यावदितरूपतया
 दृष्टान्तेन पूर्वानुभूतप्रपञ्चस्यापि सिध्यात्वं ब्रह्मणो निर्गुणत्वं कालत्र-
 याबाध्यत्वं चेति तत्त्वज्ञानम् । उत्पन्नं तत्त्वज्ञानं यस्य स तथा
 एवंभूतो बभूवेति संबन्धः ॥ २० ॥ अथेति । उपनिषदां मध्ये सा-

श्रीराम उवाच ।

देव प्रपन्नार्तिहर प्रसीद प्रसीद विश्वेश्वर विश्ववन्द्य ।
 प्रसीद गङ्गाधर चन्द्रमौले मां त्राहि संसारभयादनाथम् २२
 त्वत्तो हि जातं जगदेतदीश
 त्वय्येव भूतानि वसन्ति नित्यम् ।
 त्वय्येव शंभो विलयं प्रयान्ति
 भूमौ यथा वृक्षलतादयोऽपि ॥ २३ ॥
 ब्रह्मेन्द्ररुद्राश्च मरुद्गणाश्च
 गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्गाः ।
 गङ्गादिनद्यो वरुणालयाश्च
 वसन्ति शूलिंस्तव वक्त्रमन्ति ॥ २४ ॥
 त्वन्मायया कल्पितमिन्दुमौले
 त्वय्येव दृश्यत्वमुपैति विश्वम् ।
 भ्रान्त्या जनः पश्यति सर्वमेत-
 च्छुक्तौ यथा रूप्यमहिं च रज्जौ ॥ २५ ॥

रभूतैः । अर्थैरर्थप्रतिपादकैः श्लोकैरित्यर्थः ॥ २१ ॥ त्राहि त्रायस्वे-
 त्यर्थः । त्राहीत्यार्षं रूपम् ॥ २२ ॥ त्वत्त इति । उपादानत्वं निमित्तत्वं
 च पञ्चम्यर्थः । “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति” इति श्रुतेः ।
 उभयस्य चेह संभवात् । कार्यमात्रोत्पत्तिस्थितिलयानामुपादानमेव
 शरणमिति दृष्टान्तेन द्रढयति—भूमाविति ॥ २३ ॥ ब्रह्मेन्द्रेति ।
 वरुणालयाः समुद्राः । ब्रह्मादयः सर्वे तव वक्त्रमन्ति वक्त्रस्य समीपे
 मध्ये इति यावत् । अन्तिशब्दोऽन्तिकपर्यायो वेदे प्रसिद्धो “यदन्ति
 यच्च दूरके” इत्यादौ । यद्यपि अन्तिकयोगे पञ्चम्या षष्ठ्या वा भाव्यं
 तथाप्यार्षो विभक्तिव्यत्ययः ॥ २४ ॥ ननु ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे
 सविकारत्वं स्यादित्याशङ्क्य तत्र परिणामवाद एव न विवर्तवाद इति

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं प्रकाशमानः कुरुषे प्रकाशम् ।
विनाप्रकाशं तव देवदेव न दृश्यते विश्वमिदं क्षणेन ॥२६॥

प्रतिपादयन्नाह—त्वन्माययेति । जनः एतद्विश्वं त्वयि भ्रान्त्या तथा पश्यति । यथा शुक्तौ रूप्यम् । नन्वन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र भानं हि भ्रमः । यथा रजतं हृद्वादौ दृष्टं शुक्तिकायां संस्कारेण प्रतीतं भ्रम इत्युच्यते । इयमेवान्यथाख्यातिः । ब्रह्मविना विश्वं कुत्र दृष्टं तदधुना ब्रह्मणि प्रतीतमिति भ्रमत्वेनोच्यत इत्याशङ्क्याह—त्वन्माययेति । त्वन्मायया त्वय्येव कल्पितं त्वय्येव दृश्यत्वमुपैति नान्यत्रेति भावः । न वयमन्यथाख्यातिवादिनो नाप्यसत्ख्यातिवादिनः किंत्वनिर्वचनीयख्यातिवादिनः । तथाच मायया सर्वमुपपादयितुं सुशकम् । नच सिद्धान्ते जगतः कचिदप्यननुभवादारोप्यप्रमाहितसंस्काराभावे कथं ब्रह्मण्यारोप इति वाच्यम् । लाघवेनारोप्यविषयसंस्कारत्वेनैव तस्य हेतुत्वात् । नच प्राथमिकारोपे का गतिरिति वाच्यम् । संसारप्रवाहस्यानादित्वात् । तदुक्तम् “आरोपे सति निमित्तानुसरणं नहि निमित्तमस्तीत्यारोपः” इति । तस्मादिहैवाविद्यया कल्पितमित्यभ्युपेयम् । तदुक्तम् “अक्षमा भवतः केयं साधकत्वं प्रकल्प्यते । किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम् ॥” इति दिक् ॥ २५ ॥ परमतेऽन्यथाख्यात्यसत्ख्यात्योरपरोक्षतानुपपत्तिं ध्वनयन्सिद्धान्तेऽपरोक्षतां समर्थयते—तेजोभिरिति । समस्तं जगत् तेजोभिरापूर्य व्याप्य प्रकाशमानस्त्वं प्रकाशत इति प्रकाशस्तं कुरुषे । तव प्रकाशं विना मिथ्याभूतं जगन्न दृश्येत । किंच इदं विश्वं क्षणेन न दृश्यते । अधिष्ठानसाक्षात्कारे सतीति शेषः । अयं भावः । वियदाद्युपहितचैतन्येन तादात्म्यापन्नं वियदादि प्रकाशते “तस्य भासासर्वमिदं विभाति” इति श्रुतेः । प्रमातृचैतन्यं विषयचैतन्यं प्रमाणचैतन्यं च यत्राभिन्नं भवति तत्रैव विषयापरोक्षं भवति । अतएव

अल्पाश्रयो नैव बृहन्तमर्थं
 धत्तेऽणुरेको नहि विन्ध्यशैलम् ।
 तद्वक्रमात्रे जगदेतदस्ति
 त्वन्माययैवेति च निश्चिनोमि ॥ २७ ॥
 रज्जौ भुजंगो भयदो यथैव
 न जायते नास्ति न चैति नाशम् ।
 त्वन्मायया केवलमात्तरूपं
 तथैव विश्वं त्वयि नीलकण्ठ ॥ २८ ॥
 विचार्यमाणे तव यच्छरीर-
 माधारभावं जगतामुपैति ।

घटं साक्षात्करोमि वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायः । तच्चापरोक्षत्वं
 देशान्तरीयस्य तुच्छस्य च न संभवतीति भावः ॥ २६ ॥ प्रपञ्चस्य
 मिथ्यात्वं युक्त्यन्तरेणापि साधयति—अल्पेति । अल्पश्चासावाश्रयश्च
 स तथा स्वस्वापेक्षया बृहन्तमर्थं न धत्ते । अत्र दृष्टान्तः । एकोऽणु-
 र्विन्ध्यशैलं नहि धत्त इति । ततः किं तत्राह । एतज्जगद्वक्रमात्रे
 अस्ति । तस्मात्त्वन्माययैव कृतं नतु वास्तवमिति निश्चिनोमि । तदु-
 क्तम् “दुर्घटैकविधायिन्यां मायायां का चमत्कृतिः” इति ॥ २७ ॥
 ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे अर्थक्रियाकारित्वं न स्यात् । तथाच तद्वन्ध-
 निवृत्त्यर्थं शास्त्रमनारम्भ्यं स्यादित्याशङ्क्याह—रज्जाविति । यथा
 रज्जौ भुजङ्गो वस्तुतो न जायते अतएव नाशं च नैति । “जातस्य
 हि ध्रुवो मृत्युः” इति स्मृतेः । तथापि भयदः । अर्थक्रियाकारीत्यर्थः ।
 तथा त्वन्मायया केवलं त्वयि आत्तरूपं प्राप्तुरूपं कल्पितमिति
 यावत् । सदसद्विलक्षणस्वरूपमित्यर्थः । एवंभूतं जगदपि कार्यक्षमं
 भवतीत्यर्थः । प्राप्तिभासिकस्यापि रज्जुसर्पादेरर्थक्रियाकारित्वमस्ति
 किमुत व्यावहारिकस्येति भावः । तस्मात्तदुच्छेदाय शास्त्रमारम्भणी-

तदप्यवश्यं मदविद्ययैव

पूर्णश्चिदानन्दमयो यतस्त्वम् ॥ २९ ॥

पूजेष्टपूर्तादिवरक्रियाणां

भोक्तुः फलं यच्छसि शस्तमेव ।

मृषैतदेवं वचनं पुरारे

त्वत्तोऽस्ति भिन्नं नच किञ्चिदेव ॥ ३० ॥

यमेवेति भावः ॥ २८ ॥ ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे तदधिष्ठानस्य म-
द्विग्रहस्यापि मिथ्यात्वापत्तौ तत्र विश्वमध्यस्तमिति । कथं ब्रुवे व्या-
घातादित्याशङ्क्य त्वद्देहेनोपलक्षितचिन्मात्राभिप्रायेणेदं ब्रुव इत्याह—
विचार्यमाण इति । यदिदं तव शरीरं जगतामाधारभावमुपैति तद-
प्यविचाररमणीयमेव । विचार्यमाणे तु तच्छरीरं ममाविद्ययैव कल्पि-
तम् । त्वं तु पूर्णश्चिदानन्दरूप एव । तथाचेदं विग्रहादिकमप्यध्यस्त-
मिति भावः ॥ २९ ॥ नन्वेवं ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वे कर्म-
काण्डादिश्रुतिरपि मिथ्यार्थबोधिका स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—
पूजेति । पूजादीनामिति शेषः । इष्टं यागः । पूर्तं तडागारामादि ।
तथा वरक्रियाणां दानाध्ययनादीनां फलं स्वर्गादि तच्च फलं भोक्तुर्य-
ज्वादेस्त्वं यच्छसि । “फलमत उपपत्तेः” इति न्यायात् । अयं
भावः । यावदविद्यं भेदवासनावसितानां कर्मकाण्डादिश्रुतिप्रतिपा-
दितं सर्वं शस्तमेव प्रमाणमेवेत्यर्थः । महता पुण्योदयेनोत्पन्नब्रह्मसा-
क्षात्कारस्य हे पुरारे, किञ्चिदेव किमपि प्रपञ्चजातं त्वत्तो भिन्नं ना-
स्तीति पश्यतस्तत्त्वज्ञानवतो दृष्ट्या एतत्पूर्वार्धप्रतिपादितार्थकम् ।
एवं तज्जातीयमन्यच्च वचनं मृषेत्यन्वयः । तथाच श्रुतिः “किमर्था
वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे” इति, स्मृतिश्च “नैव तस्य
कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन” इति । “न निरोधो न चोत्पत्तिर्न
बन्धो नच साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥” इति ।

अज्ञानमूढा मुनयो वदन्ति
 पूजोपचारादिबहिःक्रियाभिः ।
 तोषं गिरीशो भजतीति मिथ्या
 कुतस्त्वमूर्तस्य तु भोगलिप्सा ॥ ३१ ॥
 किञ्चिद्दलं वा चुलकोदकं वा
 यत्त्वं महेश प्रतिगृह्य दत्से ।
 त्रैलोक्यलक्ष्मीमपि तज्जनेभ्यः
 सर्वं त्वविद्याकृतमेव मन्ये ॥ ३२ ॥
 व्याम्रोषि सर्वा विदिशो दिशश्च
 त्वं विश्वमेकः पुरुषः पुराणः ।
 नष्टेऽपि तस्मिंस्तत्र नास्ति हानि-
 र्घटे विनष्टे नभसो यथैव ॥ ३३ ॥

श्रुत्यन्तराच्च ॥ ३० ॥ अविद्यावद्विषयकाणि शास्त्राणीत्याह—अज्ञानेति ।
 अज्ञानेन मूढाश्च ते अमननशीलाश्च ते च तथोक्ताः पुरुषाः पूजादि-
 भिर्बहिःक्रियाभिर्गिरीशस्तोषं भजतीति वदन्ति । अविद्यादशमा-
 श्रित्य प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । तच्च ज्ञानदृष्ट्या मिथ्या तोषस्य मायावृ-
 त्तिरूपत्वात् । अमूर्तस्य पूर्णस्यानन्दरूपस्य भोगानां लिप्सा कुतः
 कस्मादपि हेतोर्नैवेति भावः । अज्ञैस्तु यथोक्तं सर्वं कार्यमेव । “धर्मेण
 पापमपनुदति” इत्यादिश्रुतेः । “न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषो-
 ऽश्रुते” इत्यादिस्मृतेश्च ॥ ३१ ॥ अस्यैव प्रपञ्चः—किञ्चिदिति । दलं
 तुलसीवित्वादिपत्रं चुलकपरिमितमुदकं वा यत्त्वं प्रतिगृह्य भक्तज-
 नादिति शेषः । त्रैलोक्यलक्ष्मीं यज्जनेभ्यः दत्से तत्सर्वं अविद्याकृत-
 मेव मिथ्यैवेति मन्ये निश्चिनोमि । दानृसंप्रदानदेयादीनामाविद्यक-
 त्वादिति भावः ॥ ३२ ॥ व्याम्रोषीति । एकः सजातीयविजातीय-
 स्वगतभेदशून्यः पुरुषः । सर्वस्मात्कार्यात्पूर्वमेव विद्यमानः । “पूर्वमे-

यथैकमाकाशगमर्कबिम्बं
 क्षुद्रेषु पात्रेषु जलान्वितेषु ।
 भजत्यनेकप्रतिबिम्बभावं
 तथा त्वमन्तःकरणेषु देव ॥ ३४ ॥
 सुसर्जने वाप्यर्वने विनाशे
 विश्वस्य किञ्चित्तव नास्ति कार्यम् ।
 अनादिभिर्देहभृतामदृष्टै-
 स्तथापि तत्स्वप्नवदातनोषि ॥ ३५ ॥

चाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्” इति श्रुतेः । त्वं विश्वं व्या-
 प्रोषि अधिष्ठानत्वेन तादात्म्यापन्नः सन्ननुगच्छसि । तस्मिन्विश्वस्मि-
 न्नष्टेऽपि तव हानिर्नास्ति । अत्र दृष्टान्तः । घटे विनष्टे यथैव नभसो
 हानिर्नास्ति रजतादिबाधेऽपि शुक्त्याद्यवस्थानदर्शनात् । तस्मात्त्वमेव
 साक्षात्करणीयः किं विषयमृगतृष्णयेति भावः ॥३३॥ ननूक्तरीत्या
 वियदादेर्मिथ्यात्वे जीवानां बहुत्वादद्वैतक्षतिः स्यादेव । नहि विय-
 दादिवज्जीवोऽपि मिथ्येति युक्तम् । बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्ते-
 रित्याशङ्क्याह—यथेति । हे देव, यथाकाशगमेकमेवार्कबिम्बं क्षु-
 द्रेषु जलान्वितेषु पात्रेष्वनेकप्रतिबिम्बभावं भजति तथा त्वमन्तः-
 करणेष्वनेकप्रतिबिम्बभावं भजसि । तथाच श्रुतिः—“यथा ह्ययं
 व्योतिरात्मा विवस्वानपो मित्रा बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते
 भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा” इति । तथा चोपाधीनां मि-
 थ्यात्वेऽपि नोपहितस्य मिथ्यात्वमतो न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यम् ।
 औपाधिकभेदस्य मिथ्यात्वान्न द्वैतभङ्ग इति भावः ॥३४॥ नन्वेवं
 परमार्थतो जीवब्रह्मणोरविशेषे जीववदीश्वरोऽपि संसारी किं न
 स्यादित्याशङ्क्याह—सुसर्जन इति । विश्वस्य सृष्ट्यादिषु सत्सु तत्प्र-
 मुक्तं कार्यं तव किमपि नास्ति पूर्णकामत्वात् । तथापि अनादिभिः

स्थूलस्य सूक्ष्मस्य जडस्य देह-
 द्वयस्य शंभो न चिदं विनास्ति ।
 अतस्त्वदारोपणमातनोति
 श्रुतिः पुरारे सुखदुःखयोः सदा ॥ ३६ ॥
 नमः सच्चिदम्भोधिहंसाय तुभ्यं
 नमः कालकण्ठाय कालात्मकाय ।
 नमस्ते समस्ताघसंहारकर्त्रे
 नमस्ते मृषाचित्तवृत्त्यैकभोक्त्रे ॥ ३७ ॥

प्रवाहरूपैर्देहरूपैर्देहभृतां जीवानामदृष्टैः सहकारिभूतैः स्वप्नवत्स्वर्गा-
 दीनातनोपि । तथा तच्च जीवेशयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावकृतो विशेष
 इति भावः ॥ ३५ ॥ तदेवमीश्वरस्य निरावरणत्वं प्रतिपाद्य जीवस्य
 सावरणत्वं प्रतिपादयति—स्थूलस्येत्येति । स्थूलस्य पञ्चीकृतमहाभूत-
 कार्यस्य सूक्ष्मस्यापञ्चीकृतमहाभूतकार्यस्य लिङ्गाख्यस्य च देहस्य
 अं विना अततीत्यः आत्मा ‘अत सातत्यगमने’ तं विना चित् चेत-
 नत्वं नास्ति । किंभूतस्य देहद्वयस्य जडस्य । काष्ठरूपस्येत्यर्थः । सा
 चित् यदि देहद्वयस्य परिणामभूता स्यात्तर्हि जडः स्यात् । यस्मा-
 च्चित्तादात्म्यापन्नत्वेन देहद्वयस्य चित्तवत् । अतः कारणादेहद्वयज-
 न्ययोः सुखदुःखयोः श्रुतिस्त्वदारोपणं त्वयि प्रतिबिम्बभूते आरो-
 पणमातनोति । प्रतिपादयतीत्यर्थः । अयोयोगाद्वहेस्ताडनादिवत् ।
 वह्नियोगादयसो दग्धत्वादिवत् । तथाच श्रुतिः “द्वा सुपर्णा सयुजा
 सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनभ्र-
 न्नन्यो अमिचाकशीति” इत्यादिः । ‘कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्’ इत्य-
 धिकरणमपीत्यनुसंवेयम् ॥ ३६ ॥ एवमीश्वरसंधिवशादधिगतपर-
 मार्थोऽपि पुनर्बाधितानुवृत्त्यनुवृत्तया भक्त्या लीलाविग्रहाय भगवते
 नमस्कुर्वन्प्रार्थयते—नमइति । सच्चिदम्भोधौ हंस इव तस्मै । कर्पूर-

सूत उवाच ।

एवं प्रणम्य विश्वेशं पुरतः प्राञ्जलिः स्थितः ।
विस्मितः परमेशानं जगदे रघुनन्दनः ॥ ३८ ॥

श्रीराम उवाच ।

उपसंहर विश्वात्मन्विश्वरूपमिदं तव ।
प्रतीतं जगदैकात्म्यं शंभो भवदनुग्रहात् ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य राम महाबाहो मत्तो नान्योऽस्ति कश्चन ।

सूत उवाच ।

इत्युक्तवैवोपसंजट्टे स्वदेहे देवतादिकान् ॥ ४० ॥
मीलिताक्षः पुनर्हर्षाद्यावद्रामः प्रपश्यति ।
तावदेव गिरेः शृङ्गे व्याघ्रचर्मोपरि स्थितम् ॥ ४१ ॥
ददर्श पञ्चवदनं नीलकण्ठं त्रिलोचनम् ।
व्याघ्रचर्माम्बरधरं भूतिभूषितविग्रहम् ॥ ४२ ॥
फणिकङ्कणभूषाढ्यं नागयज्ञोपवीतिनम् ।
व्याघ्रचर्मोत्तरीयं च विद्युत्पिङ्गजटाधरम् ॥ ४३ ॥

गौरतया हंसत्वेनोत्प्रेक्षा । मृषाभूतानां चित्तवृत्तीनां एकभोक्त्रे मुख्य-
साक्षिणे इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ एवमिति । विस्मितः अदृष्टपूर्वत्वात्
॥ ३८ ॥ उपसंहरेति ॥ ३९ ॥ पश्येति । पूर्वार्धे भगवद्वाक्यं उत्त-
रार्धमारभ्य सूतवाक्यम् । अतो नान्योऽस्ति कश्चन जगदाश्रय इत्यर्थः
॥ ४० ॥ मीलिताक्ष इति । लीलाविग्रहस्य सायिकत्वं क्रियातः प्रद-
र्शयितुं रूपान्तरं स्थानान्तरमाविष्कृत्य स्थितमिति भावः ॥ ४१ ॥
ददर्शेति । व्याघ्रचर्माम्बरं तस्य धरम् । भूतिर्भस्म ऐश्वर्यं वा

एकाकिनं चन्द्रमौलिं वरेण्यमभयप्रदम् ।

चतुर्भुजं खण्डपरशुं मृगहस्तं जगत्पतिम् ॥ ४४ ॥

अथाज्ञया पुरस्तस्य प्रणम्योपविवेश सः ।

अथाह रामं देवेशो यद्यत्प्रष्टुमभीच्छसि ।

तत्सर्वं पृच्छ राम त्वं मत्तो नान्योऽस्ति ते गुरुः ॥४५॥

इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे शिवराघवसंवादे
विश्वरूपदर्शनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ८

श्रीराम उवाच ।

पाञ्चभौतिकदेहस्य चोत्पत्तिर्विलयः स्थितिः ।

स्वरूपं च कथं देहे भगवन्वक्तुमर्हसि ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ एकाकिनमिति । मृगो हस्ते यस्य तम् । खट्वादेः
परा सप्तमीति साधुः ॥ ४४ ॥ अथेति । गौतमीतीरस्थं स्वविग्रहादि-
कमुपसंहृत्य रामं गिरिशिखरस्थं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इति श्रील-
क्ष्मीनृसिंहपण्डितसूनुहरिदीक्षितकृतौ शिवगीताटीकायां बाला-
नान्दिन्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

पूर्वाध्यायान्ते शंभुनोक्ते यद्यत्प्रष्टुमभीच्छसि तत्सर्वं पृच्छ राम
त्वमिति तदेवोपजीव्य स्वयमधिगततत्त्वोऽपि लोकानुग्रहार्थं विरक्ति-
साधनं देहादिनिःसारत्वं शिवमुखेनैव प्रकटयितुं रामः पृच्छति—
पाञ्चभौतिकेति । देहे लिङ्गशरीरे पाञ्चभौतिकदेहस्य स्थूलस्य उत्प-
त्त्यादिकं कथं केन प्रकारेण इदं वक्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पञ्चभूतैः समारब्धो देहोऽयं पाञ्चभौतिकः ।
 तत्र प्रधानं पृथिवी शेषाणां सहकारिता ॥ २ ॥
 जरायुजोऽण्डजश्चैव स्वेदजश्चोद्भिदस्तथा ।
 एवं चतुर्विधः प्रोक्तो देहोऽयं पाञ्चभौतिकः ॥ ३ ॥
 मानसस्तु परः प्रोक्तो देवानामेव स स्मृतः ।
 तत्र वक्ष्ये प्रथमतः प्रधानत्वाज्जरायुजम् ॥ ४ ॥
 शुक्रशोणितसंभूतवृत्तिरेव जरायुजः ।
 स्त्रीणां गर्भाशये शुक्रमृतुकाले विशेषदा ।
 रजसा योषितो युक्तं तदेव स्याज्जरायुजम् ॥ ५ ॥
 बाहुल्याद्रजसः स्त्री स्याच्छुक्राधिक्ये पुमान्भवेत् ।
 शुक्रशोणितयोः साम्ये जायतेऽथ नपुंसकः ॥ ६ ॥

पञ्चभूतैरिति । अयमपरोक्षः प्राणिनां देहः पाञ्चभौतिकः पञ्चभूतानां परिणामः । यतः पञ्चभूतैरारब्धः तत्र तस्मिन्देहे पृथिवी प्रधानं मुख्येत्यर्थः । 'वैशेष्यात्तद्वादः' इति न्यायात् । एवमाप्ये देहादौ द्रष्टव्यम् । शेषा इत्यर्थः । तदंशानामल्पीयस्त्वात्सहकारित्वमुक्तम् ॥ २ ॥ उद्भिन्नति भूमिमित्युद्भिदः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ॥ ३ ॥ प्रधानत्वादिति । जरायुजं मनुष्यदेहं पुरुषार्थसाधनत्वेन मुख्यत्वादिति भावः ॥ ४ ॥ शुक्रेति । शुक्रशोणिताभ्यां संभूता जाता वृत्तिरुत्पत्तिर्यस्य स तथा । एवंभूत एव जरायुजो नतु तन्निरपेक्षोत्पत्तिक इत्यर्थः । पूर्वश्लोकस्यैव शेषभूतमर्धमिदम् । स्त्रीणामिति । गर्भ आशेतेऽस्मिन्निति गर्भाशयः पेशी सैव जरायुशब्दवाच्या । "गर्भाशयो जरायुः स्यात्" इत्यमरः । तस्मिन् गर्भाशये शुक्रं ऋतुकाले विशेषदा योषितः स्त्रिया रजसा शोणितेन युक्तं तदेव शुक्रं जरायुजं स्यात् ॥ ५ ॥ शुक्रशोणितयोरन्यतराधिक्ये सति जायते-

ऋतुस्नाता भवेन्नारी चतुर्थदिवसे ततः ।
 ऋतुकालस्तु निर्दिष्ट आषोडशदिनावधि ॥ ७ ॥
 तत्रायुग्मदिने स्त्री स्यात्पुमान्युग्मदिने भवेत् ॥ ८ ॥
 षोडशे दिवसे गर्भो जायते यदि सुभ्रुवः ।
 चक्रवर्ती तदा राजा जायते स न संशयः ॥ ९ ॥
 ऋतुस्नाता यस्य पुंसः साकाङ्क्षं मुखमीक्षते ।
 तदाकृतिर्भवेद्गर्भस्तत्पश्येत्स्वामिनो मुखम् ॥ १० ॥

मानं भेदविशेषमाह—बाहुल्यादिति । ‘न भ्राणनपान्नवेदानासत्या’
 इति निपातनान्नपुंसकशब्दः साधुः ॥ ६ ॥ ऋतुस्नातेति । षोडश-
 दिनरूपमवधिमभिव्याप्येत्यर्थः । तथाच रजोदर्शनादारभ्याषोडश-
 दिनं ऋतुकाल इति फलितार्थः । एवं स्थिते चतुर्थदिवसे नारी ऋ-
 तुस्नाता भवेत् ॥ ७ ॥ ततः पञ्चमदिनमारभ्यायुग्मासु पञ्चमसप्त-
 मादिषु रात्रिषु भर्तृसंयोगे स्त्री स्यात् । युग्मासु रात्रिषु पुमान् स्यात् ।
 अयुग्मासु रात्रिष्वपि शुक्रबाहुल्ये पुमान् स्यात्किंतु कृयाकृतिः ।
 तथा युग्मासु रात्रिषु शोणितातिरेके स्त्री स्यात्किंतु पुरुषाकृतिरित्य-
 विरोधो द्रष्टव्यः । चतुर्थरात्रौ गमनं वैकल्पिकम् । अप्रमाणोपन्या-
 सस्तु दीक्षितकृतटीकायां द्रष्टव्य इति दिक् ॥ ८ ॥ षोडश इति ।
 अत्र सर्वत्र दिवसशब्दो रात्र्युपलक्षकः । चक्रवर्ती सार्वभौमः ।
 ब्राह्मणश्चेज्ज्ञानपारगः स्यात् ॥ ९ ॥ ऋतुस्नातेति । तत्तस्मात्कार-
 णात्स्वामिनो भर्तुः । अत्र लिङ्गपुराणसंग्रहः—“चतुर्थ्यां रात्रौ-
 विद्याहीनं व्रतभ्रष्टं पतितं पारदारिकम् । दारिद्र्यार्णवमग्नं च तनयं
 सा प्रसूयते । पञ्चम्यामुत्तमां कन्यां षष्ठ्यां सत्पुत्रं सप्तम्यां कन्यां
 अष्टम्यां संपन्नं पुत्रं” इत्यादिफलानि वर्णितानि । “त्रयोदश्यां व्यभि-
 चारिणीं कन्यां चतुर्दश्यां सत्पुत्रं पञ्चदश्यां धर्मज्ञां कन्यां षोडश्यां
 ज्ञानपारगं पुत्रं प्रसूयते” इत्यादिफलं ज्ञेयमिति दिक् ॥ १० ॥

या स्त्रीचर्मावृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।
 शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन्नेव भवेद्यतः ।
 तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ॥ ११ ॥
 अण्डजाः पक्षिसपाद्याः स्वेदजा मशकादयः ।
 उद्भिजा वृक्षगुल्माद्या मानसाश्च सुरर्षयः ॥ १२ ॥
 जन्मकर्मवशादेव निषिक्तं स्मरमन्दिरे ।
 शुक्रं रजःसमायुक्तं प्रथमे मासि तद्रवम् ॥ १३ ॥
 बुद्बुदं कललं तस्मात्ततः पेशी भवेदिदम् ।
 पेशीघनं द्वितीये तु मासि पिण्डः प्रजायते ॥ १४ ॥
 कराङ्घ्रिशीर्षकादीनि तृतीये संभवन्ति हि ।
 अभिव्यक्तिश्च जीवस्य चतुर्थे मासि जायते ॥ १५ ॥
 ततश्चलति गर्भोऽपि जनन्या जठरे स्वतः ।
 पुत्रश्चेद्दक्षिणे पार्श्वे कन्या वामे च तिष्ठति ॥ १६ ॥

या स्त्रीति । स्त्रियाश्चर्मरूपा आवृतिः पेशीतियावत् । सा जरायुरिति ग-
 द्यते । जरायुः सेति स्त्रीलिङ्गमार्षम् । यस्मात्कारणात् । तेन कारणेन
 जरायुजः प्रोक्तः कविभिरिति शेषः ॥ ११ ॥ अण्डजा इति । मनसो
 जाता मानसाः । योगसामर्थ्यमेव तत्र कारणमिति भावः ॥ १२ ॥
 अथ पिण्डोत्पत्तिक्रममाह । जन्मकर्मेति भाविजन्मनः कारणं यत्कर्म
 तद्वशादेवेति संबन्धः । स्त्रीयोनौ निषिक्तं तद्रजसासहितं द्रवरूपं सत्प्र-
 थमे मासि तिष्ठति ॥ १३ ॥ बुद्बुदमिति । इदं द्रवरूपं शुक्रं बुद्बुदरूपं
 भवति । तस्मात्कललं द्रप्सरूपं भवति । ततः पेशी भवति ततः पेशी-
 घनं भवतीति प्रथममास एव क्रमाद्भाविन्यश्चतस्रोऽवस्था निर्दिष्टाः ।
 द्वितीयमासे तु पिण्डो जायते ॥ १४ ॥ अभिव्यक्तिरिति । जीवस्य
 जीवोपाधेर्लिङ्गदेहस्येति यावत् ॥ १५ ॥ तत इति । जनन्या जठरे

नपुंसकस्तूदरस्य भागस्तिष्ठति मध्यमे ।
 अतो दक्षिणपार्श्वे तु शेते माता पुमान्यदि ॥ १७ ॥
 अङ्गप्रत्यङ्गभागाश्च सूक्ष्माः स्युर्युगपत्तदा ।
 विहाय श्मश्रुदन्तादीञ्जन्मानन्तरसंभवान् ॥ १८ ॥
 चतुर्थे व्यक्तता तेषां भावानामपि जायते ।
 पुंसां स्थैर्यादयो भावा भूतत्वाद्यास्तु योषिताम् ॥ १९ ॥
 नपुंसके च ते मिश्रा भवन्ति रघुनन्दन ।
 मातृजं चास्य हृदयं विषयानभिकाङ्क्षति ॥ २० ॥
 ततो मातुर्मनोऽभीष्टं कुर्याद्गर्भविवृद्धये ।
 तां च द्विहृदयां नारीमाहुर्दौहदिनीं ततः ॥ २१ ॥
 अदानादोहदानां स्युर्गर्भस्य व्यङ्गतादयः ।
 मातुर्यद्विषये लोभस्तदार्तो जायते सुतः ॥ २२ ॥

गर्भः स्वतोऽपि स्वत एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अङ्गप्रत्यङ्गेति ।
 तदा चतुर्थमासे अङ्गानि करचरणादीनि प्रत्यङ्गानि अङ्गुल्यादीनि
 तेषां भागा अंशाः सूक्ष्मा युगपत् स्युः । जन्मन उत्पत्तेरनन्तरं
 संभव उत्पत्तिर्येषां तान् तथोक्तान् श्मश्रुदन्तादीन्विहाय ॥ १८ ॥
 चतुर्थे इति । तेषां भावानां वक्ष्यमाणानामपि अभिव्यक्तिर्जायते ।
 के ते भावा इत्याकाङ्क्षायामाह—पुंसामिति । योषितां भूतत्वाद्याः ।
 भूतत्वं चाञ्चल्यम् ॥ १९ ॥ नपुंसक इति । मातृजमिति गर्भस्य
 हृदयं मातुर्हृदयाज्जायत इत्यर्थः । अतो मातुराकाङ्क्षितानेव विषया-
 नभिकाङ्क्षति ॥ २० ॥ तत इति । ततः कारणाद्गर्भस्य विवृद्धये
 मातुर्मनसो यद्यदन्नपानाद्यभीष्टं तत्कुर्यात् । तां चेति । द्वे हृदये य-
 स्यास्तां दौहदिनीम् । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २१ ॥ अदानादिति ।
 दोहदानां गर्भिण्यभिलषितार्थानामदानात् गर्भस्य व्यङ्गता अङ्गन्यू-
 नत्वम् । आदिपदेन अशक्तबुद्धिमान्द्यत्वादीनां संग्रहः ॥ २२ ॥

प्रबुद्धं पञ्चमे चित्तं मांसशोणितपुष्टता ।
 षष्ठेऽस्थिस्नायुनखरकेशलोमविविक्तता ॥ २३ ॥
 बलवर्णौ चोपचितौ सप्तमे त्वङ्गपूर्णता ।
 पादान्तरितहस्ताभ्यां श्रोत्ररन्ध्रे पिधाय सः ॥ २४ ॥
 उद्विग्नो गर्भसंवासादस्ति गर्भभयान्वितः ॥ २५ ॥
 आविर्भूतप्रबोधोऽसौ गर्भदुःखादिसंयुतः ।
 हा कष्टमिति निर्विण्णः स्वात्मानं शोशुचीत्यथ ॥ २६ ॥
 अनुभूता महासह्यपुरो मर्मच्छिदोऽसकृत् ।
 करम्भवालुकास्तप्ताश्चादह्यन्तासुखाशयाः ॥ २७ ॥

प्रबुद्धमिति । पञ्चमे प्रबुद्धं ज्ञानवद्भवति । षष्ठे तु नखराणि नखानि
 केशाः शिरोरुहा रोमाण्यङ्गरुहाणि ॥ २३ ॥ बलवर्णाविति । सप्तमे
 बलवर्णौ च उपचितौ भवतः । अङ्गपूर्णता सप्तमे सर्वाङ्गसंपूर्णो
 भवतीति वचनात्पादाभ्यामन्तरितौ यौ हस्तौ ताभ्यां श्रोत्ररन्ध्रेऽपि-
 धायाच्छाद्य ॥ २४ ॥ स जन्तुः किंविधस्तत्राह—उद्विग्न इति । गर्भ-
 संवासाद्गर्भसंवाससंकटादित्यर्थः । उद्विग्नः संजातत्रासः । तथा
 गर्भभयेन भाविगर्भप्रतिसंधानजनितेन भयेनान्वितो युक्तः सन्नस्ति
 तिष्ठति ॥ २५ ॥ आविर्भूत इति । आविर्भूतः प्रबोधो भूतभविष्या-
 द्यनेकजन्मज्ञानं यस्य स तथा निर्विण्णः पश्चात्तापवान् शोशुचीति
 पुनःपुनः शोचतीत्यर्थः । यङ्गुलुङ्गन्ताल्लटि रूपमिदम् ॥ २६ ॥
 भूतजन्मदुःखान्यनुस्मृत्य शोचति—अनुभूतेति । महासह्याश्च ताः
 पुरश्च तास्तथोक्ताः । नारकिशरीराणीत्यर्थः । “शतं मा पुर आय-
 सीररक्षन्” इति श्रुतेः । कर्मधारये कृते “ऋक्पूरब्धूः” इति समा-
 सान्तेऽपि “परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः” इति स्त्रीत्वादाप् । मयानु-
 भूता इति संबन्धः । करम्भवालुकाः यवभर्जनार्थं तप्ताः सिकताः ।

जठरानलसंतप्तपित्ताख्यरसविप्रुषः ।
 गर्भाशये निमग्नं तु दहन्यतिभृशं हि माम् ॥ २८ ॥
 उदर्यकृमिवक्त्राणि कूटशाल्मलिकण्टकैः ।
 तुल्यानि च तुदन्त्यार्तं पार्श्वास्थिककचादितम् ॥ २९ ॥
 गर्भे दुर्गन्धभूयिष्ठे जठराग्निप्रदीपिते ।
 दुःखं मयाप्तं यत्तस्मात्कनीयः कुम्भपाकजम् ॥ ३० ॥
 पूयासूक्ष्मश्लेष्मपायित्वं वान्ताशित्वं च यद्भवेत् ।
 अशुचौ क्रिमिभावश्च तत्प्राप्तं गर्भशायिना ॥ ३१ ॥
 गर्भशय्यां समारुह्य दुःखं यादृज्जयापि तत् ।
 नातिशेते महादुःखं निःशेषनरकेषु तत् ॥ ३२ ॥

तप्ताः पुनश्च संतापिताः । कीदृश्यः । असुखं आशेते आस्विति असु-
 खाशयाः । एवंभूता मां दहन्तीति संबन्धः ॥ २७ ॥ २८ ॥ उद-
 र्येति । उदरे भवा उदर्याः । “शरीरावयवाद्यत्” । उदर्यकृमीणां
 वक्त्राणि आर्तं मां तुदन्ति व्यथयन्तीत्यन्वयः । कीदृशानि वक्त्राणि ।
 कूटशाल्मलेः कण्टकैः तुल्यानि । कीदृशं माम् । मातुः पार्श्वभागयो-
 र्यान्यस्थीनि तान्येव क्रकचाः करपत्राणि तैरर्दितं पीडितम् ॥ २९ ॥
 गर्भे इति—मातुर्गर्भे । कीदृशे । दुर्गन्धभूयिष्ठे पूतिगन्धबहुले ।
 किंच । जठराग्निना प्रदीपिते यन्मया दुःखमाप्तमनुभूतं तस्मादुःखा-
 त्कुम्भपाकाख्ये नरके जातं दुःखं कनीयः । अत्यल्पमित्यर्थः ॥ ३० ॥
 पूयेति । पूयो रक्तविकारः असूत्रक्तं श्लेष्मा कफः तत्पायित्वं वान्ता-
 शित्वम् । उदरस्थमग्नमेव वान्तत्वेनोपचर्यते तद्भक्षणशीलत्वम् ।
 अशुचौ विष्णूत्रादौ कृमिभावश्च । तत् त्रितयमपि गर्भशायिना मया
 प्राप्तमिति संबन्धः ॥ ३१ ॥ गर्भशय्यामिति । गर्भ एव शय्या
 तां समारुह्याश्रित्य मया यादृग्दुःखं आपि प्राप्तं तदुःखं कर्म, समस्ते-
 षु नरकेषु दुःखं कर्तुं तन्नातिशेते । आकल्पं भोक्तव्यसर्वनरक-

एवं स्मरन्पुरा प्राप्ता नानाजातीश्च यातनाः ।
 मोक्षोपायमभिध्यायन्वर्ततेऽभ्यासतत्परः ॥ ३३ ॥
 अष्टमे त्वक्सृती स्यातामोजस्तेजश्च हृद्भवम् ।
 शुभ्रमापीतरक्तं च निमित्तं जीविते मतम् ॥ ३४ ॥
 मातरं च पुनर्गर्भं चञ्चलं तत्प्रधावति ।
 ततो जातोऽष्टमे मासि न जीवत्योजसोज्झितः ॥ ३५ ॥
 किञ्चित्कालमवस्थानं संस्कारात्पीडिताङ्गवत् ।
 समयः प्रसवस्य स्यान्मासेषु नवमादिषु ॥ ३६ ॥

दुःखादपि गर्भवासदुःखमसह्यमिति भावः ॥ ३२ ॥ एवमिति ।
 नानाविधा जातीः संकरजातीः पुल्कसत्वाद्याः यातनास्तीव्रवेदनाश्च
 स्मरन् मोक्षस्य उपायं चाभिध्यायन् केनोपायेन मे मोक्षो भविष्य-
 तीति च चिन्तयन्नित्यर्थः । वर्तते तिष्ठति । कीदृक् । अभ्यासः
 समस्तदुःखचिन्तनपूर्वकं मोक्षोपायचिन्तनवृत्तिः तत्र तत्परस्तदेक-
 निष्ठ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अष्टम इति । त्वक्चर्मसृतिर्गमनरूपं कर्म ते
 उभे स्याताम् । हृदि भवं हृद्भवं ओजस्तेजश्च स्यात् । तयोः स्वरूप-
 माह । शुद्धं यदोजःशब्दवाच्यं तच्छुभ्रं यत्तेजःशब्दवाच्यं तत् आ-
 ईषत्पीतं रक्तं च । तदोजस्तेजश्च धातुपरिणामविशेषात्मकं जीविते
 निमित्तं तदष्टमे मासि मतं तत्र स्फुटीभवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ मातर-
 मिति । यत्पूर्वोक्तमोजः गर्भस्यादृष्टवशात् चञ्चल्यते गर्हितं चलतीति
 चञ्चलम् । अतएव पुनर्मातरं च पुनश्च गर्भं प्रधावति । अनियता-
 वस्थितिर्भवतीत्यर्थः । ततो हेतोः अष्टमे मासि जातो न जीवति ।
 प्रागुक्तेन ओजसा उज्झितस्त्यक्तः ॥ ३५ ॥ किञ्चित्कालमिति । नव-
 मादिषु मासेषु प्रसवस्य समयः स्यात् । तेषु मासेषु संस्कारात्प्रसव-
 प्रतिबन्धकालदृष्टात्किञ्चित्कालमवस्थानं भवतीति । तत्र दृष्टान्तः ॥

मातुरस्रवहां नाडीमाश्रित्यान्ववतारिता ।
 नाभिस्थनाडीगर्भस्य मात्राहाररसावहा ।
 तेन जीवति गर्भोऽपि मात्राहारेण पोषितः ॥ ३७ ॥
 अस्थियन्त्रविनिष्पिष्टः पतितः कुक्षिवर्त्मना ।
 मेदोऽसृग्दिग्धसर्वाङ्गो जरायुपुटसंवृतः ॥ ३८ ॥
 निष्क्रामन्भृशदुःखार्तो रुदद्भुच्चैरधोमुखः ।
 यन्त्रादेवं विनिर्मुक्तः पतत्युत्तानशाय्युत ॥ ३९ ॥
 अकिञ्चित्कस्तदा लोकैर्मांसपेशीवदास्थितः ।
 श्वमार्जारादिदंष्ट्रिभ्यो रक्ष्यते दण्डपाणिभिः ॥ ४० ॥

भारादिना श्रान्तस्तूष्णीं तिष्ठति तद्वत् ॥ ३६ ॥ मातुरिति । अस्त्रं शोणितं बह्व्यनयेत्यस्रवहा तां नाडीमाश्रित्य नाभिस्था नाडी अन्ववतारिता विस्तारितास्ति । सा च नाडी गर्भस्य मातुराहारो मात्राहारस्तत्संबन्धिनं रसं आवहति । अस्रवहनाड्याश्रितनाभिस्थनाडीप्रापितमात्राहाररसेन गर्भो जीवतीति भावः । तदेव स्पष्टमाचष्टे—नेति । योषितस्तेनान्नरसेन मात्राहारेण स्वल्पाहारभूतेनापि तद्गर्भो जीवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ प्रसूतिप्रकारमाह—अस्थियन्त्रेति । योनिचक्रे यान्यस्थीनि तदेव यन्त्रं तेन विनिष्पिष्टो व्यथिताङ्गः सन् कुक्षिवर्त्मना कुक्षिर्बस्तिस्ततो योनिरेवंभूतेनेत्यर्थः । बहिः पतितो निःसृतो भवतीति शेषः । किंभूतः । मेदश्च असृक् च ताभ्यां दिग्धमालिप्तं सर्वमङ्गं यस्य स तथा । जरायुरेव पुटमपिधानं तेन संवृतः ॥ ३८ ॥ निष्क्रामन्निति । एवमुक्तप्रकारेण यन्त्राद्विनिर्मुक्तः सन्पतति । एवं गर्भवासदुःखं निरूपितम् । उत्तानशायीत्यादिना शैशवदुःखं निरूपयति । उत अपिच उत्तानशायी डिम्भ इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अकिञ्चित्कः किञ्चिदपि कर्तुं असमर्थः । सर्वथा पराधीन इति भावः । अतएव लोकैर्मांसपेशीवद्व्यवस्थितः । दण्डपाणिभिः स्वजनैः ॥ ४० ॥

पितृवद्राक्षसं वेत्ति मातृवद्भाकिनीमपि ।

पूयं पयोवदज्ञानादीर्घकष्टं तु शैशवम् ॥ ४१ ॥

श्लेष्मणा पिहिता नाडी सुषुम्ना यावदेव हि ।

व्यक्तवर्णं च वचनं तावद्वक्तुं न शक्यते ॥ ४२ ॥

अतएव च गर्भेऽपि रोंदितुं नैव शक्यते ॥ ४३ ॥

दृप्तोऽथ यौवनं प्राप्य मन्मथज्वरविह्वलः ।

गायत्यकस्मादुच्चैस्तु तथाकस्माच्च वल्गति ॥ ४४ ॥

आरोहति तरुन्वेगाच्छान्तानुद्वेजयत्यपि ।

कामक्रोधमदान्धः सन्न कांश्चिदपि वीक्षते ॥ ४५ ॥

अस्थिमांसशिरालाया वामाया मन्मथालये ।

उत्तानपूतिमण्डूकपाटितोदरसंनिभे ।

आसक्तः स्मरबाणार्त आत्मना दह्यते भृशम् ॥ ४६ ॥

अस्थिमांसशिरात्वग्भ्यः किमन्यद्वर्तते वपुः ।

वामानां मायया मूढो न किञ्चिद्वीक्षते जगत् ॥ ४७ ॥

विवेकशून्यत्वं प्रतिपादयति—पितृवदिति । डाकिनीं राक्षसीविशेषम् । दीर्घं कष्टं यस्मिंस्तत्तादृशं शैशवमिति ॥ ४१ ॥ श्लेष्मणेति । सुषुम्ना ब्रह्मनाडीत्युच्यते सा यावच्छ्लेष्मणा पिहितास्ति तावत्स्पष्टाक्षरं वचनं वक्तुं न शक्यते ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यौवनं निरूपयति—दृप्तोऽथेति । दृप्तो गर्वितः अकस्मात् निर्निमित्तं वल्गति स्वपराक्रमं विकृत्यते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अस्थि च मांसं च शिरा च अस्थिमांसशिरं तत् आसमन्ताल्लाति गृह्णाति सा तथा तस्या वामायाः स्त्रिया मन्मथालये उपस्थे । उत्तानं पूति दुर्गन्धं ईदृशं यन्मण्डूकस्य पाटितं विशीर्णं उदरं तत्सदृशे । आसक्तः सन्नात्मना मनसा ॥ ४६ ॥ अस्तीति । वामानां सुन्दरीणां वपुः शरीरं अस्थि मांसप्रभृतिभ्योऽन्यद्वर्तते किं नास्त्येवेत्यर्थः । यद्यपि अस्थ्यादीनामेकत्वमेवापेक्षितं प्राण्यङ्ग-

निर्गते प्राणपवने देहो हन्त मृगीदृशः ।
यथाहि जायते नैव वीक्ष्यते पञ्चषैर्दिनैः ॥ ४८ ॥
महापरिभवस्थानं जरां प्राप्यातिदुःखितः ।
श्लेष्मणा पिहितोरस्को जग्धमन्नं न जीर्यति ॥ ४९ ॥
सन्नदन्तो मन्ददृष्टिः कटुतिक्तकषायभुक् ।
वातभुग्नकटिग्रीवाकरोरुचरणोऽबलः ॥ ५० ॥
गदायुतसमाविष्टः परिभूतः स्वबन्धुभिः ।
निःशौचो मलदिग्धाङ्ग आलिङ्गितवरोषितः ॥ ५१ ॥

त्वात्तथाप्यार्षत्वमेव गतिः । यद्यप्येवं तथापि मायया योषिन्मय्या
मूढो युवा किमपि जगन्नेक्षते यथावन्न जानाति । किंतु स्त्रीमयमेव
पश्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ निर्गत इति । प्राणपवने निर्गते सति पञ्चभिः
षड्भिर्वेति पञ्चषैर्दिनैः । मृगीदृशो देहो यथा हि जायते यामवस्थां
प्राप्नोति तन्न वीक्ष्यते न पर्यालोच्यते । मूढेन यूनेति शेषः । उक्तं
च “नारीस्तनभरनाभिनिदेशं दृष्ट्वा मायामोहवेशम् । एतत्सर्वं
मांसविकारं मनसि विचारय वारंवारम्” इति ॥ ४८ ॥ वार्धकदु-
र्दशामाह—महापरिभवेति । महान्श्चासौ परिभवस्तिरस्कारस्तस्य
स्थानम् । अजहल्लिङ्गत्वात्तथैव विशेषणम् । “शैत्यं हि यत्सा प्रकृ-
तिर्जलस्य” इतिवत् । एवंविधां जरां प्राप्यातिदुःखितस्तिष्ठतीति
शेषः । जग्धं भक्षितमन्नं न जीर्यति जीर्णं न भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥
सन्ना विशीर्णा दन्ता यस्य स तथा । कटुतिक्तादीन् रसान् व्याधि-
निवृत्तये भुङ्क्त इति तथाभूतः । वातेन भुग्ना नग्नाः कट्याद्यवयवा
यस्य स तथा । अत एवाबलः बलहीनः ॥ ५० ॥ गदेति । गदानां
रोगाणामयुतेन दशसहस्रेण समाविष्टो व्याप्तः । निःशौचः शौच-
शून्यः । मलेन दिग्धं लिप्तमङ्गं यस्य स तथा । आलिङ्गितं वरं महत्
उषितं दाहो येन स तथा । ‘उष दाहे’ अस्माद्धातोर्भावे क्तः । एवमा-

ध्यायन्नसुलभान्भोगान्केवलं वर्तते चलः ।
 सर्वेन्द्रियक्रियालोपाद्धास्यते बालकैरपि ॥ ५२ ॥
 ततो मृतिजदुःखस्य दृष्टान्तो नोपलभ्यते ।
 यस्माद्विभ्यति भूतानि प्राप्तान्यपि परां रुजम् ॥ ५३ ॥
 नीयते मृत्युना जन्तुः परिष्वक्तोऽपि बन्धुभिः ।
 सागरान्तर्जलगतो गरुडेनेव पन्नगः ॥ ५४ ॥
 हा कान्ते हा धनं पुत्राः क्रन्दमानं सुदारुणम् ।
 मण्डूक इव सर्पेण मृत्युना नीयते नरः ॥ ५५ ॥
 मर्मसून्मथ्यमानेषु मुच्यमानेषु संधिषु ।
 यदुःखं म्रियमाणस्य स्मर्यतां तन्मुमुक्षुभिः ॥ ५६ ॥

दिरोगग्रस्तत्वाद्बन्धुभिः स्त्रीपुत्रादिभिः परिभूतोऽनादृत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥
 ध्यायन्निति । असुलभान्स्वाद्वन्नमृदुशय्यादीन्भोगान्केवलं ध्यायन्-
 स्तिष्ठति । नतु भगवन्तं ध्यायतीति भावः । चलतीति चलः
 कम्पमानदेह इत्यर्थः । सर्वेषामिन्द्रियाणां यथायथं व्यापारलोपात्
 बालकैरपि हास्यते । उपहास्यत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ तत इति । ततो
 वार्धकानन्तरं मरणं तेन जातस्य दुःखस्य दृष्टान्तो नैवोपलभ्यते ।
 यस्मान्मरणाद्भूतानि विभ्यति । कीदृशानि । परां महतीं रुजं पीडां रो-
 गरूपां दारिद्र्यादिरूपां वा प्राप्तान्यपि ॥ ५३ ॥ नीयत इति । बन्धुभिः
 स्त्रीपुत्रादिभिः परिष्वक्तोऽपि आलिङ्गितोऽपि । अत्र दृष्टान्तः—साग-
 रेति । पद्भ्यां न गच्छतीति पन्नगः सर्पः ॥ ५४ ॥ हा कान्ते इति ।
 यमदूतान्दृष्ट्वा सुतरां दारुणं यथा भवति तथा हा कान्ते इत्यादि क्रन्द-
 मान अक्रोशन्नपि नरः मृत्युना सर्पेण मण्डूक इव नीयते ॥ ५५ ॥
 मर्मस्विति । उन्मथ्यमानेषु । प्राणवायुना वियुज्यमानेषु उत्कृष्यमाणे-
 ष्विति पाठेऽयमेवार्थः । तथा हस्तपादादीनां च संधिषु मुच्यमानेषु
 सत्सु म्रियमाणस्य यदुःखं तन्मुमुक्षुभिः स्मर्यताम् । तस्मादेहै

दृष्ट्वाक्षिप्यमाणायां संज्ञया म्रियमाणया ।
 मृत्युपाशेन बद्धस्य त्राता नैवोपलभ्यते ॥ ५७ ॥
 संरुध्यमानस्तमसा महच्चित्तमिवाविशन् ।
 उपाहूतस्तदा ज्ञातीनीक्षते दीनचक्षुषा ॥ ५८ ॥
 अयःपाशेन कालेन स्नेहपाशेन बन्धुभिः ।
 आत्मानं कृष्यमाणं तमीक्षते परितस्तथा ॥ ५९ ॥
 हिक्रया बाध्यमानस्य श्वासेन परिशुष्यतः ।
 मृत्युना कृष्यमाणस्य न खल्वस्ति परायणम् ॥ ६० ॥
 संसारयन्त्रमारूढो यमदूतैरधिष्ठितः ।
 क्व यास्यामीति दुःखार्तः कालपाशेन योजितः ॥ ६१ ॥

विश्वासो न विधेय इति भावः ॥ ५६ ॥ दृष्टाविति । दृष्ट्वाक्षिप्य-
 माणायां यमदूतैरिति शेषः । ह्रियमाणया संज्ञया उपलक्षितस्य
 तात्कालिकया यातनया निःसंज्ञस्येत्यर्थः । मृत्युपाशेन बद्धस्य ।
 एवंविधस्य जन्तोस्त्राता रक्षको नोपलभ्यत एव । तस्मात्तस्मिन्काले
 यस्त्राता ईश्वरः स चादावेव शरणीकरणीय इति भावः ॥ ५७ ॥
 संरुध्यमान इति । तमसा अज्ञानेन संरुध्यमानः । तथापि महच्चित्तं
 विवेकम् । चित्ती संज्ञाने भावे क्तः । आविशन्निव सावधानतां प्राप्तः
 सन्निव । ज्ञातिभिरुपाहूतः सन् तदा तस्यामवस्थायामपि ज्ञातीन्दी-
 नचक्षुषा ईक्षते । संभाषणासमर्थत्वादीक्षणमात्रं करोति तदेतन्महतो
 विवेकस्य कार्यम् । तदभावे ईक्षणमपि दुःसाध्यमिति भावः । तस्मात्त-
 स्मिन्काले ईश्वरध्यानार्थं यावज्जीवं ध्यानाभ्यासो विधेय इति व्यञ्जनम्
 ॥ ५८ ॥ अयःपाशेनेति । कालेन कर्त्रा अयःपाशेन करणेन तमुक्ताव-
 स्थापन्नमात्मानं परितः सर्वतः कृष्यमाणमीक्षते । इदं महतो विवे-
 कस्य फलं किमु वक्तव्यं तदा भगवन्चिन्तनम् ॥ ५९ ॥ हिक्रयेति ।
 प्राणवायुगतिमान्द्यं हिक्रा तस्या गतिप्राचुर्यं श्वासस्तेन च ।
 परायणं रक्षकः ॥ ६० ॥ संसार एव यन्त्रं भ्रमच्चक्रं तदारूढो यम-

किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।

इतिकर्तव्यतामूढः कृच्छ्रादेहात्त्यजत्यसून् ॥ ६२ ॥

यातनादेहसंबद्धो यमदूतैरधिष्ठितः ।

इतो गत्वानुभवति या यास्ता यमयातनाः ।

तासु यल्लभते दुःखं तद्वक्तुं सहते कुतः ॥ ६३ ॥

कर्पूरचन्दनाद्यैस्तु लिप्यते सततं हि यत् ।

भूषणैर्भूष्यते चित्रैः सुवस्त्रैः परिवार्यते ॥ ६४ ॥

अस्पृश्यं जायतेऽप्रेक्ष्यं जीवत्यक्तं सदा वपुः ।

निष्कासयन्ति निलयात्क्षणं न स्थापयन्त्यपि ॥ ६५ ॥

दह्यते च ततः काष्ठैस्तद्भस्म क्रियते क्षणात् ।

भक्ष्यते वा सृगालेन गृध्रकुङ्कुरवायसैः ।

पुनर्न दृश्यते सोऽथ जन्मकोटिशतैरपि ॥ ६६ ॥

दूतैरधिष्ठित आक्रान्तः सन् । अतः परं क्व यास्यामीति दुःखार्तः । कालपाशेन योजितः बद्धः ॥ ६१ ॥ किं करोमीति । किं करोमीत्यादिकं किञ्चित्कालं चिन्तयित्वा तत इतिकर्तव्यतायां मूढः सन् कष्टादेहादसून्प्राणान्त्यजति ॥ ६२ ॥ ततः किमित्यत आह—यातनेति । इतोऽस्माल्लोकाद्गत्वा यमलोकमित्यध्याहारः । यातनायै देहो यातनादेहस्तेन संबद्धः सन् ताः प्रसिद्धाः यमयातनाः । या या अनुभवति तासां मध्ये एकस्यां यातनायां यदुःखं लभतेऽनुभवति तत्किमपि वक्तुं कुतः सहते । एकयातनादुःखं वक्तुमशक्यं किमु वक्तव्यं सर्वयातनादुःखमिति भावः ॥ ६३ ॥ पूर्वशरीरस्य परिणाममाह—कर्पूरेति । परिवार्यते वेष्ट्यते ॥ ६४ ॥ तदेव वपुर्जीवेन लिङ्गशरीरेण त्यक्तं सत्स्पर्शायोग्यं अप्रेक्ष्यं दर्शनायोग्यं च जायते । ज्ञातयो निलयाद्गृहान्निष्कासयन्ति क्षणमपि तु न स्थापयन्ति गृहे ॥ ६५ ॥ दह्यत इति । संस्काराभावे सृगालेन जम्बुकेन गृध्रेण

माता पिता गुरुजनः स्वजनो ममेति
 मायोपमे जगति कस्य भवेत्प्रतिज्ञा ।
 एको यतो व्रजति कर्मपुरःसरोऽयं
 विश्रामवृक्षसदृशः खलु जीवलोकः ॥ ६७ ॥
 सायंसायं वासवृक्षं समेतोः
 प्रातःप्रातस्तेन तेन प्रयान्ति ।
 त्यक्त्वान्योन्यं तं च वृक्षं विहङ्गा
 यद्वत्तद्वज्ज्ञातयोऽज्ञातयश्च ॥ ६८ ॥
 मृतिबीजं भवेज्जन्म जन्मबीजं भवेन्मृतिः ।
 घटयन्त्रवदश्रान्तो बंभ्रमीत्यनिशं नरः ॥ ६९ ॥
 गर्भे पुंसः शुक्रपाताद्यदुक्तं मरणावधि ।
 तदेतस्य महाव्याधेर्मत्तो नान्योऽस्ति भेषजम् ॥ ७० ॥
 इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे शिवराघवसंवादे
 विश्वरूपदर्शनं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कुक्षुरेण वायसेन वा भक्ष्यते । कुक्षुरः सारमेयः । अथ स देहः
 पुनर्न दृश्यते ॥ ६६ ॥ मातेति । मायोपमे ऐन्द्रजालिकरचितहस्ता-
 दिसदृशे जगति मम मातेत्यादिप्रतिज्ञा कस्य भवेत् । न कस्यापी-
 त्यर्थः । अयं जीवः स्वकर्मपुरःसरः सन्नेक एव यतो व्रजति नतु माता-
 पित्रादिभिः सह । तथाचानादौ संसारे सर्वेषां परस्परं मातृपितृ-
 भावोऽविशिष्ट इति भावः । जीवलोको मनुष्यलोकः विश्रामवृक्षेण
 सदृशः । विश्राम इत्यार्षः ॥ ६७ ॥ वृक्षसाम्यं विवृणोति—सायं-
 सायमिति । तेन तेन पथेति शेषः । तद्वत्स्वस्वकर्मानुरोधेन कंचि-
 त्कालमेकत्र स्थित्वा यथायथं प्रयान्तीति भावः ॥ ६८ ॥ मृति-
 बीजमिति । बंभ्रमीति पुनःपुनर्भ्राम्यति । यङ्लुकि रूपम् ॥ ६९ ॥
 शुक्रपातादारभ्य मरणावधि यदुक्तं स चासावेष चेति कर्मधारयः ।

नवमोऽध्यायः ९

श्रीभगवानुवाच ।

देहस्वरूपं वक्ष्यामि शृणुष्वभावहितो नृप ।

मत्तो हि जायते विश्वं मयैवैतत्प्रधार्यते ।

मय्येवेदमधिष्ठाने लीयते शुक्तिरौप्यवत् ॥ १ ॥

अहं तु निर्मलः पूर्णः सच्चिदानन्दविग्रहः ।

असङ्गो निरहंकारः शुद्धं ब्रह्म सनातनम् ॥ २ ॥

अनाद्यविद्यायुक्तः सन् जगत्कारणतां ब्रजे ॥ ३ ॥

तस्यै तस्येत्यर्थः । महाव्याघ्रेर्भेषजं मत्तोऽन्यः पदार्थो नास्ति ।
भेषजशब्दो नित्यं नपुंसकः ॥ ७० ॥ इति श्रीशिवगीताटीकायां
बालानन्दिन्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अष्टमाध्यायोपक्रमे पाञ्चभौतिकदेहस्य चोत्पत्तिर्विलयः स्थितिः
स्वरूपं च कथमिति रामेण पृष्ठं तत्रोत्पत्तिस्थितिविलया निरूपिताः ।
स्वरूपं तु इह प्राधान्येन निरूप्यत इति प्रतिजानीते—देहस्वरूप-
मिति । अवहितः समाहितमनाः शृणुष्व शृण्वित्यर्थः । तत्रादौ शरी-
रस्य विश्वान्तःपातित्वाद्विश्वोत्पत्तिलया मय्यधिष्ठान एवेति प्रतिपाद-
यति—मत्त इति । मद्विषयकं यदज्ञानं तत्कार्यं विश्वं मद्विषयकज्ञा-
नेन विलीयते । शुक्तयवच्छिन्नचैतन्यविषयकज्ञानकार्यं रजतं यथा
शुक्तिसाक्षात्काराद्विलीयते तद्वत् ॥ १ ॥ नचैतावता मम विका-
रित्वमित्याह—अहं त्विति । अहंतु निर्मलोऽविद्यारहितः पूर्णस्त्रिवि-
धपरिच्छेदविधुरः सच्चिदानन्दस्वरूपः । असङ्गः “असङ्गो ह्ययं
पुरुषः” इति श्रुतेः । निरहंकारः कर्तृत्वाद्यहंकाररहितः शुद्धं ब्रह्म
सनातनम् ॥ २ ॥ एवंविधोऽप्यहं अनाद्यविद्यया युक्तः सन्
जगत्कारणतां ब्रजे ब्रजामि । प्राप्नोमीति यावत् । कारणत्वं नाम

अनिर्वाच्या महाविद्या त्रिगुणा परिणामिनी ।

रजः सत्त्वं तमश्चेति तद्गुणाः परिकीर्तिताः ॥ ४ ॥

सत्त्वं शुक्लं समादिष्टं सुखज्ञानास्पदं नृणाम् ।

दुःखास्पदं रक्तवर्णं चञ्चलं च रजो मतम् ॥ ५ ॥

तमः कृष्णं जडं प्रोक्तमुदासीनं सुखादिषु ॥ ६ ॥

कर्तृत्वम् । “जन्माद्यस्य यतः” इति सूत्रे तथा प्रतिपादनात् । नच कर्ता कुलालादिः कार्येषु घटादिष्वन्वेति तथा ब्रह्मणोऽपि कार्यान्वयो न स्यात् । तथात्वे ‘तत्तु समान्वयात्’ इत्यधिकरणविरोधः प्रसज्येतेति वाच्यम् । “सोऽकामयत” इति निमित्तत्वं “बहु स्याम्” इत्युपादानत्वं च ब्रह्मणः प्रतिपादितमाकरे । तथाचाभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्मेति सिद्धान्तः । अविद्यया ब्रह्मणश्च संबन्धोऽप्याविद्यकोऽनिर्वचनीय एव । तथाच प्रपञ्चो ब्रह्मापेक्षया विवर्तः मायापेक्षया परिणाम इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥ अनिर्वाच्येति । उपादानसमसत्ताकान्यथाभावत्वं परिणामत्वं वियदादीनामविद्यापरिणामित्वात् । स परिणामोऽस्या अस्तीति परिणामिनी । अनिर्वाच्या सतीति निर्वक्तुमशक्या ज्ञानबाध्यत्वात् । असतीत्यपि निर्वक्तुमशक्या जगद्रूपेण प्रतीयमानत्वात् । अतएव सदसद्विलक्षणा । तदुक्तं भागवते । “ऋतेर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि । तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ।” इति । पुनः कीदृशी । त्रिगुणा । तानेव गुणानाह—रज इति । महाविद्येत्यनेन मूलाज्ञानमेव जगदुपादानं नतु मूलज्ञानं शुक्तिज्ञानेन रजसाभासनिवृत्तौ एकजीवाज्ञाननिवृत्तौ वा सकलप्रपञ्चनिवृत्त्यापत्तेः ॥ ४ ॥ गुणानां प्रत्येकं कार्यं दर्शयति—सत्त्वमिति । नृणां सुखाकारज्ञानाकारवृत्त्योः कारणं सत्त्वम् । रजः चञ्चलं रक्तवर्णं दुःखास्पदं दुःखकारणम् ॥ ५ ॥ तमः कृष्णवर्णं जडं उदासीनं सुखादिषु । सुखादिजननासमर्थमित्यर्थः । तेच गुणाः

अतो मम समायोगाच्छक्तिः सा त्रिगुणात्मिका ।
 अधिष्ठाने च मय्येव भजते विश्वारूपताम् ।
 शुक्तौ रजतवद्रज्जौ भुजङ्गौ यद्वदेव तु ॥ ७ ॥
 आकाशादीनि जायन्ते मत्तो भूतानि मायया ।
 तैरारब्धमिदं सर्वं देहोऽयं पाञ्चभौतिकः ॥ ८ ॥

परस्परभिभवात्मकाः । “रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
 रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥” इति श्रुतेः ॥ ६ ॥
 अत इति । यतः कारणात्स्वतोऽसङ्गोदासीनस्य सदा स्वानन्दपूर्णस्या-
 सत्यानेकविधदुःखात्मकप्रपञ्चरचनानुपपत्त्या “मायामात्रमिदं द्वैत-
 मद्वैतं परमार्थतः” इति श्रुत्या न वास्तवी शक्तिः कल्प्यते । अतः
 कारणान्मम समायोगात् आविद्यकसंबन्धान्मदीयशक्तिर्माया अनि-
 र्वचनीयत्वेन प्रसिद्धा । त्रिगुणात्मिका मय्येवाधिष्ठाने विश्वरूपतां
 नानाविधस्वरूपत्वं भजते । यथोक्तानुपपत्तिसिद्धार्थानुवादिनी श्रुति-
 रपि “अजामेकाम्” इत्यादिः । ननु जगच्चेन्मायापरिणामस्तदाधारं
 चेद्ब्रह्म तर्ह्यधेयजगद्रूपेण धर्मेण तस्याधिकारित्वं स्यात् । “उपयन्नुप-
 यन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्” इति न्यायादित्याशङ्क्य जगतः
 कल्पितत्वेन न स्वाश्रयविकारहेतुत्वमिति दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—
 शुक्ताविति ॥ ७ ॥ विश्वरूपतां भजत इत्युक्तं तदेव विवृणोति ।
 आकाशादीनीति । यद्यपि महत्तत्त्वादीनि वक्तव्यानि तथापि “त-
 स्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” इति श्रुतिमनुसृत्योक्तम् ।
 तदुक्तम् “क्रमेण युगपच्चैषा सृष्टिर्ज्ञेया यथाश्रुति । विविधश्रुतिसद्भा-
 वाद्विविधस्वप्रदर्शनात् ।” इति । तैराकाशादिभिरिदं सर्वं ब्रह्माण्ड-
 मारब्धमयं पाञ्चभौतिको देहोऽप्यारब्ध इत्यर्थः । अत्रेदं तात्पर्यम् ।
 मायातत्कार्यस्याधिष्ठानं ब्रह्मैव परिणामिनी माया उपादानं तूभय-
 सपि । तत्र स्वबुद्धिबाध्यकार्याधारत्वमधिष्ठानत्वम् । रजतस्य शुक्ति-
 वत् । स्वबाधकं बाध्यकार्याधारत्वं परिणामित्वं तादात्म्यवत्कारणमु-

पितृभ्यामशितादन्नात्षट्कोशं जायते वपुः ।
 स्नायवोऽस्थीनि मज्जा च जायन्ते पितृतस्तथा ॥ ९ ॥
 त्वङ्मांसशोणितमिति मातृतश्च भवन्ति हि ।
 भावाः स्युः षड्विधास्तस्य मातृजाः पितृजास्तथा ।
 रसजा आत्मजाः सप्त संभूताः स्वात्मजास्तथा ॥ १० ॥
 मृदवः शोणितं मेदो मज्जा प्लीहा यकृद्गुदम् ।
 हृन्नाभीत्येवमाद्याः स्युर्भावा मातृभवा मताः ॥ ११ ॥
 रश्मश्रुरोमकचस्नायुशिराधमनयो नखाः ।
 दशनाः शुक्रमित्यादिस्थिराः पितृसमुद्भवाः ॥ १२ ॥

पादानमिति । तादात्म्यं तु भिन्नत्वे सत्यभिन्नत्वताकत्वमिति विवेकः ।
 ब्रह्म तु विवर्तोपादानं माया तु परिणामोपादानं वेदितव्यमिति दिक्
 ॥ ८ ॥ पितृभ्यामिति । अशिताद्भुक्तादन्नात् षट् कोशा यस्मिन्
 तथाभूतं वपुः ॥ ९ ॥ त्वङ्मांसेति । भावयन्ति शरीरमिति भावा-
 स्तस्य शरीरस्य । तथाच गर्भोपनिषदि श्रूयते “एतस्मिन्षाट्कौशिके
 शरीरे त्रीणि पितृतस्त्रीणि मातृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्मां-
 सरुधिराणि मातृतः” इति ॥ १० ॥ मृदव इति । तत्र मृदवो भावाः
 मता इत्यन्वयः । के ते शोणितं मेदो वपा । “हन्मेदस्तु वपा वसा”
 इत्यमरः । मज्जा सारभूतो धातुः । प्लीहा गुल्मः । यकृत्कालखण्डं ।
 गुदमपानम् । हृत् हृदयम् । मज्जाप्लीहानौ नान्तपुंलिङ्गौ । नाभी
 स्त्रीलिङ्गः । “कृदिकारादक्तिनः” इति ङीप् ॥ ११ ॥ रश्मश्रुपुरुषस्य
 मुखे रोमवृद्धिः । रोमशिरसोऽन्यत्र शरीरे । कचाः शिरोरुहाः ।
 स्नायुः वसापरपर्यायो धातुविशेषः । शिरा धमनय इति । यद्यपि
 शिराधमन्योः पर्यायत्वं तथापि सूक्ष्मनाडी शिरा स्थूला तु धमनीति
 मेदो ज्ञेयः । नखाः प्रसिद्धाः । दशना दन्ताः । शुक्रं रेतः । इत्यादयः
 स्थिरा बहुकालावस्थायिनः पितृसमुद्भवा ज्ञेयाः भावा इति शेषः

शरीरोपचितिर्वर्णो वृद्धिस्तृप्तिर्बलं स्थितिः ।
 अलोलुपत्वमुत्साह इत्यादीन्नसजान्विदुः ॥ १३ ॥
 इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं धर्माधर्मौ च भावना ।
 प्रयत्नो ज्ञानमायुश्चेन्द्रियाणीत्येवमात्मजाः ॥ १४ ॥
 ज्ञानेन्द्रियाणि श्रवणं स्पर्शनं दर्शनं तथा ।
 रसनं घ्राणमित्याहुः पञ्च तेषां च गोचराः ॥ १५ ॥
 शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्ध इति क्रमात् ।
 वाक्कराद्विगुदोपस्थान्याहुः कर्मेन्द्रियाणि हि ॥ १६ ॥
 वचनादानगमनविसर्गरतयः क्रमात् ।
 कर्मेन्द्रियाणां जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम् ॥ १७ ॥

॥ १२ ॥ शरीरेति । उत्पत्तिकाले यत्स्थौल्यं सा शरीरस्योपचितिः ।
 वर्णो गौरश्यामत्वादिः । वृद्धिः क्रमेणोपचयः । बलं सामर्थ्यं । स्थितिः
 अवयवदार्ढ्यम् । अलोलुपत्वं अकार्पण्यम् । उत्साह उद्योगः इत्यादी-
 न्नसजान्धातुविशेषजान्विदुः । धातुविशेषविक्रवतायामुक्तकार्यसमुदा-
 यस्यापि वैकुर्व्यं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ इच्छेति । इच्छाप्रभृतयो भावा आ-
 त्मजाः प्रारब्धकर्मजन्या नतु मातृपितृजन्या इत्यर्थः । द्वेषः प्रज्वल-
 नात्मकः क्रोधः । सुखं अनुकूलवेदनीयम् । दुःखं प्रतिकूलवेदनीयम् ।
 धर्मो विध्यपरपर्यायः । अधर्मो निषेधापरपर्यायः । भावना स्मृतिहेतुः
 संस्कारः । प्रयत्नः कृतिः भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारविशेष
 इति यावत् । ज्ञानमर्थप्रकाशः । आयुः प्राणधारणप्रयोजकीभूतः
 कालविशेषः । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । एते भावाः स्वस्वकर्मानु-
 सारिण इत्यर्थः ॥ १४ ॥ गोचरा विषयाः ॥ १५ ॥ तानेवाह—
 शब्द इति । कर्मेन्द्रियाण्याह—वागिति ॥ १६ ॥ वचनादयस्तेषां
 कर्मेन्द्रियाणां क्रियाः जानीयादिति व्यवहितेनान्वयः । मनोऽन्तःकर-
 णवृत्तिः तदुभयात्मकं ज्ञानात्मकं कर्मात्मकं चेत्यर्थः ॥ १७ ॥

क्रियास्तेषां मनोबुद्धिरहंकारस्ततः परम् ।
 अन्तःकरणमित्याहुश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ॥ १८ ॥
 सुखं दुःखं च विषयौ विज्ञेयौ मनसः क्रियाः ।
 स्मृतिभीतिविकल्पाद्या बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका ।
 अहं ममेत्यहंकारश्चित्तं चेतयते यतः ॥ १९ ॥
 सत्त्वाख्यमन्तःकरणं गुणभेदात्रिधा मतम् ।
 सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः सत्त्वात्तु सात्विकाः ॥ २० ॥
 आस्तिक्यशुद्धिधर्मैकरुचिप्रभृतयो मताः ।
 रजसो राजसा भावाः कामक्रोधमदादयः ॥ २१ ॥

एकमन्तःकरणं वृत्तिभेदाच्चतुर्विधं मन इति, बुद्धिरिति, अहंकार इति, चित्तमिति च व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ एकस्यैवान्तःकरणस्यावस्थाचतुष्टयेन संज्ञाचतुष्टयमुक्तम् । नन्वन्तःकरणस्येन्द्रियत्वमनुपपन्नं असाधारणविषयाभावात् । नैयायिकादिभिर्मानसत्वेनाभ्युपगतानां सुखादीनामस्मत्सिद्धान्ते साक्षिमात्रभास्यत्वादित्याशङ्क्याह—सुखमिति । अन्तःकरणोपहितस्यैव साक्षितया साक्षिभास्येषु सुखादिषु चैतन्योपाधित्वमात्रेणान्तःकरणस्येन्द्रियत्वमुच्यते । अनेन ज्ञानेन्द्रियत्वमुक्तम् । स्मृतिभीतिप्रभृतयो मनसः क्रिया इत्यनेन कर्मेन्द्रियत्वं समर्थितम् । तथाच मनश्चैवोभयात्मकमित्युक्तं सुस्थम् । बुद्ध्यादीनां लक्षणान्याह—बुद्धिरिति । निश्चयात्मिका बुद्धिः । अहंममेत्यभिमानात्मकोऽहंकारः । यतः कारणादतीतानपि पदार्थाश्चेतयते स्मारयति तच्चित्तम् । मनसस्तु संकल्पादिकं लक्षणम् । तदुक्तम्—“मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ॥” । विषयास्तत्तल्लक्षणानीत्यर्थः ॥ १९ ॥ सत्त्वाख्यमिति । अन्तःकरणे यत्तदेव सत्त्वाख्यम् । सत्त्वापरपर्यायकमित्यर्थः । तत्तु सत्त्वादिगुणभेदाद्विद्यत इत्यर्थः । के ते गुणास्तत्राह—सत्त्वमिति ॥ २० ॥ उपादानीभूताविद्या गुणभेदा-

निद्रालस्यप्रमादादिवञ्चनाद्यास्तु तामसाः ।

प्रसन्नेन्द्रियतारोग्यानालस्याद्यास्तु सत्वजाः ॥ २२ ॥

देहो मात्रात्मकस्तस्मादादत्ते तद्गुणानिमान् ।

शब्दः श्रोत्रं मुखरता वैचित्र्यं सूक्ष्मता धृतिः ॥ २३ ॥

बलं च गगनाद्वायोः स्पर्शश्च स्पर्शनेन्द्रियम् ।

उत्क्षेपणमपक्षेपाकुञ्चने गमनं तथा ॥ २४ ॥

प्रसारणमितीमानि पञ्च कर्माणि रूक्षता ।

प्राणापानौ तथा व्यानसमानोदानसंज्ञकान् ॥ २५ ॥

दन्तःकरणमपि त्रिधेत्युक्तम् । तत्र सत्वात्सात्विकान्तःकरणात्के
भावा जायन्त इत्याकाङ्क्षायामाह—आस्तिक्येति । अस्ति परलोक
इत्येवं मतिरास्तिक्यम् । शुद्धिर्मनोनैर्मल्यं । धर्मे एका मुख्या रुचिः ।
प्रभृतिग्रहणाद्विवेकादयः । एते भावाः सात्विका मता इत्यर्थः । रजसो
रजोबहुलान्मनसः कामक्रोधमदादयो राजसा भावाः आदिग्रहणेन
लोभादीनां संग्रहः ॥ २१ ॥ निद्रेति । आलस्यमुद्योगराहित्यं प्रमा-
दोऽनवधानता वञ्चना प्रतारणं एवमाद्यास्तामसा ज्ञेयाः । सिंहाव-
लोकनेन पुनः सत्वजान्भावानाह—प्रसन्नेति । इन्द्रियाणां प्रसन्ना-
नामरजस्तमोराहित्यमारोग्यं रोगाभावः । अनालस्यमुद्योगः । एव-
माद्याः सत्वजाः ॥ २२ ॥ देह इति । देहः स्थूलदेहो मात्रात्मकः
प्रमादृतादात्म्येनाध्यस्तः एतानेव प्रमातुर्गुणानादत्ते । अन्तःकरणस्य
सत्वादिगुणोद्रेकानुसारेण स्थूलदेहेऽपि तथा कार्याणि भवन्तीत्यर्थः ।
कस्मात्कंकं धर्ममादत्त इत्येतदेव विवेचयति—शब्द इति । शब्दः
श्रोत्रेन्द्रियं, मुखरता वक्तृत्वं । वैचित्र्यं कार्यकुशलता । सूक्ष्मता लाघवं
धृतिर्धैर्यम् ॥ २३ ॥ बलं चेति सप्तगुणान्धर्मान्गगनात् स्थूलदेह आदत्त
इति संबन्धः । वायोस्तु यानादत्ते तामाह—स्पर्शश्चेति । स्पर्शः स्पर्श-
नेन्द्रियं त्वक् उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणि ॥ २४ ॥ रूक्षता कर्कशत्वम् ।
प्राणादि दश विकृतीः लाघवं चेति एकोनविंशतिधर्मानादत्त इति ।

नागं कूर्मं च कृकलं देवदत्तं धनंजयम् ।
 दशैता वायुविकृतीस्तथा गृह्णाति लाघवम् ॥ २६ ॥
 तेषां मुख्यतरः प्राणो नाभेः कण्ठादवस्थितः ।
 चरत्यसौ नासिकयोर्नाभौ हृदयपङ्कजे ॥ २७ ॥
 शब्दोच्चारणनिश्वासोच्छ्वासादेरपि कारणम् ॥ २८ ॥
 अपानस्तु गुदे मेण्डे कटिजङ्घोदरेष्वपि ।
 नाभिकण्ठे वङ्क्ष्ययोरूरुजानुषु तिष्ठति ।
 तस्य मूत्रपुरीषादिविसर्गः कर्म कीर्तितम् ॥ २९ ॥
 व्यानोऽक्षिश्रोत्रगुल्फेषु जिह्वा घ्राणेषु तिष्ठति ।
 प्राणायामधृतित्यागग्रहणाद्यस्य कर्म च ॥ ३० ॥
 समानो व्याप्य निखिलं शरीरं वह्निना सह ।
 द्विःसप्ततिसहस्रेषु नाडीरन्ध्रेषु संचरन् ॥ ३१ ॥

अध्याप्याकाशकार्यमध्ये लाघवं परिगणितमिति चेदुभयकार्यत्वाच्च
 विरोधः ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्राणादीनां दशानां वायुविशेषाणां स्था-
 नानि कार्याणि चाह—तेषामित्यादिभिः श्लोकैः । तेषां पूर्वोक्तवायु-
 कार्याणां मध्ये प्राणो मुख्यतरः । सच नाभेः कण्ठात् नाभिं कण्ठं
 च व्याप्यावस्थितः । “ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च” इति प्रञ्चमी ।
 असौ नासिकयोर्नासारन्ध्रयोर्नाभ्यादौ हृदयपङ्कजे च चरति ॥ २७ ॥
 शब्दोच्चारणादिक्रमणं च प्राण इत्यनुवर्तते ॥ २८ ॥ अपानस्त्विति ।
 शुद्धद्विषु पञ्चसु नाभिकण्ठादिषु चतुर्षु च । तत्र वङ्क्ष्यशब्द ऊरुश-
 ब्दवाचकः । स्थानेषु अपानस्तिष्ठतीत्यन्वयः ॥ २९ ॥ व्यानस्य
 स्थानकर्मणी आह—व्यान इति । अक्ष्यादिषु पञ्चस्थानेषु तिष्ठति ।
 प्राणायामः प्राणनिरोधः तत्र धृतिः कुम्भक इति यावत्, त्यागो
 त्रेचकः, ग्रहणं पूरक इत्यादि अस्य व्यानस्य कर्मस्यर्थः ॥ ३० ॥ ननु
 “इति प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदे-

भुक्तपीतरसान्सम्यगानयन्देहपुष्टिकृत् ।

उदानः पादयोरस्ते हस्तयोरङ्गसन्धिषु ॥ ३२ ॥

कर्मास्य देहोन्नयनोत्क्रमणादि प्रकीर्तितम् ।

त्वगादिधातूनाश्रित्य पञ्च नागादयः स्थिताः ॥ ३३ ॥

उद्गारादि निमेषादि क्षुत्पिपासादिकं क्रमात् ।

तन्द्री प्रकृतिशोकादि तेषां कर्म प्रकीर्तितम् ॥ ३४ ॥

अग्नेस्तु रोचकं रूपं दीप्तं पाकं प्रकाशताम् ।

अमर्षतीक्ष्णसूक्ष्माणामोजस्तेजस्तु शूरताम् ॥ ३५ ॥

शश्वो व्यानः सर्वशरीरगः ॥” इति प्राञ्चोक्तम् । अत्र समानस्य सर्वशरीरव्यापित्वमुक्तमिति परस्परं स्मृत्योर्विरोधः प्राप्तस्तत्र का व्यवस्थितिरिति चेदुच्यते । सर्वशरीरव्यापकेन व्यानेव महाभेद उक्त इति गृहाण । समान इति ॥ ३१ ॥ समानशब्दार्थमाह—भुक्तेति । भुक्तस्य चतुर्विधान्नस्य पीतस्य जलादेः रसान् सम्यक् तत्तदवयवेष्वानयन् देहपुष्टिं करोतीति समान इत्यर्थः । उदानस्थानमाह—पादयोरिति । संधिषु कण्ठादिषु ॥ ३२ ॥ अस्य कर्माह—कर्मास्येति । देहस्य उन्नयनमुत्थापनमुत्क्रान्तिश्च एवमादि । उपवायुस्थानमाह—त्वगादीति ॥ ३३ ॥ त्वङ्मांसशोणितास्थिमज्जास्थायुषु संहृत्य स्थितानां नागादीनां कर्माण्याह—उद्गारादीति । उद्गारहिक्कावान्यादि नागस्य । निमेषोन्मेषकटाक्षादि कूर्मस्य । क्षुत्पिपासाक्षुतादिकृकलस्य । आलस्यनिद्राजृम्भणादि देवदत्तस्य । प्रकृत्या शोकाहासादि धनंजयस्य कर्म क्रमात्प्रकीर्तितम् ॥ ३४ ॥ तेजःकार्यमाह—अग्नेस्त्विति । अग्नेः रोचकप्रभृतीन्धर्मानादत्त इति पूर्ववदन्वयः । रोचयति प्रकाशयति घटादीनिति रोचकं चक्षुः । रूपं श्यामिकादि । दीप्तं शुक्लरूपम् । पाकं भुक्तस्य पचनम् । प्रकाशयतीति प्रकाशता स्फूर्तिः । अमर्षः क्रोधः । तीक्ष्णं तीक्ष्णत्वं परिभवासहिष्णुत्वम् ।

मेधावितां तथा दत्ते जलात्तु रसनं रसम् ।
 शैत्यं स्नेहं द्रवं स्वेदं गात्रादिमृदुतामपि ॥ ३६ ॥
 भूमेर्घ्राणेन्द्रियं गन्धं स्थैर्यं धैर्यं च गौरवम् ।
 त्वगसृङ्गांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥ ३७ ॥
 अन्नं पुंसाशितं त्रेधा जायते जठराग्निना ।
 मलं स्थविष्ठो भागः स्यान्मध्यमो मांसतां व्रजेत् ।
 मनः कनिष्ठो भागः स्यात्तस्मादन्नमयं मनः ॥ ३८ ॥
 अपां स्थविष्ठो मूत्रं स्यान्मध्यमो रुधिरं भवेत् ।
 कनिष्ठभागः प्राणः स्यात्तस्मात्प्राणो जलात्मकः ॥ ३९ ॥

सूक्ष्मं सूक्ष्मत्वं कार्यमित्यर्थः । भावप्रधानो निर्देशः । कारकशेषे
 षष्ठी न माषाणामश्रियादितिवत् । ओजः शरीरस्थितिप्रयोजकस्ते-
 जोविशेषः । तेजः संतापः । शूरता पराक्रमः ॥ ३५ ॥ मेधावितां
 धारणावत्त्वम् । एतान्धर्मान् । जलात्तु रसनादीनादत्त इत्यन्वयः ।
 रसनमिन्द्रियं रसं षड्विधं शैत्यं स्नेहं चिक्कणताम् द्रवं मुखादौ ला-
 लादि । स्वेदं घर्मं शरीरस्य । आदिशब्दात्करचरणाद्यवयवानां मृदुतां
 कोमलताम् ॥ ३६ ॥ भूमिसंबन्धिनं भावमाह—भूमेरिति । गौ-
 रवं गरिमाणम् । प्रसङ्गाच्छरीरधारकान्सप्तधातूनाह—त्वगिति । उ-
 क्तार्थः ॥ ३७ ॥ प्रसङ्गाद्भुक्तान्नादेः परिणामभेदमाह—अन्नमिति ।
 पुंसाम् । उपलक्षणमेतत्पञ्चादीनामपि । अशितं भक्षितं जठराग्निना
 पच्यमानं त्रेधा जायते । तत्र स्थविष्ठः स्थूलो भागः मलं पुरीषं
 स्यात् । मध्यमो भागः मांसतां व्रजेत् । कनिष्ठो मनः स्यात् । “अ-
 न्नमयं हि सौम्य मनः” इति श्रुतेः । मनसः पञ्चभूतकार्यत्वेऽपि
 अन्नस्य तदुद्बलकत्वादन्नमयमित्युच्यते । एवं “आपोमयः प्राणस्ते-

तेजसोऽस्थि स्थविष्ठः स्यान्मज्जामध्यसमुद्भवः ।

कनिष्ठा वाङ्मता तस्मात्तेजोऽवन्नात्मकं जगत् ॥ ४० ॥

लोहिताज्जायते मांसं मेदो मांससमुद्भवम् ।

मेदसोऽस्थीनि जायन्ते मज्जा वास्थिसमुद्भवः ॥ ४१ ॥

नाड्योऽपि मांससंघाताच्छुक्रं मज्जासमुद्भवम् ॥ ४२ ॥

वातपित्तकफाश्चात्र धातवः परिकीर्तिताः ।

दशाञ्जलि जलं ज्ञेयं रसस्याञ्जलयो नव ॥ ४३ ॥

रक्तस्याष्टौ पुरीषस्य सप्त हि श्लेष्मणश्च षट् ।

पित्तस्य पञ्चचत्वारो मूत्रस्याञ्जलयस्त्रयः ॥ ४४ ॥

जोमयी वाक्” इत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तेजस इति । ते-
जसः घृतादेः अशितस्य मज्जामध्यान्मध्यमभागात् समुद्भवो यस्य स
तथा । “कनिष्ठभागात् वाग्भवति” इति श्रुतेर्ज्ञेयः । तथोच्यते श्रुतिः
“अन्नमशितं त्रेधा भवति यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषम्” इत्याद्यु-
पक्रम्य जलभागानुक्त्वा तेजोभागद्वयानन्तरं “यः कनिष्ठः स वाक्”
इति । स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इदानीं शरीरस्थानीं
केषांचिद्रसानां परिणाम उच्यते । यद्यपि पूर्वोक्तानां वक्ष्यमाणानां
च विकाराणां ज्ञानं न मोक्षसाधनं तथापि वैराग्यहेतुत्वादुक्तं भग-
वता शिवेन । यद्ध्यासेन प्राणिनो मुह्यन्ति तस्य शरीरस्थैतादृशी
गतिरिति भावः । “परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्”
इति श्रुत्या वैराग्यस्याभ्यर्हितत्वेन प्रतिपादनात् । वातेति । एतेष्वि-
शरीरे धातवः सन्ति । यथा पञ्चीकरणप्रक्रिया शास्त्रकारैरुक्ता तथे-
दमञ्जलिपरिमाणमपि तैरेव व्यवस्थापितमायुर्वेदादाविति नात्र शङ्का
विधेया । तदुक्तम् “अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजि-
येन्” इति । इति । तत्परिमाणकमित्यर्थः । सम्यक्परिणतस्याहा-

वसाया मेदसो द्वौ तु मज्जा त्वञ्जलिसंमितः ।
 अर्धाञ्जलि तथा शुक्रं तदेव बलमुच्यते ॥ ४५ ॥
 अस्थ्नां शरीरे संख्या स्यात्षष्टियुक्तं शतत्रयम् ।
 जलजानि कपालानि रुचकास्तरणानि च ।
 नलकानीति तान्याहुः पञ्चधास्थीनि सूरयः ॥ ४६ ॥
 द्वे शते त्वस्थिसंधीनां स्यातां तत्र दशोत्तरे ।
 रौरवाः प्रसराः स्कन्धसेचनाः स्युरुलूखलाः ॥ ४७ ॥
 समुद्रा मण्डलाः शङ्खावर्ता वामनकुण्डलाः ।
 इत्यष्टधा समुद्दिष्टाः शरीरेष्वस्थिसंघयः ॥ ४८ ॥
 सार्धकोटित्रयं रोम्णां श्मश्रुकेशास्त्रिलक्षकाः ।
 देहस्वरूपमेवं ते प्रोक्तं दशरथात्मज ।
 यस्मादसारो नास्त्येव पदार्थो भुवनत्रये ॥ ४९ ॥
 देहेऽस्मिन्नभिमानेन न महोपायबुद्धयः ।
 अहंकारेण पापेन क्रियन्ते हन्त सांप्रतम् ॥ ५० ॥

इस्य सारो रसस्तस्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ वसाया मांसस्नेहस्य मेदसो
 मांसविशेषस्य च द्वौ द्वावञ्जली मज्जा तु अञ्जलिपरिमितः । शुक्रं
 वीर्यं अर्धाञ्जलि, तदेव बलप्रदत्वाद्बलमुच्यते ॥ ४५ ॥ अस्थ्नां प्र-
 माणं तु षष्टियुक्तं शतत्रयं बोद्धव्यम् । अस्थीनि पञ्चधा, जलजः
 शङ्खः तदाकारत्वाज्जलजानि भ्रूकर्णदेशस्थितानि ज्ञेयानि । कपालानि
 शिरःसंबन्धीनि एवमवशिष्टानां निरुक्तिराकरेऽस्ति साऽनतिप्रयो-
 जनत्वान्नेह लिख्यते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ रोम्णां सार्धकोटित्रयं
 श्मश्रूणि शिरःकेशाश्च मिलित्वा त्रिलक्षकाः । एवं देहस्य स्वरूपं ते
 तुभ्यं प्रोक्तम् । हे दाशरथे, यस्माद्देहरूपादसारः पदार्थो भुवनत्रयेऽ-
 पि नास्ति ॥ ४९ ॥ देहेऽस्मिन्निति । अस्मिन्नुक्तस्वरूपे देहे अहंका-
 रेण कर्त्ता पापेन हेतुना मह उत्सवः । “मह उत्सव उत्सवः”

तस्मादेतत्स्वरूपं तु विबोद्धव्यं मनीषिणा ॥ ५१ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे शिवराघवसंवादे
शारीरनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः १०

श्रीराम उवाच ।

भगवन्नत्र जीवोऽसौ जन्तोर्देहेऽवतिष्ठते ।

जायते वा कुतो जीवः स्वरूपं वास्य किं वद ॥ १ ॥

देहान्ते वा कुत्र याति गत्वा वा कुत्र तिष्ठति ।

कथमायाति वा देहं पुनर्नायाति वा वद ॥ २ ॥

इत्यमरः । अत्र मोक्ष एव उत्सवो मुख्य इतरेषां क्षयिष्णुत्वात् ।
भाक्तमुत्सवत्वं तस्य उपायो मोक्षोपाय इत्यर्थः । तस्मिन्बुद्ध्योऽवि-
चारान्न क्रियन्ते । हन्त खेदे ॥ ५० ॥ तस्मादेतस्याहंकारास्पदस्य
स्वरूपमुक्तलक्षणं मनीषिणावश्यं बोद्धव्यं विरक्तिदाढ्यायेति भावः
॥ ५१ ॥ इति शिवगीताटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

एवमुक्तप्रकारेण देहस्वरूपं विज्ञाय जीवस्वरूपं विविदिषू राम
उवाच—भगवन्निति । हे भगवन्नचिन्त्यमहाभिभूते, अस्मिन् जन्तो-
र्देहेऽसौ परोक्षो जीवः किमवतिष्ठते जायते वा । किंच । कुतः का-
रणाज्जीव इत्युच्यते । जीवत्वं किं स्वाभाविकमाविद्यकं वेति भावः ।
अस्य जीवस्य स्वरूपं वा किं चिदात्मकं तद्विलक्षणं वेत्यर्थः । एत-
द्ब्रू ॥ १ ॥ देहान्ते च कुत्र गच्छति कुत्र च तिष्ठति । पुनर्देहं क-
थमायाति यदि वा पुनर्देहं नायाति तदपि वद । अत्र सर्वेषु पक्षेषु

श्रीभगवानुवाच ।

साधु पृष्टं महाभाग गुह्याद्बुद्धतमं हि यत् ।
 देवैरपि सुदुर्ज्ञेयमिन्द्राद्यैर्वा महर्षिभिः ॥ ३ ॥
 अन्यस्मै नैव वक्तव्यं मयापि रघुनन्दन ।
 त्वद्भक्त्याहं परं प्रीतो वक्ष्याम्येवहितः शृणु ॥ ४ ॥
 सत्यज्ञानात्मकोऽनन्तः परमानन्दविग्रहः ।
 परमात्मा परं ज्योतिरव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ ५ ॥
 नित्यो विशुद्धः सर्वात्मा निर्लेपोऽहं निरञ्जनः ।
 सर्वधर्मविहीनश्च न ग्राह्यो मनसापि च ॥ ६ ॥
 नाहं सर्वेन्द्रियग्राह्यः सर्वेषां ग्राहको ह्यहम् ।
 ज्ञाताहं सर्वलोकस्य मम ज्ञाता न विद्यते ॥ ७ ॥
 दूरः सर्वविकाराणां परमाण्वादिकस्य च ॥ ८ ॥

दूषणसद्भावः । संशयबीजं विना संशयप्रभानुत्थानात् ॥ २ ॥ एवं
 पृष्टो भगवानुवाच—साध्विति । त्वदुक्तसर्वपक्षेषु बाधकसंभवा-
 दुरूपपदेशेन विना दुर्ज्ञेयत्वात्साधु पृष्टमिति भावः । इदं तत्त्वं गहन-
 मित्याह—गुह्यादिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रतिबिम्बस्य जीवस्य स्वरूपं वि-
 वक्षुरादौ बिम्बस्वरूपमाह सार्धश्लोकेन वाक्येन—सत्येत्यादिना ।
 अव्यक्तः अविद्यावृतजीवानां, गूढः अव्यक्तस्य मायायाः कारणं भा-
 सकः ॥ ५ ॥ निर्लेपो निःसङ्ग उपचयशून्यो वा, निरञ्जनः क्रिया-
 रहितः । ‘लिप उपदेहे’ उपदेहो वृद्धिः । ‘अञ्चू व्यक्तिस्रक्षणकान्ति-
 गतिषु’ इति धातुद्वयादुक्तार्थो वेदितव्यः ॥ ६ ॥ न चैवं सर्वप्रत्य-
 यवेद्यं ब्रह्मेति वार्तिककृतोक्तं विरुध्येतेति वाच्यम् । प्रपञ्चतादात्म्या-
 पन्नस्य सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेऽपि शुद्धस्योपनिषदेकगम्यत्वात् ॥ ७ ॥ दूर
 इति सर्वविकाररहितः । अनेन परिणामवादो निरस्तः । परमाण्वा-
 धिकस्येत्यनेनारम्भवादोऽपि निरस्तः । विवर्तवादस्तु पूर्वाध्याये स्फु-

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्म मां ज्ञात्वा न बिभेति कुतश्चन ॥ ९ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतानि मय्येवेति प्रपश्यति ।

मां च सर्वेषु भूतेषु ततो न विजुगुप्सते ॥ १० ॥

यस्य सर्वाणि भूतानि ह्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

को मोहस्तत्र कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ११ ॥

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

अनाद्यविद्यया युक्तस्तथाप्येकोऽहमव्ययः ।

अव्याकृतब्रह्मरूपो जगत्कर्ता महेश्वरः ॥ १३ ॥

टमभ्युपगतः ॥ ८ ॥ यतो वाच इति षष्ठाध्याये व्याख्यातम्

॥ ९ ॥ यस्त्विति । मय्यध्यस्तानीति मां च तेष्वनुस्यूतं पश्यति ।

ततोऽनन्तरं न विजुगुप्सते ब्रह्मात्मनैव सर्वग्रहणान्न किञ्चिदपि नि-

न्दतीत्यर्थः ॥ १० ॥ यस्येति । आत्मैव सत्यः सर्वमन्यन्मिथ्येति

बोधाय सामानाधिकरण्यभूतशोकमोहयोर्भेदः सापेक्षत्वात् ॥ ११ ॥

ननु तर्हि सर्वे कुतो वा त्वामात्मत्वेन न पश्यन्तीत्याशङ्क्य श्रुत्या

परिहरति 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति प्रत्यक्षसिद्धोऽपि मूढानां गूढ

आत्मा न प्रकाशते यथोलूकस्य जगत्प्रकाशकः सविता तद्वत् ।

तर्हि कैः प्रत्यक्षीक्रियत इत्यत आह । अग्रया श्रवणादिसाधनसं-

स्कृतया बुद्ध्या सूक्ष्मदर्शिभिः सूक्ष्मं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां तैर्दृश्यते

आत्मत्वेनापरोक्षीक्रियते न त्वन्यैः बहिर्मुखैरित्यर्थः । गूढोत्मेति

पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥ १२ ॥ नन्वद्वितीयश्चेत्त्वं कथं तर्हि जग-

दुत्पत्तिस्त्वत्तः स्यात्परिणामिनोऽन्यस्य विरहादित्याशङ्क्याह—अना-

द्यीति । यद्यप्येकोऽहं सजातीयविजातीयस्त्रगतभेदशून्यः अव्ययो

निर्विकारस्तथापि अनाद्यविद्यया युक्तः सन् अव्याकृतं नामतो रूप-

ज्ञानमात्रे यथा दृश्यमिदं स्वप्ने जगन्नयम् ।
 तद्वन्मयि जगत्सर्वं दृश्यतेऽस्ति विलीयते ॥ १४ ॥
 नानाविद्यासमायुक्तो जीवत्वेन वसाम्यहम् ।
 पञ्च कर्मेन्द्रियाण्येव पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि च ।
 मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ॥ १५ ॥
 वायवः पञ्च मिलिता यान्ति लिङ्गशरीरताम् ॥ १६ ॥

तश्चानभिर्व्यक्तं अविद्याशबलं ब्रह्म तत्स्वरूपो भूत्वा जगत्कर्तास्मीति शेषः ॥ १३ ॥ ज्ञानमात्र इति । यथा स्वप्ने इदं जगन्नयं अविद्याया साक्षिणि ज्ञानमात्रे कल्प्यते, तद्वन्मयीदं सर्वं जगद्दृश्यतेऽस्ति विलीयते च । तथाच जाग्रत्प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात्स्वप्नप्रवदित्यनुमानमपि श्रुत्युक्तमुपष्टम्भकं ज्ञेयम् । “मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः” इत्यादिश्रुतयः प्रमाणम् ॥ १४ ॥ नन्वेतावता प्रबन्धेन परमात्मस्वरूपे निरूपितेऽपि मायोपक्रान्तेषु जीवविषयकेषु प्रश्नेषूत्तरं न लब्धमेवेत्याशङ्क्याह—नानेति । अहमेव प्रपञ्चे जीवत्वेन वसामीति संबन्धः । अनेन जीवस्य स्वरूपं कीदृशमिति प्रश्ने सच्चिदात्मकमित्युत्तरं सूचितम् । किंच उत्पद्यते नवेति प्रश्ने नोत्पद्यत इत्यपि सूचितम् । सत्स्वरूपत्वेनानाद्यनन्तत्वात् । नानाविद्यासमायुक्त इत्यनेन मूलाविद्यावच्छिन्नानामनेकेषां जीवानामेकमुक्तौ न सर्वमुक्तिरिति सूचितम् । अविद्याशब्देनावरणं सूचयता मुक्तसंसारिणोर्विशेषोऽप्युपपादितः । मुक्तस्यानावृतत्वात् कृतानां प्रश्नानां मध्ये जीवस्य लोक्रान्तरगमनागमनादिप्रश्नद्वयमवशिष्टं तदपि लिङ्गशरीरोपहितस्य नानुपपन्नमिति प्रतिपादयन् लिङ्गशरीरमाह—पञ्चेति । इदमेवाचार्याः संजगृहुः—“पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥” इति अन्तःकरणेन सह षोडशकलं लिङ्गं तद्वति भेदे गृहीतेऽपि न विरोधः ॥ १५ ॥ १६ ॥

तत्राविद्यासमायुक्तं चैतन्यं प्रतिबिम्बितम् ।
 व्यावहारिकजीवस्तु क्षेत्रज्ञः पुरुषोऽपि वा ॥ १७ ॥
 स एव जगतां भोक्ता नाद्ययोः पुण्यपापयोः ।
 इहामुत्र गती तत्र जाग्रत्स्वप्नादिभोक्तृता ॥ १८ ॥
 यथा दर्पणकालिम्बा मलिनं दृश्यते मुखम् ।
 तद्वदन्तःकरणगैर्दोषैरात्मापि दृश्यते ॥ १९ ॥
 परस्पराध्यासवशात्स्यादन्तःकरणात्मनोः ।
 एकीभावाभिमानेन परात्मा दुःखभागिव ॥ २० ॥

तत्रेति । तत्र लिङ्गशरीरे अविद्यया समायुक्तं तदवच्छिन्नमीश्वरचै-
 तन्यं प्रतिबिम्बितं सत् व्यावहारिको व्यवहारक्षमो जीवः क्षेत्रज्ञः
 पुरुषशब्दवाच्योऽपि भवतीति शेषः ॥ १७ ॥ स एवेति । न आ-
 द्येऽनाद्ये तयोः प्रवाहरूपेणानादिरूपयोः पुण्यपापादृष्टयोः । कार्य-
 भूतानां जगतां जगच्छब्दोपलक्षितस्थावरजंगमशरीरायतनानां भो-
 गानामित्यर्थः । भोक्ता तत्र लिङ्गदेहे निमित्तभूते सतीत्यर्थः । इहा-
 मुत्रगती भवतः जीवस्येति शेषः । जाग्रत्स्वप्नादिभोक्तृता च भ-
 वति । जीवस्य भोक्तृत्वमौपाधिकमेव न वास्तवमिति भावः । तदु-
 क्तम् “आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्माकाङ्क्षीस्तिर्हि मुक्तताम् । नहि स्वभावो
 भावानां व्यावर्ततौष्ण्यवद्वेगः ॥” इति ॥ १८ ॥ तदेव दृष्टान्तेनोप-
 पादयति—यथेति । यथा दर्पणस्य कालिम्बा श्यामत्वेन तद्रूपं मुखं
 मलिनं दृश्यते, तद्वदन्तःकरणगैर्दोषैः कामक्रोधादिमिरात्मा जी-
 वोऽपि मलिनो दृश्यते ॥ १९ ॥ परस्परेति । अन्योन्यतादात्म्या-
 ध्यासवशात् अन्तःकरणं च आत्मा जीवश्च तयोरेकीभावेन तद्रूपेणा-
 भिमानेनेत्यर्थः । परमात्मा निःसङ्गोऽपि दुःखभागिव स्यात् ।
 ननु दुःखभाक् दुःखस्य विषयसत्ताकत्वादिति भावः ॥ २० ॥

अधोमुखं च तत्रास्ति सूक्ष्मं सुषिरमुत्तमम् ।

दहराकाशमित्युक्तं तत्र जीवोऽवतिष्ठते ॥ २५ ॥

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ २६ ॥

कदम्बकुसुमोद्वज्रकेशरा इव सर्वतः ।

प्रसृता हृदयान्नाड्यो याभिर्व्याप्तं शरीरकम् ॥ २७ ॥

वायुस्वरूपं तिष्ठति तस्य वायुसंचारस्थलस्य मध्ये हृदयं तिष्ठति । सनालं पद्मकोशवत् तत्संनिभमित्यर्थः ॥ २४ ॥ अधोमुखमिति । हृदयविशेषणम् । तत्र तस्मिन्हृदयपद्मे सूक्ष्मं सुषिरं छिद्रमुत्तमं जीवाधिष्ठानत्वात् अस्ति तद्दहराकाशमित्युक्तं श्रुतिभिः स्मृतिभिश्चेति शेषः । छान्दोग्यस्याष्टमाध्याये—“अथ यदस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं वेदम् दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यं” इति प्रतिपादितम् । उक्तं चाभियुक्तैः “उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह उच्यते । तेन साधारणत्वेन देहो ब्रह्म परं भवेत् ॥” इति । “दहर उत्तरेभ्यः” इत्यधिकरणे ब्रह्मैव दहराकाश इति सिद्धिर्णीतं तत्र जीवोऽवतिष्ठत इत्यनेन जीवब्रह्मणोरभेद एव परमार्थत इति भावः सूचितः ॥ २५ ॥ वालाग्रेति । वालाग्रं केशाग्रं तस्य शतभागः शततमांशः सोऽपि शतधा कल्प्यः । तस्यापि यो भागः स जीवो विज्ञेयः उपाधिवशाच्च इति सूक्ष्म इत्यर्थः । वास्तवं तु जीवस्वरूपमाह—सचेति । आनन्त्याय परिच्छेदविरहाय समर्थो भवति । उपाध्यपगमे सतीति भावः ॥ २६ ॥ अथ जीवब्रह्मसङ्गदुपासकानां मूर्धन्यया नाड्या उत्क्रमणपूर्विकां क्रममुक्तिं कथयितुं नाडीस्तावत्प्रपञ्चयति—कदम्बेति । तथाच श्रुतिः “शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्मुखा उत्क्रमेण भवन्ति” इति । यद्यपि द्वासप्ततिस-

हितं बलं प्रयच्छन्ति तस्मात्तेन हिताः स्मृताः ।
 द्वासप्ततिसहस्रैस्ताः संख्याता योगवित्तमैः ॥ २८ ॥
 हृदयात्तास्तु निष्क्रान्ता यथार्काद्रश्मयस्तथा ।
 एकोत्तरशतं तास्तु मुख्या विष्वग्विनिर्गताः ॥ २९ ॥
 वहन्त्यम्भो यथा नद्यो नाड्यः कर्मफलं तथा ।
 अनन्तैकोर्ध्वगा नाडी मूर्धपर्यन्तमञ्जसा ॥ ३० ॥
 प्रतीन्द्रियं दशदश निर्गता विषयोन्मुखाः ।
 नाड्यः शर्मादिहेतुत्वात्स्वप्नादिफलभुक्तये ॥ ३१ ॥

ह्रस्वसंख्याकानां नाडीनां कदम्बो नाभौ तिष्ठति तथापि हृदयसं-
 बन्धोऽप्यस्तीति हृदयादित्युक्तम् । याभिर्नाडीभिः शरीरकं व्या-
 प्तम् ॥ २७ ॥ हितमिति । हितशब्दस्य विवरणं बलमिति । यस्मा-
 त्कारणात्प्रयच्छन्ति तेन कारणेन हिताः स्मृताः । हिता नाम हृद-
 यस्य नाड्य इति श्रुतिसिद्धैषा संज्ञा । तासां संख्यामाह—द्वासप्त-
 तिसहस्रैरिति ॥ २८ ॥ हृदयादिति । दृष्टान्तमाह—यथेति । तासु
 पूर्वोक्तसंख्यावतीषु नाडीषु एकाधिकशतं मुख्याः विष्वक्सर्वतः वि-
 निर्गताः प्रसृताः ॥ २९ ॥ वहन्तीति । यथा नद्योऽम्भ उदकं व-
 हन्ति तथा नाड्यः कर्मफलं सुखदुःखादि वहन्ति तास्वैकोत्तरशतसं-
 ख्याकासु एका सुषुम्नाख्या अञ्जसा आज्ञस्येन । आर्जवेनेति यावत् ।
 मूर्धपर्यन्तं ऊर्ध्वं गच्छतीति ऊर्ध्वगा अनन्तफलत्वाच्चानन्ता सैवोच्यते
 ॥ ३० ॥ अनन्तफलत्वमेव प्रतिपादयितुं इतरासां फलं तावद्वाह—प्रती-
 न्द्रियमिति । ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि मिलित्वा दश प्रतीन्द्रियं दशदश निर्ग-
 ताः तत्तदिन्द्रियविषयाः शब्दादयो ज्ञानेन्द्रियाणां वचनादयः कर्मे-
 न्द्रियाणां तान्प्रत्यभिमुखाः । शर्म मुखं आदिपदाहुःखं च तयोर्हेतु-
 त्वात् । स्वप्नहेतुत्वाच्च यथायथं जाग्रदादिसुखादिसाक्षात्कारायोपयु-

सुषुप्नेति समादिष्टा तथा गच्छन्विमुच्यते ।
 तयोपचितचैतन्यं जीवात्मानं विदुर्बुधाः ॥ ३२ ॥
 यथा राहुरदृश्योऽपि दृश्यते चन्द्रमण्डले ।
 तद्वत्सर्वगतोऽप्यात्मा लिङ्गदेहेऽपि दृश्यते ॥ ३३ ॥
 दृश्यमाने यथा कुम्भे घटाकाशोऽपि दृश्यते ।
 तद्वत्सर्वगतोऽप्यात्मा लिङ्गदेहेऽपि दृश्यते ॥ ३४ ॥
 निश्चलः परिपूर्णोऽपि गच्छतीत्युपचर्यते ।
 जाग्रत्काले यथा ज्ञेयमभिव्यक्तविशेषधीः ॥ ३५ ॥

ज्यन्त इति फलितोऽर्थः ॥ ३१ ॥ सुषुम्नायाः फलमाह—सुषुप्नेति ।
 समादिष्टा सम्यगुक्ता श्रुतिभिरिति शेषः । तथा गच्छन् मुच्यते
 मुक्तो भवति । हि प्रसिद्धौ । ननु सुषुम्नाया निर्गमनेन मोक्षश्चेत्तर्हि
 ‘ज्ञानादेव तु कैवल्यम्’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिव्याकोपः प्रसज्येतेत्याश-
 ङ्काह—तयेति । उपचितं कामादिदोषविरहेणोपासाबलविशिष्टं सत्
 आविर्भूतमित्यर्थः । चैतन्यं जीवात्मानं बुधा विदुः नतु जीवदशा-
 निवृत्तेति भावः । तथा चोपासकस्य सुषुम्नया गच्छतः पुरुषस्य
 ब्रह्मलोकावाप्तिरूपा गौणी मुक्तिरेव न परमा मुक्तिरिति नोक्तश्रुति-
 स्मृतिव्याकोप इति भावः । ब्रह्मलोक इव निर्गुणसाक्षात्कारेऽपि
 परमा मुक्तिर्भवति ॥ ३२ ॥ जीवस्य सर्वगतस्यापि लिङ्गशरीर एवाभि-
 व्यक्तिर्नान्यत्रेति सदृष्टान्तमाह—यथा राहुरिति । अभिव्यक्तिविषयक
 एव दृष्टान्तो ग्राह्यः नहि दृष्टान्ते सर्वं साम्यमिति न्यायात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 तस्य जीवस्य व्यापकत्वेऽपि लिङ्गदेहावच्छेदेनैव प्रमातृत्वमित्युप-
 पादयन्नाह—निश्चल इति । निश्चलः निष्क्रियः । तत्र हेतुः परिपूर्णः
 एतादृशोऽपि गच्छतीत्युपचर्यते । ज्ञेयं घटादिकमनतिक्रम्य । यथा-
 ज्ञेयं घटाद्याकारान्तःकरणवृत्ति तथा अभिव्यक्ता निवृत्तावरणा या
 निःशेषधीर्घटाद्युपहितचैतन्यं यस्य तथाभूतः सन् जाग्रत्काले सर्वा-

व्याप्नोति निष्क्रियः सर्वान् भानुर्दश दिशो यथा ।
 नाडीभिर्वृत्तयो यान्ति लिङ्गदेहसमुद्भवाः ॥ ३६ ॥
 तत्तत्कर्मानुसारेण जाग्रद्भोगोपलब्धये ।
 इदं लिङ्गशरीराख्यमामोक्षं न विनश्यति ॥ ३७ ॥
 आत्मज्ञानेन नष्टेऽस्मिन्साविद्ये स्वशरीरके ।
 आत्मस्वरूपावस्थानं मुक्तिरित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥
 उत्पादिते घटे यद्वद्धटाकाशत्वमृच्छति ।
 घटे नष्टे यथाकाशं स्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ३९ ॥

न्वाह्यपदार्थान्व्याप्नोति । इयमत्र प्रक्रिया । त्रिविधं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यं प्रमाणचैतन्यं विषयचैतन्यं चेति । यदा समानकाले समानदेशे वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं इन्द्रियद्वारा विषयं प्रति गत्वा तं विषयं व्याप्नोति चैतन्यत्रयमेकं भवति तदा घटादिपदार्थज्ञानं भवति । त्रयाणामन्तःकरणतद्वृत्तिघटाद्युपाधीनामेकदेशस्थत्वे सत्येककालीनत्वे सत्युपाधेयाभेदप्रयोजकत्वनियमात् । अतएव पर्वतं पश्यामि, वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायः । वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यवद्व्यवच्छिन्नचैतन्ययोः संबन्धाभावात् प्रमातृचैतन्यविषयचैतन्याभिन्नत्वमेव प्रत्यक्षत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३५ ॥ लिङ्गदेहसमुद्भवा वृत्तयो नाडीभिर्द्वाररूपाभिर्बहिर्यान्ति । विषयं व्याप्यैव प्रकाशयन्तीत्यर्थः । स्वप्ने तु विषया रथादय इन्द्रियवृत्तयः सर्वं प्रातिभासिकमेवेति व्यवस्थापितमाकरे ॥ ३६ ॥ तत्तदिति । तेषां तेषां मातृणां यानि प्रारब्धकर्माणि तेषामनुसारेणानुकूल्येन तत्प्रमातृणां जाग्रद्दशायां मे भोगाः सुखदुःखसाक्षात्कारास्तेषामुपलब्धये ज्ञानाय प्राप्तये वा । यस्यैता वृत्तयः कथितास्तदिदं लिङ्गशरीरं आमोक्षं मोक्षं मर्यादिकृत्य न विनश्यति । मोक्षे तु विनश्यतीति भावः ॥ ३७ ॥ आत्मेति । ऐक्यज्ञानेनेत्यर्थः । आत्मस्वरूपेण सच्चिदानन्दस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥ उत्पादित इति । पूर्णमाकाशं घटे उत्पन्ने सति घटाकाशत्वमृच्छति

जाग्रत्कर्मक्षयवशात्स्वप्नभोग उपस्थिते ।

बोध्यावस्थां तिरोधाय देहाद्याश्रयलक्षणाम् ॥ ४० ॥

कर्मोद्भावितसंस्कारस्तत्र स्वप्नरिरंसया ।

अवस्थां च प्रयात्यन्यां मायावी चात्ममायया ॥ ४१ ॥

प्राप्नोति तद्वलिङ्गशरीरे जाते जीवचैतन्यमभिव्यञ्जते । घटे नष्टे सति यथाकाशं स्वरूपेणावतिष्ठते तथा लिङ्गभङ्गे जीवः स्वरूपेण सच्चिदानन्दात्मनावतिष्ठते । “तदापीतेः संसारव्यपदेशात्” इत्यस्मिन्नधिकरणे तथैव व्यवस्थापनात् । अवतिष्ठत इति “समवप्रविभ्यः स्थः” इति तद्ध् ॥ ३९ ॥ जाग्रदवस्थामभिधाय स्वप्नावस्थामाह— जाग्रदिति । जाग्रद्भोगप्रदं यत्कर्म तस्य क्षयवशात् प्रतिबन्धवशात् स्वप्नभोगप्रदे कर्मण्युदुद्धे सति । किं कृत्वा । ये जाग्रत्कालीनदेहगोहादयस्तेषामाश्रयणमाश्रयः । साक्षात्कार इति यावत् । तल्लक्षणां बोधावस्थां तिरोधाय आच्छाद्य ॥ ४० ॥ कर्मेति । कर्मणा स्वप्नभोगप्रदेन उद्भावितं उद्बोधितः संस्कारः स्वप्नगजादिजनकीभूतो यस्य स तथा । रिरंसया स्वप्ने नायं रमतामित्याकारिकयेश्वरेच्छयेत्यर्थः । रमेरन्तर्भावितण्यर्थात्सन् ततो भावे अप्रत्ययः । स्वप्नजाता घटपटादयः पदार्था अनुभूयन्ते स चानुभूतो न प्रमारूपः प्रमाकरणानामिन्द्रियार्थसंनिकर्षादीनामभावात् । तस्मात्स्वप्नोपलब्धरथादीनामागन्तुकनिद्रादिदोषजन्यत्वात् प्रातिभासिकत्वम् । यत्राध्यासे त्वविद्यैव दोषत्वेन हेतुस्तत्र व्यावहारिकत्वम् । यत्र विद्या चागन्तुकदोषश्चेति द्वयसध्यासे हेतुस्तत्र प्रातिभासिकत्वमिति सिद्धान्तः । ननु स्वप्नस्थले पूर्वानुभूतरथादेः स्मरणमात्रेणैव व्यवहारोपपत्तौ रथादिसृष्टिकल्पं गौरवादसांप्रतमिति चेन्न । स्वप्ने रथाद्यद्राक्षमित्यनुभवविरोधापत्तेः । “अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते” इति “संध्ये सृष्टिर्नाह हि” । “मायामात्रं तु कालवर्तिनस्तमिव्यक्तस्वरूपकम्” इति

घटादिविषयान्सर्वान्बुद्ध्यादिकरणानि च ।

भूतानि कर्मवशतो वासनामात्रवस्थितान् ॥ ४२ ॥

एतान्पश्यन्स्वयंज्योतिः साक्ष्यात्मा व्यवतिष्ठते ॥ ४३ ॥

अत्रान्तःकरणादीनां वासनाद्वासनात्मता ।

वासनामात्रसाक्षित्वं तेन तच्च परात्मनः ॥ ४४ ॥

वासनाभिः प्रपञ्चोऽत्र दृश्यते कर्मचोदितः ।

जाग्रद्भूमौ यथा तद्वत्कर्तृकर्मक्रियात्मकः ॥ ४५ ॥

रथादिसृष्टिप्रतिपादकश्रुतिन्यायविरोधापत्तेश्च । अतएव देशकाला-
दिसर्वं प्रातिभासिकमेव । स्वप्नसृष्टिः साक्षान्मायापरिणाम इति
प्रतिपादयति—आत्ममाययेति । तथाच मायावी जीवो जाग्रद-
वस्थातोऽन्यामवस्थामुक्तरूपां प्रयातीत्यन्वयः । विस्तरस्तु दीक्षि-
तीयग्रन्थादवगन्तव्य इति दिक् ॥ ४१ ॥ स्वप्नपदार्थानां शु-
क्तिरजतादिवत्केवलसाक्षिवेद्यत्वमाह—घटादीति सार्धश्लोकेन । वा-
सनया मातरि प्रमातरि अवस्थितान् । अन्तःकरणोपहितचैतन्ये
अध्यस्तानित्यर्थः । तथाभूतान्सर्वान्घटादिविषयान् तथा कर्मवशतो
भूतान्युत्पन्नानि बुद्ध्यादीनि करणानि च । एतान्पदार्थान्पश्यन्भा-
सयन् साक्षिभूतात्मावतिष्ठत इति संबन्धः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ननु
स्वप्नसृष्टेरभ्युपगमे कथं तस्य वासनामात्रावस्थानत्वमिति व्यवहार
इत्याशङ्क्याह—अत्रेति । अत्र स्वप्ने पूर्वोक्तानां पदार्थानामन्तःकरणा-
दीनां वासनात् वासनाख्यसंस्कारप्रभवत्वात् वासनात्मत्वं वासना-
स्वरूपत्वमिति यावत् । तेन कारणेन परात्मनो वासनामात्रसाक्षि-
त्वम् ॥ ४४ ॥ वासनाभिरिति । वासनाभिः संस्कारैरत्र स्वप्ने
प्रपञ्चः कर्मणा प्राक्तनेन चोदितः सन् दृश्यते । यथा जाग्रद्भूमौ
तद्वत् । जाग्रति व्यावहारिकत्वं प्रपञ्चस्य । स्वप्ने तु प्रातिभासिक-

निःशेषबुद्धिसाक्ष्यात्मा स्वयमेव प्रकाशते ।
 वासनामात्रसाक्षित्वं साक्षिणः स्वाप उच्यते ॥ ४६ ॥
 भूतजन्मनि यद्भूतं कर्म तद्वासनावशात् ।
 नेदीयस्त्वाद्वयस्याद्ये स्वप्नं प्रायः प्रपश्यति ॥ ४७ ॥
 मध्ये वयसि कार्कश्यात्करणानामिहादितः ।
 प्रायेण वीक्षते स्वप्नं वासनाकर्मणोर्वशात् ॥ ४८ ॥
 इयासुः परलोकं तु कर्म विद्यादिसंभृतम् ।
 भाविनो जन्मनो रूपं स्वप्न आत्मा प्रपश्यति ॥ ४९ ॥

त्वमितीयान्भेद इति भावः ॥ ४५ ॥ निःशेषेति । निःशेषाणां बु-
 द्धीनां बोधविषयाणाम् । कर्मणि क्तिन् । साक्षिभूत आत्मा स्वयमेव
 प्रमाणजन्यवृत्तिनिरपेक्षः सन्नेव प्रकाशते । सर्वत्र प्रातिभासिकरज-
 तादिस्वप्नस्थले तत्तदाकारविद्यावृत्तिः सांप्रदायिकैरङ्गीकृता । तस्मात्स्व-
 प्रस्तु केवलमक्षिभास्य एव । केवलसाक्षिभास्यत्वं नाम इन्द्रियानुमाना-
 दिप्रमाणव्यापारमन्तरेणाविद्यावृत्त्यैव भास्यत्वम् । साक्षी तूक्तप्रकारेण
 स्वयमेव भासत इति भावः । तदेतत्पूर्ववासनामात्रसाक्षित्वं यत्साक्षिणः
 स स्वापः स्वप्न उच्यते ॥ ४६ ॥ भूतजन्मनीति । भूतानामनुभूतानां
 व्यावहारिकाणां जन्मनि । जाग्रत्काले इति यावत् । यद्यद्भूतं स्तन्यपान-
 कन्दुकक्रीडादिकं कर्म तद्विषयवासनाप्राबल्यादाद्ये वयसि स्वप्नमपि
 प्रायस्तद्रूपं पश्यति । अत्र हेतुः । नेदीयस्त्वादिति । संनिहितकालिका-
 नुभवगोचरसजातीयत्वादित्यर्थः । अतिशयेनान्तिकं नेदीयः । “अ-
 न्तिकबाढकयोर्नेदसाधौ” इति नेदादेशः ॥ ४७ ॥ मध्य इति ।
 तारुण्ये करणानामिन्द्रियाणां कार्कश्यात्पाटवादितः । बहुतरव्यापा-
 रपीडितः सन् वासना संस्कारस्तत्सहितं यत्कर्म स्वस्वोचिताध्ययनयु-
 द्धकृषिवाणिज्यादि जाग्रत्कालानुभूतं तत्सजातीयमेव संस्कारवशा-
 त्प्रायेण वीक्षते पश्यति ॥ ४८ ॥ इयासुरिति । परलोकं स्वर्गं नरकं

यद्वत्प्रपतनाच्छयेनः श्रान्तो गगनमण्डले ।

आकुञ्च्य पक्षौ यतते नीडे निलयनाय नीः ॥ ५० ॥

एवं जाग्रत्स्वप्नभूमौ श्रान्त आत्माऽभिसंचरन् ।

आपीतकरणग्रामः कारणेनैति चैकताम् ॥ ५१ ॥

नाडीमार्गैरिन्द्रियाणामाकृष्यदाय वासनाः ।

सर्वं ग्रसित्वा कार्यं च विज्ञानात्मा विलीयते ॥ ५२ ॥

ईश्वराख्येऽव्याकृतेऽथ यथा सुखमयो भवेत् ।

कृत्स्नप्रपञ्चविलयस्तथा भवति चात्मनः ॥ ५३ ॥

वा इयासुः । संभावितपरलोकगमन इति यावत् । आशङ्कायां सन् । तादृशो जनः कर्मणा विद्यादिभिश्च संभृतं लब्धप्रायं भाविनो जन्मनो यद्रूपं तद्वासनावशात्स्वप्ने आत्मा प्रकर्षेण पश्यति । मिथ्याभूतस्यापि स्वप्नस्य सूचकतोपपत्तेः । सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्वदिति ॥ ४९ ॥ एवं जाग्रत्स्वप्नावस्थे निरूप्य सुषुप्त्यवस्थां निरूपयति—तद्वदिति । गगनमण्डले प्रकृष्टपतनाद्बहुतराद्रमनात् श्रान्तः श्येनः नयतीति नीः श्रमपरिहारोपायं विचारयन्सन् पक्षावाकुञ्च्य नीडे निलयनाय संश्लेषाय यद्वद्यतते ॥ ५० ॥ एवं जाग्रत्स्वप्नभूमौ संचरन् श्रान्त आत्मा जीवः अपीतो विलीनः करणग्राम इन्द्रियवर्गो यस्मिन्नेवंभूतः सन् कारणेनेश्वरेण सह एकतामेति प्राप्नोति । यद्यप्यामोक्षं जीवब्रह्मणोरौपाधिको भेदोऽस्येव तथाप्यहंकारविलयात्स्वरूपसुखांशो जाग्रत्कालापेक्षयाधिको भवति । दुःखं च नास्तीत्येतावन्मात्रेण एकतामेतीत्युक्तम् । एतेन “सता सौम्य तदा संपन्नो भवति प्राज्ञेन संपरिष्वक्तः” इत्यादिश्रुतयोऽपि विख्याताः ॥ ५१ ॥ नन्वीश्वरेण सहैकतां प्राप्तश्चेत्तर्हि पुनरनुत्थानापत्तिरित्याशङ्क्याह—नाडीति । विज्ञानात्मा जीवो नाडीमार्गैरिन्द्रियाणां वासनाः संस्कारान्समाकृष्याविद्ययेति शेषः । सर्वमविद्याकार्यं जाग्रत्स्वप्नरूपं ग्रसित्वा विलीयते ॥ ५२ ॥ कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह—ईश्वरेति । ईश्वराख्ये अव्या-

योषितः काम्यमानायाः संभोगान्ते यथासुखम् ।
 स आनन्दमयोऽबाह्यो नान्तरः केवलस्तथा ॥ ५४ ॥
 प्राज्ञात्मानं समासाद्य विज्ञानात्मा तथैव सः ।
 विज्ञानात्मा कारणात्मा तथा तिष्ठन्नथापि सः ॥ ५५ ॥
 अविद्यासूक्ष्मवृत्त्यानुभवत्येव यथा सुखम् ।
 तथाहं सुखमस्वाप्सं नैव किञ्चिदवेदिषम् ॥ ५६ ॥

कृते मायोपहितचैतन्ये विलीयते । अतस्तत्र यानानन्तरं यथा सुख-
 मयो भवति तथा कृत्स्नप्रपञ्चविलयो भवति । नायं लिङ्गभङ्गरूपः ।
 तस्यामोक्षमवस्थानात् । किंतु संस्काररूपेणावस्थानमेव विलीयत इत्यु-
 च्यते । एवमेव कार्यब्रह्मणोऽपि दिनावसाने ईश्वरे विलयो द्रष्टव्यः
 ॥ ५३ ॥ कीदृशं तत्सुखमित्याकाङ्क्षायामाह—योषित इति । काम्यमा-
 नाया योषितः संभोगस्य अन्ते मध्य इत्यर्थः । यथासुखं सर्वेभ्यो वैष-
 यिकसुखेभ्योऽधिकं सुखं भवति । तथा सुषुप्तावधिकं सुखं भवति ।
 अतएव स आनन्दमयः । प्रचुरानन्द इत्यर्थः । तदानीं जीवः अ-
 बाह्यः विषयसंबन्धजनितवृत्तिविशिष्टज्ञानो न भवतीत्यर्थः । नान्तरः
 मोक्षावस्थायामिव निवृत्तमूलाचरणोऽपि नेत्यर्थः । निर्वृत्तिकसुखाभि-
 व्यक्तौ मोक्षः स्यात् । तस्मात्तत्राप्यहंकारवृत्तिरस्त्येवेति सिद्धान्तः ।
 तदुक्तमाचार्यभगवत्पादैः । “सुप्तिगतः सुखलेशैरभिमनुते यः सुखी
 भवामीति । आनन्दकोशनामा सोऽहंकारः कथं भवेदात्मा ॥” इति
 ॥ ५४ ॥ तदेवाह—प्राज्ञेति । प्राज्ञात्मानमीश्वरं समासाद्य सुषुप्तौ
 प्राप्यापि सः सुषुप्तः विज्ञानात्मा जीवः तथा जाग्रदादौ यथा तद्वद-
 नपगतभेद इत्यर्थः । तथा तिष्ठन् भिन्नोऽपि सन् सः जीवः दुःख-
 राहित्यसाम्यात्कारणात्मोच्यते । ईश्वर एवेत्युपचर्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥
 ननु सुषुप्तावन्तःकरणस्य विलीनत्वात्सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्स-
 मित्यनुसंधानं न स्यादित्याशङ्क्याह—अविद्येति । अविद्यायाः सूक्ष्म-
 वृत्त्या यथा सुखं भवति तथा सुखमहमस्वाप्समिति जीवोऽनुभव-

अज्ञानमपि साक्ष्यादिवृत्तिभिश्चानुभूतये ।
 इत्येवं प्रत्यभिज्ञापि पश्चात्तस्योपजायते ॥ ५७ ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यमेवेहामुत्र लोकयोः ।
 पश्चात्कर्मवशादेव विस्फुलिङ्गा इवानलात् ।
 जायन्ते कारणादेव मनोबुद्ध्यादिकानि तु ॥ ५८ ॥
 पयःपूर्णघटो यद्वन्निमग्नः सलिलाशये ।
 तैरेवोद्धृत आयाति विज्ञानात्मा तथैत्यजात् ॥ ५९ ॥
 विज्ञानात्मा कारणात्मा तथा तिष्ठंस्तथापि सः ।
 दृश्यते सर्वमेष्वेव नष्टेष्वयात्यदृश्यताम् ॥ ६० ॥

त्येव अनुसंधत्त इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ननु न किञ्चिद्वेदिषमित्यज्ञानानुसंधानमपि कथं तत्राह—अज्ञानमपीति । न केवलं सुखमेवानुसंधत्ते किंतु अज्ञानमपि । साक्ष्यादिवृत्तिभिः स्वापकालीनाभिरविद्यावृत्तिभिरज्ञानमप्यनुभूयते । अतस्तदनुसंधत्ते न किञ्चिद्वेदिषमिति । उक्तंच पञ्चपादिकायाम् “सुषुप्त्यादौ चाहंकारादिविक्षेपः संस्कारमात्रशेषं स्थित्वा पुनरुद्भवति” इति ॥ ५७ ॥ तदेवमवस्थात्रयं निरूपितम् । इदं च इहलोकपरलोकयोः साधारणमित्याह—जाग्रदिति । देवादीनामप्यवस्थात्रयमस्त्येवेति शेषः । अमुत्र लोको देवादीनामुपलक्षणार्थः । सुषुप्त्यनन्तरं जाग्रत्प्रपञ्चः पुनरुद्भवतीति सदृष्टान्तमाह—पश्चादिति । सुषुप्त्यनन्तरमित्यर्थः । जाग्रदवस्थादृष्टवशात्कारणात् जीवाज्ञानादेव सूक्ष्मरूपेणावस्थितानि बुद्ध्यादिकानि पुनर्जायन्ते । स्थूलाकारेण परिणमन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अनलाद्विस्फुलिङ्गा इव ॥ ५८ ॥ दृष्टान्तान्तरं च—पयःपूर्णेति । अजात्परमात्मनः सकाशात् । अनेन भेद एव तयोः सूचितः । उभयोरप्युपाधिसत्त्वात् ॥ ५९ ॥ अध्यायोपक्रमे जीवस्वरूपं कथमिति

एकाकारोऽयमा तत्तत्कार्येष्वेवं परः पुमान् ।

कूटस्थो दृश्यते तद्ब्रह्मच्छत्यागच्छतीव सः ॥ ६१ ॥

मोहमात्रान्तरायत्वात्सर्वं तस्योपपद्यते ।

देहाद्यतीत आत्मापि स्वयंज्योतिः स्वभावतः ।

एवं जीवस्वरूपं ते प्रोक्तै दशरथात्मज ॥ ६२ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उपरिभागे शिवगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
शिवराघवसंवादे जीवस्वरूपवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

रामेण पृष्टं तदुत्तरत्वेन सप्रपञ्चं तदुक्त्वा तात्पर्यं विशदयति—वि-
ज्ञानेति । सः परमात्मापि । एवार्थोऽपिः । विज्ञानात्मा जीवः का-
रणात्मा ईश्वरस्तथा तथा तिष्ठन् रूपद्वयेन स्थित इत्यर्थः । एषु अ-
ज्ञानतत्कार्येषु सत्स्वेव सर्वं जीवेश्वरादिभेदपूर्वकं प्रपञ्चजातं दृश्यते ।
अज्ञानादिषु नष्टेषु त्वदृश्यतामायाति ॥ ६० ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन
द्रढयति—एकेति । एकाकारोऽपि एकोप्ययमा सूर्यः तत्तत्कार्येषु
जलादिषूपाधिषु दृश्यते । एवं स परः पुमान्कूटस्थोऽपि निर्विका-
रोऽपि तद्ब्रह्मदुपाधिवशाद्ब्रह्मच्छत्यागच्छतीति दृश्यते ॥ ६१ ॥ ननु सर्वे
विरुद्धधर्माः कथमेकत्र स्वीकार्या इत्याशङ्क्याह—मोहेति । मोहमात्र
एवान्तरायः स्वरूपस्फूर्तिप्रतिबन्धकः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्सर्वं
विरुद्धधर्मादिकं तस्य परमात्मन उपपद्यते । विरुद्धधर्माणां स्वस-
मानभेदप्रयोजकत्वं नास्तीति भावः । तदुक्तम् “कूटस्थमनुपद्वुल्य
करोति जगदादिकम् । दुर्धटैकविधायिन्यां मायायां का चमत्कृतिः ।
मायाख्यायाः कामधेनोर्वत्सौ जीवेश्वरावुभौ । यथेच्छं पिबतां द्वैतं
तत्त्वं त्वद्वैतमेव हि ॥” इति ॥ ६२ ॥ इति शिवगीताटीकायां
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ११

श्रीभगवानुवाच ।

देहान्तरगतिं तस्य परलोकगतिं तथा ।

वक्ष्यामि नृपशार्दूल मत्तः शृणु समाहितः ॥ १ ॥

भुक्तं पीतं यतस्तत्र तद्रसादामबन्धनम् ।

स्थूलदेहस्य लिङ्गस्य तेन जीवनधारणम् ॥ २ ॥

व्याधिना जरया वापि पीड्यते जाठरोऽनलः ।

श्लेष्मणा तेन भुक्तान्नं पीतं वा न पचत्यलम् ॥ ३ ॥

भुक्तपीतरसाभावात्तदा शुष्यन्ति धातवः ।

भुक्तपीतरसेनैव देहे लिम्पन्ति वायवः ॥ ४ ॥

गमनागमने कथमिति प्रश्ने लिङ्गोपाधिवशादित्युत्तरं दत्तं तदेव विशदयितुमेकादशोऽध्याय आरभ्यते—देहान्तरेति । नृपशार्दूल राजश्रेष्ठ, मत्तः मत्सकाशात् । अवहितः सावधानः ॥१॥ भुक्तमिति । यत इति प्रथमान्तान्तसिः । भुक्तं पीतं च यतः यदित्यर्थः । तस्य रसात्परिणामविशेषात्स्थूलदेहस्य लिङ्गस्य च परस्परं आमबन्धनं नूतनबन्धनं भवतीति शेषः । तेन दृढबन्धनेन जीवस्य प्राणवायोर्धारणं भवति ॥२॥ व्याधिनेति । व्याधिना रोगेण जरया वा प्रेरितेन श्लेष्मणा जाठरो जठरसंबन्धी अनलः पीड्यते । तेन कारणेन कुण्ठितशक्तिरग्निर्भुक्तान्नं पीतं वा अलं पर्याप्तं न पचति ॥३॥ भुक्तेति । भुक्तपीतयो रसस्य परिणामविशेषस्याभावात् तदा धातवस्त्वगसृङ्मांसादयः शुष्यन्ति । धातुवृद्धिप्रकारमाह । भुक्तपीतयोः प्रदीप्तेन जाठराग्निना पाचितयो रसेन वायवः प्राणादयो देहे धातून् लिम्पन्ति । उपचयं प्रापयन्तीति यावत् । अत्र धातुवायुप्रकरणवशाच्चथायथं तेषां तेषां

समीकरोति यत्तस्मात्समानो वायुरुच्यते ।

तदानीं तद्रसाभावादामबन्धनहानितः ॥ ५ ॥

परिपक्वरसत्वेन यथा गौरवतः फलम् ।

स्वयमेव पतत्याशु तथा लिङ्गं तनोर्ब्रजेत् ॥ ६ ॥

तत्तत्स्थानादपाकृष्य हृषीकाणां च वासनाः ।

आध्यात्मिकाधिभूतानि हृत्पद्मे चैकतां गतः ॥ ७ ॥

ततोऽध्वगः प्राणवायुः संयुक्तो नववायुभिः ।

ऊर्ध्वोच्छ्वासी भवत्येष तथा तेनैकतां गतः ॥ ८ ॥

चाध्याहारः ॥ ४ ॥ वायुविशेषस्तु लिप्तान्धातून्समीकरोति । यद्य-
स्मात्तस्मात्समानो वायुरुच्यते । एषा तारुण्यावस्थायाः स्थितिरुक्ता ।
इदानीं जरसि जठरानलमान्द्यकाले तु तेषां भुक्तपीतानां रसस्या-
भावात् आमबन्धनस्य पूर्वोक्तस्य हानितः लिङ्गं तनोर्ब्रजेदित्यनेन
वक्ष्यमाणेन संबध्यते ॥ ५ ॥ परिपकेति । यथा कूष्माण्डादिफलं
गौरवतः गुरुत्वात्स्वयमेव पतति तथा लिङ्गं तनोः स्थूलदेहाद्र-
जेत् । विश्लेषं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ६ ॥ तत्तदिति । हृषीकाणामिन्द्रि-
याणां वासनाः । तथा आध्यात्मिकानि जीवात्मन्यध्यस्तानि बुद्धिप्रभृ-
तीनि तथा अधिभौतिकानि भाविदेहारम्भकाणि सोमादिपयःप्रभृतीनि
सूक्ष्मरूपाणि इत्थं त्रितयमप्याकृष्य हृत्पद्मे एकतां गतः पांसूदकव-
त्पिण्डितस्वरूप एष प्राणवायुः अध्वगः पान्थः सन् इतरैर्नवभिर्वा-
युभिः संयुक्तः सन् ऊर्ध्वोच्छ्वासी भवति । तथा तेन प्राणवायुना
एकतां गतस्तादात्म्यापन्नो जीवोऽपि उपसर्पतीति वक्ष्यमाणेन संब-
ध्यते । अत्र भाविदेहारम्भकीभूतैः सहोत्क्रमणं श्रुतिराह “पञ्चम्या-
माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति”, “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहतिसंप-
रिष्वक्तः प्रभनिरूपणाभ्याम्” इत्यधिकरणे च निर्णीतं ततएव बोध्यम्

चक्षुषोर्वापि मूर्ध्नो वा नाडीमार्गं समाश्रितः ।
 विद्याकर्मसमायुक्तो वासनाभिश्च संयुतः ।
 प्राज्ञात्मानं समाश्रित्य विज्ञानात्मोपसर्पति ॥ ९ ॥
 यथा कुम्भो नीयमानो देशाद्देशान्तरं प्रति ।
 खपूर्ण एव सर्वत्र स आकाशोऽपि तत्र तु ॥ १० ॥
 घटाकाशाख्यतां याति तद्वल्लिङ्गं परात्मनः ॥ ११ ॥
 पुनर्देहान्तरं याति यथा कर्मानुसारतः ।
 आमोक्षात्संचरत्येवं मत्स्यः कूलद्वयं यथा ॥ १२ ॥
 पापभोगाय चेद्गच्छेद्यमदूतैरधिष्ठितः ।
 यातनादेहमाश्रित्य नरकानेव केवलम् ॥ १३ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ कस्मान्मार्गादुपसर्पतीत्याकाङ्क्षायामाह—चक्षुषोरिति ।
 विद्याकर्मभ्यां समायुक्तः वासनाभिश्च पूर्वप्रज्ञानुसारिणीभिः
 संयुतः । तथाच श्रुतिः “तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च”
 इति । प्रज्ञात्मानं समाश्रित्य । तत्प्रेरितः सन्नित्यर्थः । तथाच श्रुतिः
 “प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याति” इति । उत्सर्जन् हिक्कादिशब्दं
 कुर्वन् उपसर्पति औपाधिकगमनभागभवति । नहि मुख्यं गमनं
 पूर्णस्य संभवति ॥ ९ ॥ औपाधिकगमनमेव दृष्टान्तेन द्रढयति—
 यथेति । सर्वत्र स घटः खपूर्णएव सर्वो घटावच्छिन्नाकाश इति व्य-
 वह्नियते । तत्र घट आनीते घटाकाशोऽयमिति व्यवह्नियते तद्वत्प-
 रात्मनो जीवस्य लिङ्गशरीरं जीवपूर्णमेव याति । यतो देहाद्याति तत्र
 न जीवत्वव्यवहारः । यस्मिन्देहे तिष्ठति तत्रैव जीव इति व्यवहार
 इति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥ पुनरिति । आमोक्षात् मोक्षपर्यन्तमि-
 त्यर्थः । कूलद्वयं तीरद्वयम् ॥ १२ ॥ पापेति । केवलं पापभोगाय
 चेद्गच्छेत्तर्हि नरकानेव गच्छेत् । उभयभोगाय चेन्मनुष्यलोकं
 गच्छेदिति भावः । “उभाभ्यां मनुष्यलोकः” इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

इष्टापूर्तानि कर्माणि योऽनुतिष्ठति सर्वदा ।

पितृलोकं व्रजत्येष याममाश्रित्य बर्हिषः ॥ १४ ॥

धूमं रात्रिं गतः कृष्णपक्षं तस्माच्च दक्षिणम् ।

अयनं च ततो लोकं पितॄणां च ततः परम् ।

चन्द्रलोके दिव्यदेहं प्राप्य भुङ्क्ते परां श्रियम् ॥ १५ ॥

तत्र चन्द्रसमानोऽसौ यावत्कर्मफलं वसेत् ।

तथैव कर्मशेषेण यथेतं पुनराव्रजेत् ॥ १६ ॥

इष्टेति । इष्टानि यज्ञान्, पूर्तानि तडागारामादीन् यः सर्वदानुतिष्ठति
एष सुकृती यामं यमसंबन्धिनं दूतमाश्रित्य तेन नीयमानः सन्नि-
त्यर्थः । बर्हिषः श्रौतस्मार्तग्रेष्व हेतुभूतादित्यर्थः । यागस्याग्निसाध्य-
त्वात्सोऽपि तत्र परम्परया प्रयोजक इति भावः । पितृलोकं व्रजति ।
“कर्मणा पितृलोकः” इति श्रुतेः । “बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा” इत्य-
मरः । अत्र बर्हिरिति पृथक्पदं बर्हिर्मुखा इति दर्शनादिति क्षीर-
स्वामी ॥ १४ ॥ धूममिति । “अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते
ते धूममभिसंभवन्ति” इत्युपक्रम्य “आकाशाच्चन्द्रमसम्” इत्यन्तेन
धूमादिः पितृयाणः पन्था इष्टादिकारिणां श्रुतावुक्तः । तदेतदाह प्रथमं
धूमं ततो रात्रिं ततः कृष्णपक्षं तस्मादक्षिणायनं ततः पितॄणां लोकं
ततश्चन्द्रलोकं गतः सन् दिव्यदेहं प्राप्य चन्द्रसमानोऽसाविष्टादिकारी
परां श्रियं भुङ्क्ते । यावत्कर्मफलं तत्र वसेत् । धूमो रात्रिः कृष्णपक्षो
दक्षिणायनं चेत्याद्या आतिवाहिका देवता निर्दिश्यन्ते ता एनमिष्टा-
दिकारिणं चन्द्रलोकं प्रापयन्ति । तदुक्तं गीतायाम् “धूमो रात्रि-
स्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी
प्राप्य निवर्तते ॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र
प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥” इति । तथाच यदाकदावा-
श्रुतमुपासकमभ्यादय आतिवाहिका ब्रह्मलोकं प्रापयन्तीति तथेष्टा-

वपुर्विहाय जीवत्वमासाद्याकाशमेति सः ।

आकाशाद्वायुमागत्य वायोरम्भो ब्रजत्यथ ॥ १७ ॥

अद्भ्यो मेघं समासाद्य ततो वृष्टिर्भवेदसौ ।

ततो धान्यानि भक्ष्याणि जायते कर्मचोदितः ॥ १८ ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

मुक्तिमन्ये तु संयान्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ १९ ॥

दिकारिणं यदाकदावा मृतमपि धूमादय आतिवाहिकाश्चन्द्रमसं प्रापय-
न्तीति निष्कर्षः । ‘आतिवाहिकास्तलिङ्गात्’ । ‘अतश्चायनेऽपि दक्षिणे’
इति न्यायात् । यथेतमिति यथागतम् । उपलक्षणं चेदम् । येन
क्रमेण चन्द्रलोकगतस्तद्विपरीतक्रमेणेनं लोकमायातीत्यर्थः । ‘क्षीणे
पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति’ इति स्मृतेः ॥ १५ ॥ १६ ॥
वपुर्विहायेति । चन्द्रलोके भोगशरीरं विहाय जीवत्वं लिङ्गशरी-
रावच्छिन्नत्वं प्राप्य अवरोहति । अवरोहक्रममाह—आकाशमेति
स इत्यादिना । आकाशं आकाशत्वमित्यादिभावप्रधानो निर्देशः
॥ १७ ॥ ततः क्रमेणासौ जीवो वृष्टिर्भवेत्तत्राकाशादिसाम्यमभिप्रेतं
नतु तदभेदः । “संभाव्यापत्तिरुपपत्तेः” इति न्यायात् । ततो
धान्यानि ततो भक्ष्याण्यन्नानीत्यर्थः । सः जायते कर्मणा प्रारब्धेन
चोदितः सन् ॥ १८ ॥ इयं च धूमादिमार्गेण गतानां पुनरावृत्तिर्न
नियता सर्वेषां किंतु प्राचुर्येणेत्याह—योनिमिति । मुक्तिमिति ।
अन्ये तूत्तमाधिकारिणः यथाकर्म चित्तशुद्धिमुद्दिश्याचरितकर्मानुसा-
रेणेत्यर्थः । यथाश्रुतं चन्द्रलोके कृतश्रवणादिसाधनानुसारेणेत्यर्थः ।
मुक्तिं संयान्ति । मुक्तिमिति क्रममुक्तिमित्यर्थः । “तदुपर्यपि बाद-
रायणः संभवात्” इत्यधिकरणे स्वर्गलोकादावपि श्रवणादिसाधनेन
मोक्षो भवति इति निर्णयात् । तथाच श्रुतिः “तद्यो यो देवानां
प्रत्यबुध्यत स तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्” इति ॥ १९ ॥

ततोऽन्नत्वं समासाद्य पितृभ्यां भुज्यते परम् ।
 ततः शुक्रं रजश्चैव भूत्वा गर्भोऽभिजायते ॥ २० ॥
 ततः कर्मानुसारेण भवेत्स्त्रीपुंनपुंसकः ।
 एवं जीवगतिः प्रोक्ता मुक्तिं तस्य वदामि ते ॥ २१ ॥
 यस्तु शान्त्यादियुक्तः सन् सदा विद्यारतो भवेत् ।
 स याति देवयानेन ब्रह्मलोकावधिं नरः ॥ २२ ॥
 अर्चिर्भूत्वा दिनं प्राप्य शुक्लपक्षमथो व्रजेत् ।
 उत्तरायणमासाद्य संवत्सरमथो व्रजेत् ॥ २३ ॥

ततोऽन्नत्वमिति । अन्नत्वं समासाद्य स्थितो जीवः पितृभ्यां पुनः
 स्थूलदेहतादात्म्याध्यासाय भुज्यते । ततः पितरि शुक्ररूपेण मातरि
 रजोरूपेण स्थित्वा स्त्रीपुरुषसंयोगे सति स्त्रियां गर्भोऽभिजायते ।
 ततः कर्मानुसारेणेति स्पष्टम् ॥ २० ॥ २१ ॥ मुक्तिं तस्य वदामि त
 इत्युक्तं तदेवोपपादयति—यस्त्वित्यादिना । शमदमतितिक्षासमाधान-
 श्रद्धायुक्तः सन् सदा विद्यायां रतः स्ववर्णाश्रमकर्माणीश्वरा-
 र्पणधिया कुर्वाणश्चेत्यादिपदात्संग्रहः । स देवयानेन पथा “तेऽर्चि-
 षमभिसंभवन्त्यर्चिषोहरह आपूर्यमाणपक्षं” इत्याद्युपक्रम्य “य एष
 देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त नावर्तन्ते”
 इति श्रुत्युक्तेन ब्रह्मलोक एवावधिस्तं याति । नरोऽधिकारी जीवः
 ॥ २२ ॥ देवयानं पन्थानं श्रुत्युक्तं श्लोकतः संगृह्णाति—अर्चिरित्या-
 दिना । दिव्यः श्रुत्युक्तो मानवः पुरुषः इह विद्युल्लोक एति तत्रागत्य
 तमुपासकं गृहीत्वा ब्रह्मलोकं गमयतीति शेषः । तत्रैव तस्योपास-
 कस्य श्रवणादिज्ञानोदये ब्रह्मणा सह मुक्तिः नतु पुनरावृत्तिः ।
 “एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त नावर्तन्ते” इति श्रुतेः ।
 “ब्राह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः
 प्रविशन्ति परं पदम् ॥” इति स्मृतेश्च । अत्रच संवत्सरादित्ययोर्मध्ये-

आदित्यचन्द्रलोकौ तु विद्युल्लोकमतः परम् ।
 अथ दिव्यः पुमान्कश्चिद्ब्रह्मलोकादिहैति सः ॥ २४ ॥
 दिव्ये वपुषि संधाय जीवमेवं नयत्यसौ ॥ २५ ॥
 ब्रह्मलोके दिव्यदेहे भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ।
 तत्रोषित्वा चिरं कालं ब्रह्मणा सह मुच्यते ॥ २६ ॥
 शुद्धब्रह्मरतो यस्तु न स यात्येव कुत्रचित् ।
 तस्य प्राणा विलीयन्ते जले सैन्धवखिल्यवत् ॥ २७ ॥
 स्वप्नदृष्टा यथा सृष्टिः प्रबुद्धस्य विलीयते ।
 ब्रह्मज्ञानवतस्तद्वद्विलीयन्ते तदैव ते ।
 विद्याकर्मविहीनो यस्तृतीयं स्थानमेति सः ॥ २८ ॥
 भुक्त्वा च नरकान्धोरान्महारौरवरौरवान् ।
 पश्चात्प्राक्तनशेषेण क्षुद्रजन्तुर्भवेदसौ ॥ २९ ॥
 यूकामशकदंशादि जन्मासौ लभते भुवि ।
 एवं जीवगतिः प्रोक्ता किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ३० ॥

देवलोकवायुलोकौ विद्युदनन्तरं वरुणेन्द्रप्रजापतिलोकाः श्रुत्यन्तरोक्ता
 उपसंहर्तव्या इति दिक् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 २८ ॥ इदानीं पापभोगाय चेद्रच्छेद्यमदूतैरधिष्ठित इत्यादिपूर्वोक्तरीत्या
 नरकं गतस्य पश्चाद्भाविनीमवस्थामाह—भुक्त्वा चेति । ततो बहु-
 भिर्जन्मसहस्रैः केनचित्पुण्यपरिपाकेन ज्ञानी भूत्वा मुक्तो भवतीति
 भावः । माध्वास्तु “न स पुनरावर्तते” इति श्रुतिर्मुक्तानामन्धतमो-
 गानां च समैवेति जल्पन्ति तेषां गौतमादिसत्त्वानां चतुरादिश्रुति-
 ब्रह्मतर्कमूलरामायणादिस्मृतिकल्पकानां दुर्मतं वैदिकैः कौतुकायापि

राम उवाच ।

भगवन्त्यत्वया प्रोक्तं फलं तु ज्ञानकर्मणोः ।
 ब्रह्मलोके चन्द्रलोके भुङ्क्ते भोगानिति प्रभो ॥ ३१ ॥
 गन्धर्वादिषु लोकेषु कथं भोगः समीरितः ।
 देवत्वं प्राप्नुयात्कश्चित्कश्चिदिन्द्रत्वमेव च ॥ ३२ ॥
 एतत्कर्मफलं वास्तु विद्याफलमथापि वा ।
 तद्ब्रूहि गिरिजाकान्त तत्र मे संशयो महान् ॥ ३३ ॥
 श्रीभगवानुवाच ।

तद्विद्याकर्मणोरेवानुसारेण फलं भवेत् ।
 युवा च सुन्दरः शूरो नीरोगो बलवान्भवेत् ॥ ३४ ॥
 सप्तद्वीपां वसुमतीं भुङ्क्ते निष्कण्टकं यदि ।
 स प्रोक्तो मानुषानन्दस्तस्माच्छतगुणो मतः ॥ ३५ ॥
 मनुष्यस्तपसा युक्तो गन्धर्वो जायतेऽस्य तु ।
 तस्माच्छतगुणो देवगन्धर्वाणां न संशयः ॥ ३६ ॥

नावलोकनीयमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ २९ ॥ ३० ॥ उपासनाया इष्टा-
 पूर्तादिकर्मणश्च फलं यथाक्रमं ब्रह्मलोकचन्द्रलोकप्राप्तिरूपमुक्तं गन्धर्व-
 सूर्येन्द्रादिलोकप्राप्तिस्तत्किमिदमुपासनाफलं विद्याफलं वेति संदिहानः
 पृच्छति—भगवन्निति । ज्ञानमुपासा कर्म इष्टापूर्तादि तयोः फलं
 तूक्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एतत्कर्मफलं वास्तु अथवा विद्याया उपास-
 नायाः फलम् ॥ ३३ ॥ उत्तरमाह—तदिति । विद्याकर्मणोः पूर्वोक्तयोरेव
 तारतम्यानुसारेण फलतारतम्यं स्यात् तदेव मानुषाद्यानन्दानां तार-
 तम्यमाह—युवा चेत्यादिना ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मनुष्य इति । तपसा
 युक्तः सन् गन्धर्वो जायते । अस्य गन्धर्वतां प्राप्तस्यानन्दः पूर्वोक्त-
 मानुषानन्दाच्छतगुणोऽधिक इति संबन्धः । उक्तगन्धर्वानन्दादे-

एवं शतगुणानन्द उत्तरोत्तरतो भवेत् ।
 पितृणां चिरलोकानामाजानसुरसंपदाम् ॥ ३७ ॥
 देवतानामथेन्द्रस्य गुरोस्तद्वत्प्रजापतेः ।
 ब्रह्मणश्चैवमानन्दाः पुरस्तादुत्तरोत्तरम् ॥ ३८ ॥
 ज्ञानाधिक्यात्सुखाधिक्यं नान्यदस्ति सुरालये ।
 श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो यश्च द्विजो भवेत् ॥ ३९ ॥
 तस्याप्येवं समाख्याता आनन्दाश्चोत्तरोत्तरम् ।
 आत्मज्ञानात्परं नास्ति तस्माद्दशरथात्मज ॥ ४० ॥

वगन्धर्वाणामानन्दः शतगुणः ॥ ३६ ॥ एवमिति । वक्ष्यमाणानां
 पित्रादीनामप्यानन्दः क्रमेणोत्तरोत्तरं शतगुणो बोद्धव्य इत्यर्थः ।
 षष्ठ्यर्थे तसिः । पितृणां चिरलोकानां तथा आजानदेवानां कर्मणा
 देवत्वं प्राप्तानाम् । तथा देवानां अथेन्द्रस्य बृहस्पतेस्तद्वत्प्रजापतेः
 ब्रह्मणश्च । पुरस्तात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं शतगुण इति सर्वत्र योजनीयम्
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ज्ञानाधिक्यादिति ज्ञानशब्दः कर्मणोरप्युपलक्षकः ।
 उपासनायाः कर्मणश्च तारतम्यात्स्वर्गे सुखतारतम्यमित्यर्थः । अन्य-
 त्सुखं तारतम्यंप्रति कारणं नास्तीत्यर्थः । इदानीं श्रुतौ प्रतिपर्यायं
 “श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य” इत्याम्नातं तस्याशयं संगृह्णाति “श्रोत्रि-
 यश्छन्दोऽधीते” इति निपातनात्साधुः । वेदपारग इत्यर्थः । अवृ-
 जिनो निष्पापः अकामहतो निष्कामः एवंभूतो यो द्विजो भवेत् ।
 द्विजग्रहणं ब्रह्मक्षत्रविशां परिग्रहार्थम् ॥ ३९ ॥ तस्यापीति । एवं-
 भूतो य आत्मज्ञानी द्विजस्तस्यापि । अपिः समुच्चये । पूर्वोक्ताः सर्वे
 आनन्दा एवं युगपत्प्राप्तुं भवन्ति । “सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह”
 इति श्रुतेः । “आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

ब्राह्मणः कर्मभिर्नैव वर्धते नैव हीयते ।

न लभ्यः पातकेनैव कर्मणा ज्ञानवान्यदि ॥ ४१ ॥

तस्मात्सर्वाधिको विप्रो ज्ञानवानेव जायते ।

ज्ञात्वा यः कुरुते कर्म तस्याक्षय्यफलं भवेत् ॥ ४२ ॥

यत्फलं लभते मर्त्यः कौटिब्राह्मणभोजनैः ।

तत्फलं समवाप्नोति ज्ञानिनं यस्तु भोजयेत् ॥ ४३ ॥

ज्ञानवन्तं द्विजं यस्तु द्विष्यते च नराधमः ।

स शुष्यमाणो म्रियते यस्मादीश्वर एव सः ॥ ४४ ॥

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे” इति स्मृतेश्च । यस्मादेवं तस्मात्
आत्मज्ञानात्परमुत्कृष्टं नास्ति “नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ।
ज्ञानादेव तु कैवल्यं” इत्यादिश्रुतेः ॥ ४० ॥ ज्ञानिप्रशंसामाह—
ब्राह्मण इति । ब्राह्मणो ब्रह्मवित् विधिनिषेधावविद्वद्विषयकावेवेति
भावः । यद्येवंविधो ज्ञानी यदि स्यात् सः पातकेन कर्मणा नैव
लभ्यः प्राप्यः । पुण्यपुञ्जैरेव प्राप्य इति भावः ॥ ४१ ॥ यस्मादेवं
तस्माद्यो ज्ञानवान्विप्रः स एव सर्वाधिको भवतीत्यर्थः । “ज्ञानी
त्वात्मैव मे मतम्” इति स्मृतेः । तस्य सेवायां फलमाह—ज्ञात्वेति ।
यः सुकृती ज्ञानिनं ज्ञात्वा तस्य कर्म सेवां कुरुते तस्य सुकृतिनः
अक्षय्यं फलं भवेत् । परम्परया मोक्षपर्यवसायि स्यादिति भावः
॥ ४२ ॥ यत्फलमिति स्पष्टम् ॥ ४३ ॥ ज्ञानवन्तमिति । द्विष्यते
द्वेष्टि सः शुष्यमाणः क्षयरोगी सन् म्रियते । यस्मात् ज्ञानी ईश्वर
एव तस्मात् । “प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः” इति
स्मृतेः । मम तस्य च भेदो न स्वात्मत्वेन किंतु लोकदृष्ट्यैवेति
तदर्थः । तदेवमधिगतपरमार्थः कृतकृत्य एवेति व्यवस्थापितम्

उपासको न यात्येव यस्मात्पुनरधोगतिम् ।

उपासनरतो भूत्वा तस्मादास्व सुखी नृप ॥ ४५ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे शिवराध्वजसंवादे
शारीरनिर्हणं नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः १२

श्रीराम उवाच ।

भगवन्देवदेवेश नमस्तेऽस्तु महेश्वर ।

उपासनविधिं ब्रूहि देशं कालं च तस्य तु ॥ १ ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणु राम प्रवक्ष्यामि देशकालमुपासनम् ।

मदंशेन परिच्छिन्ना देहाः सर्वदिवौकसाम् ॥ २ ॥

॥ ४४ ॥ निर्गुणब्रह्मचिन्तनमसुकरं चेन्मन्यसे तर्हि मम सगुणस्यो-
पासनं कुर्वित्याह—उपासक इति । “कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे
भक्तः प्रणश्यति” इति स्मृतेः । आस्व वर्तस्व । सुखी संसारभयर-
हितः ॥ ४५ ॥ इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूनुहरिपण्डितविरचितायां
शिवगीताटीकायां बालानन्दिन्यामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

पूर्वाध्यायान्ते उपासकोऽर्चिरादिमार्गेणोर्ध्वगतिमेव गच्छति ततो
मुक्तिम् । अधोगतिं पुनर्न गच्छति तस्मात्त्वमुपासनरतो भवेत्युक्तं
तत्रोपासाविधिं जिज्ञासू रामः पृच्छति—भगवन्निति । उपासनस्य
विधिमनुष्ठानप्रकारं तु पुनः देशकालयोः समाहारः देशकालं तु
अपि । तदपीत्यर्थः । ब्रूहि ॥ १ ॥ शृण्विति । उपासनविधिमित्यर्थः ।
सर्वदिवौकसां देहाः मदंशेनाहंकारेण परिच्छिन्नाः पृथक्कृताः । यद्वा
मदंशेन प्रतिबिम्बचैतन्येनोपलक्षिताः अतएव परिच्छिन्नाः तत्तदन्तः-
करणप्रतिबिम्बतचैतन्यभेदाद्भिन्ना नतु परमार्थत इति भावः ॥ २ ॥

ये त्वन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
 तेऽपि मामेव राजेन्द्र यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ३ ॥
 यस्मात्सर्वमिदं विश्वं मत्तो न व्यतिरिच्यते ।
 सर्वक्रियाणां भोक्ताहं सर्वस्याहं फलप्रदः ॥ ४ ॥
 येनाकारेण ये मर्त्या मामेवैकमुपासते ।
 तेनाकारेण तेभ्योऽहं प्रसन्नो वाञ्छितं ददे ॥ ५ ॥
 विधिनाऽविधिना वापि भक्त्या ये मामुपासते ।
 तेभ्यः फलं प्रयच्छामि प्रसन्नोऽहं न संशयः ॥ ६ ॥
 अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ७ ॥
 स्वजीवत्वेन यो वेत्ति मामेवैकमनन्यधीः ।
 तं न पश्यन्ति पापानि ब्रह्महत्यादिकान्यपि ॥ ८ ॥

ततः किं तत्राह—ये त्विति । ये भक्ता अन्यदेवान्यजन्ते तेऽपि
 मामेव यजन्ति । किंतु अविधिपूर्वकं । अहमेव सर्वान्तर्यामी फलप्रद
 इति मत्स्वरूपमज्ञात्वेत्यर्थः । अतएव फलाल्पतेति भावः । “अन्तवत्तु
 फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्” इति स्मृतेः ॥ ३ ॥ यस्मात्कारणा-
 न्मत्तः मत्सकाशान्न व्यतिरिच्यते तस्मादहमेव फलप्रदः ॥ ४ ॥
 येनेति । उक्तलक्षणेन विष्णवाकारेण शिवाकारेण गणेशसूर्या-
 द्याकारेण वा एकमेव मां य उपासते तेभ्यस्तेनैवाकारेण वाञ्छितं
 ददे प्रयच्छामि प्रसन्नः सन् ॥ ५ ॥ विधिनेति । विधिना सर्वान्त-
 र्यामिदृष्ट्या । अविधिना तत्तद्देवतादृष्ट्या वापि । अत्र विधिशब्दस्या-
 यमेवार्थः । यजन्त्यविधिपूर्वकमित्युक्तत्वात् ॥ ६ ॥ भक्तेर्माहात्म्य-
 माह—अपि चेदिति । पूर्वं सुतरां दुराचारोऽपि पश्चात्तापेन तप्तः सन्
 मां भजते । अनन्यभाक् एकनिष्ठः सः साधुरेव पुण्यवानेव मन्तव्यः ।
 यतः कारणात्सः सम्यग्व्यवसितः, उत्तमनिश्चयवान् जात इत्यर्थः
 ॥ ७ ॥ स्वजीवत्वेनेति । त्वमेवाहं त्वत्प्रतिबिम्बत्वादिति मामेवैकं

उपासाविधयस्तत्र चत्वारः परिकीर्तिताः ।
 संपदारोपसंवर्गाध्यासा इति मनीषिभिः ॥ ९ ॥
 अल्पस्य चाधिकत्वेन गुणयोगाद्विचिन्तनम् ।
 अनन्तं वै मन इति संपद्विधिरुदीरितः ॥ १० ॥
 विधावारोप्य उपासा सारोपः परिकीर्तितः ।
 यद्वदोकारमुद्गीथमुपासीतेत्युदाहृतः ॥ ११ ॥
 आरोपो बुद्धिपूर्वेण य उपासाविधिश्च सः ।
 योषित्यग्निमतिर्यत्तदध्यासः स उदाहृतः ॥ १२ ॥

परिच्छेदत्रयशून्यं यो वेत्ति जानाति । य एवं वेद तमेव भजकमिति
 वार्थः । यद्वा शोधितत्वंपदार्थाभेदेन शोधिततत्पदार्थं यो ध्यायतीति ।
 ब्रह्महत्यादिकान्यपि पापानि तं ज्ञानसंपन्नं न पश्यन्ति द्रष्टुमसम्-
 र्थानि यदा तदा तत्कृतो लेपः केति भावः । “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
 भस्मसात्कुरुते तथा” इति स्मृतेः ॥ ८ ॥ उपासेति । तत्र ब्रह्म-
 साक्षात्कारे । तदर्थमिति यावत् । “निमित्तात्कर्मयोगे” इति सप्तमी ।
 उपासाविधयः प्रकारा इत्यर्थः । चत्वारः मनीषिभिः परिकीर्तिताः
 वर्णिताः । संपत्, आरोपः, संवर्गः, अध्यास, इत्युपासनाश्चतुर्विधा
 इति निष्कर्षः ॥ ९ ॥ अल्पस्येति । अल्पस्य परिच्छिन्नस्य मनसः अन-
 न्तवृत्तिरूपगुणयोगादधिकत्वे सादृश्येन अनन्ता विश्वेदेवा इति
 यच्चिन्तनमसौ संपद्विधिः । तथाच प्रतीकोपासना द्विविधा संपदध्या-
 सश्चेति । तत्रारोप्यप्रधाना संपत् । यथा सगुणमूर्तिचिन्तनम् । अ-
 धिष्ठानप्रधानोऽध्यासः । अधिष्ठानमुद्दिश्य आरोपितस्यापि ध्यानम् ।
 यथा सगुणचिन्तनेऽपि निर्गुणब्रह्मानुसंधानम् ॥ १० ॥ विधा-
 विति । विधीयते प्रधानविधिनेति विधिः । अङ्गमित्यर्थः । तस्मिन्ना-
 रोप्य या उपासना सा आरोपः । अङ्गावबद्धाध्यास इति यावत् ।
 उद्गीथसान्नः प्रथमभक्तिः “ॐकारमुद्गीथमुपासीत” इति ॥ ११ ॥
 आरोप इति । बुद्धिपूर्वेण । बुद्धिपूर्वकं ज्ञात्वेति यावत् । य आरोपः

क्रियायोगेन चोपासाविधिः संवर्ग उच्यते ।
 संवर्तवायुः प्रलये भूतान्येकोऽवसीदति ॥ १३ ॥
 उपसंगम्य बुद्ध्या यदासनं देवतात्मना ।
 तदुपासनमन्तः स्यात्तद्वहिः संपदादयः ॥ १४ ॥
 ज्ञानान्तरानन्तरितसजातिज्ञानसंततेः ।
 संपन्नदेवतात्मत्वमुपासनमुदीरितम् ॥ १५ ॥

सोऽसौ उपासाविधिरध्यास इत्युदाहृतः । यथा योषिति अग्निमतिः
 “योषा वाव गौतमाग्निः” इति श्रुत्युक्तोऽर्थः । यद्यपि प्रागुक्ताङ्गाव-
 बद्धोपासनाप्यध्यास एवान्तर्भवति तथापि किञ्चिद्भेदाद्भेदः ॥ १२ ॥
 क्रियायोगेनेति । क्रियायोगेन संवृद्धे भूतानीति संवर्गः । सर्वभूतव-
 शीकरणधुरीण इत्यर्थः । इयं संवर्गोपासा । तत्र दृष्टान्तः । प्रलये
 संवर्तनामा वायुर्यथा भूतान्यवसीदति अवसादयति स्वाधीनानि
 करोतीति । तद्वदयं संवर्ग इति भावः ॥ १३ ॥ उपसंगम्येति । बुद्ध्या
 गुरुपलब्धेन ज्ञानेन देवतायाः स्वस्य चाभेदरूपेण उप संगम्य देवता-
 समीपं गत्वा यदासनं अवस्थानं पूजार्थमिति शेषः । तत् अन्तः
 अन्तरङ्गभूतमुपासनं बोद्धव्यम् । संपदादयस्तु प्रागुक्तास्ततो बहि-
 र्बहिरङ्गभूताः । ब्रह्मज्ञानपक्षे तु बुद्ध्या श्रवणादिजन्यया देवतात्म-
 नोपसंगम्य ब्रह्माहमस्मीति विषयीकृत्य यदासनं ध्यानं तदन्तरङ्ग-
 मुपासनमिति योजनीयम् ॥ १४ ॥ कियत्कालमुपासनं विधेयमि-
 त्याकाङ्क्षायां तदवधिमाह—ज्ञानेति । ज्ञानान्तरेण विजातीयज्ञानेन
 शिवध्यानकाले कामिनीध्यानरूपेणेत्यर्थः । अनन्तरितानि मध्ये वि-
 च्छिन्नानि न भवन्तीत्येवंरूपाणि । अव्यवहितानीति यावत् । यानि
 सजातीयज्ञानानि तेषां संततेः । निदिध्यासनस्येत्यर्थः । उपासनं भाव-
 प्रधानो निर्देशः । उपासनत्वम् । संपन्नः स्वाभेदेन साक्षात्कृतो देव-
 तात्मा येन तथात्वं उदीरितं कथितम् । साक्षात्कारपर्यन्तं निदिध्या-

संपदादिषु बाह्येषु दृढबुद्धिरुपासनम् ।
 कर्मकाले तदङ्गेषु दृष्टिमात्रमुपासनम् ।
 उपासनमिति प्रोक्तं तदङ्गानि बुवे शृणु ॥ १६ ॥
 तीर्थक्षेत्रादिगमनं श्रद्धां तत्र परित्यजेत् ।
 स्वचित्तैकाग्रता यत्र तत्रासीत् सुखं द्विजः ॥ १७ ॥
 कम्बले मृदुतल्पे वा व्याघ्रचर्मणि वास्थितः ।
 विविक्तदेशे नियतः समग्रीवशिरस्तनूः ॥ १८ ॥
 अत्याश्रमस्थः सकलानीन्द्रियाणि निरुध्य च ।
 भक्त्याथ स्वगुरुं नत्वा योगं विद्वांश्च योजयेत् ॥ १९ ॥

सनं कर्तव्यम् । “आवृत्तिरसकृदुपदेशात्” इत्यधिकरणे स्पष्टमेतत् ॥ १५ ॥ संपदादिष्विति । तत्र बुद्धेर्दाढ्यमेवावधिरित्यर्थः । सगुणनिर्गुणोभयविषयिणीरुपासनाः प्रागुक्ता उपसंहरति—उपासनमिति । अवध्युपसंहाररूपविषयभेदादुपासनशब्दावृत्तिः । तदङ्गानि उपासनाङ्गानि ॥ १६ ॥ उपासनविधिं ब्रूहि । देशकालं त्विति रामेण पृष्टं तत्रोपासनं सविस्तरमुक्तम् । इदानीं उपासनायोग्यं देशमाह—तीर्थेति । शुद्धचित्तस्य किं तीर्थेनेति भावः । तर्हि कुत्रोपासनं विधेयं तदाह—स्वचित्तेति । स्वचित्तस्य यत्रैव एकाग्रता तत्रैवासीतेति । “यत्रैकाग्रता तत्र विशेषादासीनः संभवात्” इत्यधिकरणेषु स्पष्टमेतत् ॥ १७ ॥ कम्बले शुभ्रकम्बले चित्रकम्बले वा । मृदुतल्पे कार्पासोर्णवस्त्रासने व्याघ्रचर्मणि वास्थित उपविष्टः । विविक्तदेशे प्राकृतजनवर्जितस्थले । नियतो वशीत्यर्थः । समा ग्रीवा शिरश्च तनूश्च यस्य स तथा । “समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः” इति स्मृतेः ॥ १८ ॥ अत्याश्रमस्थ इति विध्युक्तभस्मधारणमत्याश्रमः तेन युक्तः सन् यस्मिन् स्थितिः सोऽत्याश्रमस्थ इत्युच्यते । तदुक्तं स्कान्दे ब्रह्मगीतायाम् “अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्भस्मनोद्धूलनं तथा । त्रिपुण्ड्रधारणं चापि

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यव्यक्तमनसा सदा ।
 तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ २० ॥
 विज्ञानिनस्तु भवति यत्नेन मनसा सह ।
 तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ २१ ॥
 यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदा शुचिः ।
 न स तत्पदमाप्नोति संसारमपि गच्छति ॥ २२ ॥
 विज्ञानी यस्तु भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
 स तत्पदमवाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ २३ ॥

वदन्यत्याश्रमं बुधाः ॥” “अत्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि निरुध्य
 भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य” इति कैवल्योपनिषदर्थ एव संगृहीतोऽस्ति ।
 विद्वान् गुरुमुखादधीतयोगशास्त्रः सन् योगं चित्तवृत्तिनिरोधप्रयो-
 जकीभूतप्राणवायुनिरोधं योजयेद्भ्यसेत् । यथाच पतञ्जलिसूत्रे
 “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति । तदङ्गानि “आसनं प्राणसंरोधः
 प्रत्याहारश्च धारणा । ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि वदन्ति
 षट् ॥” इति । विस्तरस्तु पतञ्जलिसूत्रभाष्यादवगन्तव्यः ॥ १९ ॥
 इत आरभ्य कठवह्युपनिषदर्थः संगृहीतः यस्त्वविज्ञानवानित्या-
 दिना । अविज्ञानवान् विवेकशून्यः । अतएवाव्यक्तेन मूढेन मनसो-
 पलक्षितः ॥ २० ॥ विज्ञानिनस्तु पुरुषस्य यत्नेन वक्ष्यमाणं भवति ।
 यद्भवति तदेवाह । मनसा सहेन्द्रियाणि तस्य वश्यानीति ॥ २१ ॥
 यस्त्विति । अमनस्कश्चञ्चलचित्तः सदा शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचवा-
 नपि विज्ञानरहितो न तत्पदमाप्नोति किंतु संसारमेव गच्छति प्रा-
 प्नोति । एवार्थस्त्वपिः ॥ २२ ॥ विज्ञानीति । यस्तु विज्ञानी विवेकी
 समनस्कः स्थिरचित्तो भवति सदा शुचिः शुद्धः स तत्पदमवाप्नोति ।
 यस्मात्पदाच्च्युतः सन् भूयो न जायते । संसारी न भवतीत्यर्थः

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रह एव च ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति ममैव परमं पदम् ॥ २४ ॥

हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं विशदं तथा ।

विशोकं च विचिन्त्यात्र ध्यायेन्मां परमेश्वरम् ॥ २५ ॥

अचिन्त्यरूपमव्यक्तमनन्तममृतं शिवम् ।

आदिमध्यान्तरहितं प्रशान्तं ब्रह्म कारणम् ॥ २६ ॥

एवं विभुं चिदानन्दमरूपमजमद्भुतम् ।

शुद्धस्फटिकसंकाशमुमादेहार्धधारिणम् ॥ २७ ॥

व्याघ्रचर्माम्बरधरं नीलकण्ठं त्रिलोचनम् ।

जटाधरं चन्द्रमौलिं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ २८ ॥

व्याघ्रचर्मोत्तरीयं च वरेण्यमभयप्रदम् ।

पराभ्यामूर्ध्वहस्ताभ्यां बिभ्राणं परशुं मृगम् ।

भूतिभूषितसर्वाङ्गं सर्वाभरणभूषितम् ॥ २९ ॥

॥ २३ ॥ विज्ञानं सारथिर्यस्य, मनः प्रग्रहो रश्मिर्यस्य, अर्थात् इन्द्रियाणि ह्या यस्य, शरीरं रथो यस्य, एवंभूतः पुमान् अध्वनः संसारमार्गस्य पारं पारभूतं ममैव पदं स्वरूपमाप्नोति ॥ २४ ॥ हृत्पुण्डरीकमित्यादयः श्लोकाः प्रायः स्फुटार्था एव । विरजं रजोगुणकार्यकामादिरहितं अतएव विशुद्धं सत्त्वगुणकार्यशमादियुक्तं अतएव विशदं निर्मलं विशोकं तमोगुणकार्यरहितम् । एवं हृदयाभ्योजं विचिन्त्य अत्रास्मिन् हृत्पुण्डरीके परमेश्वरं मायालीलावतारं मां ध्यायेत् ॥ २५ ॥ अचिन्त्यरूपं अप्रतर्क्यस्वरूपं अव्यक्तमपरिच्छिन्नं अनन्तं निरतिशयं प्रशान्तं क्षोभरहितं अमृतं नाशरहितं शिवं कल्याणरूपं कारणं विवर्तरूपकार्यस्येति शेषः ॥ २६ ॥ एवं उक्तलक्षणं विभुं व्यापकं चिदानन्दं ज्ञानमुखस्वरूपं रूपरहितं अजं उत्पत्तिशून्यं अद्भुतं मायाश्चर्यतादात्म्यापन्नं सत् शुद्धस्फटिकेत्यादि-

एवमात्मारणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
 ध्याननिर्मथनाभ्यासात्साक्षात्पश्यति मां जनः ॥ ३० ॥
 वेदवाक्यैरलभ्योऽहं न शास्त्रैर्नापि चेतसा ।
 ध्यानेन वृणुते यो मां सर्वदाहं वृणोमि तम् ॥ ३१ ॥
 नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
 नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेन लभेत माम् ॥ ३२ ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चो यः प्रकाशते ।
 तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥ ३३ ॥
 त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
 तज्ज्योतिर्लक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥ ३४ ॥

धर्मविशिष्टं न परमार्थतः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ एवंभूतस्यात्मनः
 साक्षात्कारे श्रुत्युक्तं ध्यानमुपपादयन्नाह—एवमिति । आत्मैवारणिः
 तं कृत्वा तथा प्रणवमुत्तरारणिं च कृत्वा ध्यानमेव निर्मथनं तस्या-
 भ्यासात् साक्षान्मां पश्यति ॥ ३० ॥ सगुणस्य निर्गुणस्य साक्षा-
 त्कारो ध्यानं विना शास्त्रपाण्डित्यमात्रेण न भवतीत्याह—वेदवाक्यै-
 रिति । चेतसा ब्रह्मवन्निगृहीतेन मनसा ॥ ३१ ॥ तस्माच्छ्रवणादि
 सध्रीचीनं ध्यानमेव कारणमित्याह—नाविरत इति । दुश्चरितात्पा-
 पाचरणादविरतोऽनलंबुद्धिः मां न लभेतेति प्रत्येकं संबन्धः ।
 अशान्तो वितृष्णः । असमाहितः श्रवणादाविति शेषः । अशान्तमान-
 सश्चञ्चलचित्तः । प्रज्ञानेन शास्त्रज्ञानमात्रेणेति सर्वत्र योजनीयम् ।
 प्रत्युत शास्त्रज्ञानवत एते दुर्गुणाः प्रायः प्रादुर्भवन्तीति सूचितम्
 ॥ ३२ ॥ जाग्रदिति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिः प्रपञ्चो यस्मिन्निति बहु-
 व्रीहिः । अवस्थात्रयेऽपि साक्षितया यः प्रकाशमान इति यावत् ।
 तद्ब्रह्माहमिति भागत्यागलक्षणयाऽखण्डार्थं ज्ञात्वावस्थितः सन्
 सर्वबन्धैः प्रमुच्यते । प्रपञ्चतादात्म्यापन्नो न भवतीति भावः ॥ ३३ ॥
 त्रिष्विति । त्रिषु धामसु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु यद्भोग्यं यश्च भोगः यश्च

कोटिमध्याह्नसूर्याभं चन्द्रकोटिसुशीतलम् ।

सूर्यचन्द्राग्नियनं स्मेरवक्रसरोरुहम् ॥ ३५ ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ३६ ॥

भोक्ता इदं त्रयं ब्रह्मणि कल्पितम् । तथाहि यदनुविद्धानि यान्य-
वभासन्ते तत्र तानि परिकल्पितानि । यथायं सर्पोऽयं दण्ड इयं
धारेति रज्ज्वा इदमंशेनानुविद्धतया भासमानाः सर्पादयस्तत्र परि-
कल्पिताः । सदनुविद्धं चेदं भोक्तृभोग्यभोगात्मकं जगदवभास-
ते, अतो ब्रह्मणि सन्मात्ररूपे परिकल्पितम् । नच तस्य सन्मात्रस्या-
नवभासे तदनुबन्धेन कल्पितावभासः संभवति । अतः स्वप्रकाश-
तया तदेव चिन्मात्रस्वरूपं तदेव वस्तु । तथाच श्रेताश्चतरश्रुतिः
“भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्”
इति । यावद्ब्रह्म न जानाति तावत्प्रेरयिता भोगप्रद ईश्वरः, भोक्ता
जीवः भोग्यं जगदिति विभागः । ब्रह्म मत्वा तु स्थितस्य एतत्रिविधं
ब्रह्मैव भवतीति तदर्थः । एवं यच्चिन्मात्रः साक्षी स्वयंप्रकाशः सदा-
शिवः सोऽहमिति योजना ॥ ३४ ॥ एवं तत्त्वमस्यादिश्रुतिसिद्धम-
खण्डार्थं प्रतिपाद्य सोपाधिकस्य निरुपाधिकेन सह भेदान्मन्दाधि-
कारिणमुद्दिश्य पुनः सोपाधिकस्य ध्यानायनमेव विशिनष्टि—कोटि-
मध्याह्नेति । स्मेरं विकसन्मुखकमलं यस्येत्यर्थः । कोटिमध्याह्न-
सूर्याभमित्यनेन तापकारित्वं प्राप्तं व्यावर्तयति—चन्द्रकोटीति ।
एवंविधं ध्यात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यत इति पूर्वणान्वयः ॥ ३५ ॥
यदुक्तं सोपाधिकस्य निरुपाधिकेन सहाभेद इति तदेव प्रतिपादयितुं
श्रुतीः श्लोकतः संगृह्णाति—एको देव इति । स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा-

प्येकं बीजं नित्यदा यः करोति ।

तं मां नित्यं येऽनुपश्यन्ति धीरा-

स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ३७ ॥

अग्निर्यथैको भुवनं अविष्टो

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ३८ ॥

वेदेह मां यः पुरुषं महान्त-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

स एव विद्वानमृतोऽत्र भूया-

न्नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ ३९ ॥

एक इति । यः सृष्टेः पूर्वं एक एवासीत् । “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इति श्रुतेः । स एव सृष्टेरनन्तरं सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा-
प्येकं बीजं मायाख्यं नित्यदा करोति । स्वसत्तानुविद्धतया सत्ताव-
त्करोतीत्यर्थः । तं मां कर्तारमप्यकर्तारं ये शास्त्राचार्योपदेशमनु-
सृत्य पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति तेषां शाश्वती शान्तिः कैवल्यरूपा
मुक्तिः नेतरेषां भेदज्ञानिनाम् ॥ ३७ ॥ अग्निरिति । अग्निर्यथा भु-
वनं लोहादिदाह्यं प्रविष्टस्तदुपाधिवशात्तद्वच्चतुष्कोणदीर्घवक्रसरल-
त्वाद्याकारं भजेदिति “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव” इत्यस्यार्थः । यथा
एकः सर्वभूतान्तरात्मा तत्तदुपाधिभेदाद्भिन्नतया प्रतीयमानोऽपि
लोकदुःखेन न लिप्यते । यतोऽयं बाह्यः । लोकस्य कल्पितत्वेन मि-
थ्यात्वात्तलक्षणज्ञ इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ वेद इति । इह संसारे यः
विद्वान् ज्ञानी मां पुरुषं सर्वान्तर्यामिणं महान्तं व्यापकं आदित्य-
वर्णं स्वप्रकाशं तमसः प्रकृतेः परं स्वात्मत्वेन वेद् स एवात्र संसारे

हिरण्यगर्भं विदधामि पूर्वं वेदांश्च तस्मै प्रहिणोमि योऽहम् ।
तदेवमीड्यं पुरुषं पुराणं निश्चित्य मां मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ४०
एवं शान्त्यादियुक्तः सन्वेत्ति मां यस्तु तत्त्वतः ।
निर्मुक्तदुःखसंतानः सोऽन्ते मय्येव लीयते ॥ ४१ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उपरिभागे शिवगीतासूत्रनिषत्सु श्रीराघवसंवादे उपा-
सनाप्रपञ्चयोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः १३

सूत उवाच ।

एवं श्रुत्वा कौसलेयस्तुष्टो मतिमतां वरः ।
पप्रच्छ गिरिजाकान्तं सुभगं मुक्तिलक्षणम् ॥ १ ॥

राम उवाच ।

भगवन्करुणाविष्टहृदय त्वं प्रसीद मे ।
स्वरूपलक्षणं मुक्तेः प्रब्रूहि परमेश्वर ॥ २ ॥

अमृतो मुक्तो भूयाद्भवति । स्वात्मज्ञानं विना अयनाय मोक्षायान्यः
पन्था नास्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ हिरण्यगर्भं ब्रह्माणं विदधामि सृजामि ।
प्रहिणोम्युपदिशामि । ईड्यं वरेण्यं निश्चित्य स्वात्मत्वेन ज्ञात्वा
॥ ४० ॥ उपसंहरति—एवमिति । संतानं परम्परा । लीयते उपा-
धिनाशान्मत्स्वरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीशिवगीताटीकायां
हरिदीक्षितविरचितायां बालानन्दिन्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

एवमुपासाविधिश्रवणानन्तरं रामः किं पृष्टवानिति विवक्षन्मु-
नीन्प्रति सूत आह—एवं श्रुत्वेति । सुभगं शोभनम् ॥ १ ॥ पूर्वा-
ध्यायान्ते सोऽन्ते मय्येव लीयत इति सामान्यतो मुक्तिस्वरूपं श्रुत्वा
विस्तरतः शुश्रूषू राम उवाच—भगवन्निति । स्वरूपमेव लक्षणं स्व-

श्रीभगवानुवाच ।

सालोक्यमपि सारूप्यं सार्धं सायुज्यमेव च ।

कैवल्यं चेति तां विद्धि मुक्तिं राघव पञ्चधा ॥ ३ ॥

मां पूजयति निष्कामः सर्वदा ज्ञानवर्जितः ।

स मे लोकं समासाद्य भुङ्क्ते भोगान्यथेप्सितान् ॥ ४ ॥

ज्ञात्वा मां पूजेद्यस्तु सर्वकामविवर्जितः ।

मया समानरूपः सन्मम लोके महीयते ॥ ५ ॥

इष्टापूर्तादिकर्माणि मत्प्रीत्यै कुरुते तु यः ।

यत्करोति यदश्नाति यज्जुहोति ददाति यत् ॥ ६ ॥

रूपलक्षणं, यद्वा स्वरूपं लक्षणं च ॥ २ ॥ एवं पृष्ठः श्रीभगवान् स्वरूपमुक्तिं विवक्षुरादौ विद्याकर्मजन्याः सातिशयमुक्तीराह—सालोक्यमिति । सलोकस्य भावः सालोक्यं । एकलोकवास इति यावत् । सारूप्यं समानरूपत्वं, सार्धं समानैश्वर्यं, ऋष्टिः खङ्गः तेन चैश्वर्यं लभ्यते । सह युङ्क्ते व्यवहरतीति सयुक् सयुजो भावः सायुज्यम् । भूतावेशन्यायेन हिरण्यगर्भादिदेहभोग इत्यर्थः । तदप्राप्तिरेव सायुज्यशब्दार्थ इत्यपि केचित् । अत्र चतुष्टये मुक्तिशब्दो गौणः । इदानीं मुख्यमुक्तिमाह—कैवल्यमिति । कैवल्यस्य भावः कैवल्यं इति गौणमुख्यभेदेन पञ्चधा तां मुक्तिं विद्धि । तत्तच्छब्दनिर्वचनेनैव जानीहि । तथाच पृथक्पृथग्लक्षणं न वक्तव्यमिति भावः ॥ ३ ॥ सालोक्यमुक्तिप्रापकमाह—मामिति । ज्ञानवर्जितः मत्स्वरूपानभिज्ञः तथापि मां शिवलिङ्गादौ पूजयति यः स सालोक्यं यातीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ज्ञात्वेति । मत्स्वरूपं ज्ञात्वा ईश्वरो दयालुर्देवश्रेष्ठ इत्याद्येवं ज्ञात्वेत्यर्थः । सर्वकामैः क्षुद्रकामैर्वर्जितः ॥ ५ ॥ सायुज्यप्रापकं कर्माह श्लोकद्वयेन । मया तुल्यं प्राभवं भोगादिसामर्थ्यं न तु जगत्कर्तृ-

यत्तपस्यति तत्सर्वं यः करोति मदर्पणम् ।
 मल्लोके स श्रियं भुङ्क्ते मत्तुल्यं प्राभवं भजन् ॥ ७ ॥
 यस्तु शान्त्यादियुक्तः सन्मामात्मत्वेन पश्यति ।
 स जायते परं ज्योतिरद्वैतं ब्रह्म केवलम् ।
 अतः स्वरूपावस्थानं मुक्तिरित्यभिधीयते ॥ ८ ॥
 सत्यं ज्ञानमनन्तं यदानन्दं ब्रह्म केवलम् ।
 सर्वधर्मविहीनं च मनोवाचामगोचरम् ॥ ९ ॥

त्वादि । तथात्वे केनेश्वरताप्रसक्तिः स्यात् । अतएव “जगद्व्यापार-
 वर्जम्” इति सूत्रम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ परममुक्तिप्रापकमाह—यस्त्विति ।
 शान्त्यादिशब्देन साधनचतुष्टयानन्तरं श्रवणमनननिदिध्यासनसंयुक्तः
 सन्नित्यर्थः । मामात्मत्वेन पश्यति । ननु प्रत्यग्रब्रह्मणोरन्योप्यता-
 दात्म्याङ्गीकारे सति नाखण्डैकरसत्वं सिध्यति । नीलमुत्पलं इत्यत्र
 सत्यपि तादात्म्ये गुणद्रव्यकृतभेदस्यापि सत्त्वात् । एवमत्राव्यात्म-
 त्वब्रह्मत्वकृतो भेदोऽपि प्रसज्येतेति चेन्न । गुणद्रव्ययोः परस्परव्य-
 भिचारेण वैषम्यात् नीलगुणो मेघादावपि वर्तमान उत्पलं व्यभि-
 चरति । उत्पलद्रव्यमपि शुक्लरक्तोत्पलयोर्वर्तमानत्वात् नीलगुणं
 द्रव्यं व्यभिचरति । अतस्तत्रार्थभेदान्नाखण्डार्थत्वम् । इह त्वात्मब्र-
 ह्मणोः परस्परव्यभिचाराभावादेकार्थत्वे सत्यखण्डत्वम् । तदुक्तम्—
 “नात्मता ब्रह्मणोऽन्यत्र ब्रह्मता नात्मनोऽन्यतः । तादात्म्यमनयो-
 स्तस्मान्नीलोत्पलविलक्षणम् ॥” इति । एवं मामात्मत्वेन पश्यति सः
 परब्रह्मज्योतिः स्वप्रकाशमद्वैतं द्वैतभ्रमरहितं जायते । नहि भ्रमहे-
 तावविद्यायां निवृत्तायां निर्हेतुको भ्रमः संभवति । अतः स्वरूपे-
 णावस्थानं मुक्तिशब्दार्थः । इयमेव परममुक्तिः । “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भ-
 वति” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ कीदृशं ब्रह्म भवतीत्याशङ्क्याह—सत्यमिति ।
 उपदेशकाले अतद्व्यावृत्त्यर्थं सत्यत्वादयो धर्मा ब्रह्मणि अङ्गीकृताः ।

सजातीयविजातीयपदार्थानामसंभवात् ।

अन्तस्तद्व्यतिरिक्तानामद्वैतमिति संज्ञितम् ॥ १० ॥

मत्वा रूपमिदं राम शुद्धं यदभिधीयते ।

मय्येव दृश्यते रूपं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ११ ॥

व्योम्नि गन्धर्वनगरं यथा दृष्टं न दृश्यते ।

अनाद्यविद्यया विश्वं सर्वं मय्येव कल्प्यते ॥ १२ ॥

मम स्वरूपज्ञानेन यदा विद्या प्रणश्यति ।

तदैक एव वर्तेऽहं मनोवाचामगोचरः ॥ १३ ॥

वस्तुतः तस्य ज्ञानादिस्वरूपमेव वाचामगोचरं मुख्यया वृत्त्येति प्राक् प्रपञ्चितम् ॥ ९ ॥ सजातीयेति । तद्व्यतिरिक्तानां । ब्रह्मव्यतिरिक्तानामित्यर्थः । सजातीयविजातीयपदार्थानामसंभवात् तेषामन्तः । अभावस्वरूपमित्यर्थः । अयमाशयः । अद्वैतमिति यत्संज्ञितं तत् अन्त इत्यन्वयः । अद्वैतमिति तावद्वैतविरहरूपं तद्विशिष्टं वा बोध्यते । उभयथापि न विरोधः । भावस्वरूपस्यापि घटस्य प्रागभावाभावस्वरूपत्ववदभावस्वरूपस्यापि ब्रह्मणः प्रपञ्चाभावस्वरूपत्वमिति । विशिष्टत्वपक्षे नह्यभावेनाद्वैतत्वं व्याहन्यते । भावाद्वैतस्यैवाङ्गीकारात् ॥ १० ॥ यदिदं शुद्धरूपमभिधीयते श्रुतिभिर्लक्षणयेति शेषः । हे राम, तत् मत्वा स्वात्मत्वेन ज्ञात्वा ब्रह्मैव भवतीति शेषः । स्वस्मिन्नध्यारोपस्यापवादमाह—मय्येवेति । रूप्यत इति रूपं अविद्याकार्यं स्थावरजंगमात्मकं जगद्दृश्यते ॥ ११ ॥ व्योम्नि गन्धर्वनगरं यथा दृष्टमपि न दृश्यते मिथ्याप्रतीयते तद्वद्विश्वं मयि तिष्ठति ॥ १२ ॥ मयेति । निरुपाधिकमत्स्वरूपज्ञानेनेत्यर्थः । यदा जीवेश्वरभेदविधायिनी अविद्या प्रणश्यति तदा एक एवाहं वर्ते । मनोवाचामगोचर इत्यनेन सर्ववृत्तिशून्यता प्रदर्शिता ॥ १३ ॥

सदैव परमानन्दः स्वप्रकाशश्चिदात्मना ।

न कालः पञ्चभूतानि न दिशो विदिशश्च न ॥ १४ ॥

मदन्यं नास्ति यत्किञ्चित्तदा वर्तेऽहमेकलः ॥ १५ ॥

न संदृशे तिष्ठति मे स्वरूपं न चक्षुषा पश्यति मां तु कश्चित् ।
हृदा मनीषा मनसाभिकृष्टं ये मां विदुस्ते ह्यमृता भवन्ति १६

श्रीराम उवाच ।

कथं भगवतो ज्ञानं शुद्धं मर्त्यस्य जायते ।

तत्रोपायं हर ब्रूहि मयि तेऽनुग्रहो यदि ॥ १७ ॥

सदेति । यद्यप्यहं सदा परमानन्दादिरूप एव तथापि कालपञ्च-
भूतदिगादिभिन्नं सर्वमधिष्ठानं साक्षात्कारेण बाध्यते । तदा एकएव
वर्ते । अन्यदा तु जडेन विशिष्ट इति मोक्षसंसारदशयोर्वैलक्षण्यो-
पपत्तिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ निर्गुणं ब्रह्म लक्षणेनोपनिषद्भिः प्रतिपाद्यत
इत्याह—न संदृश इति । कठश्रुतिमेव श्लोकतः संगृह्णाति । संदृशे
सम्यक् द्रष्टुं मे मम स्वरूपं नीलपीतह्रस्वदीर्घाद्याकारं न तिष्ठति न
विद्यते । अतएव कश्चिदपि ब्रह्मादिर्जावः चक्षुषा मां न पश्यति ।
यथा रूपराहित्याच्चक्षुरविषयत्वं तथा शब्दादिराहित्याच्छ्रोत्राद्यविष-
यत्वं कठश्रुत्यैवोक्तम् “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमग-
न्धवच्च” इति । कथं तर्हि द्रष्टव्यस्त्वमित्याकाङ्क्षायामाह—हृदेति ।
हृत्स्था या मनीषा श्रवणात्मिका तथा बुद्ध्या । “सुपां सुलुक्” इति
डादेशः । मनसा मननेन अभिक्रममभिप्रकाशितं निदिध्यासितमिति
यावत् । ईदृशं मां विदुः साक्षात्कुर्वन्ति ते अमृता भवन्ति । तथाच
शब्दादप्यपरोक्षज्ञानं भवतीति भावः ॥ १६ ॥ एवमुक्तब्रह्मसाक्षा-
त्कारस्य दुःशकत्वमाशङ्कमानः पृच्छति—कथमिति । भगवतः

श्रीभगवानुवाच ।

विरज्य सर्वभूतेभ्य आविरिञ्चिपदादपि ।
 घृणां वितत्य सर्वत्र पुत्रमित्रादिकेष्वपि ॥ १८ ॥
 श्रद्धालुर्मोक्षशास्त्रेषु वेदान्तज्ञानलिप्सया ।
 उपायनकरो भूत्वा गुरुं ब्रह्मविदं व्रजेत् ॥ १९ ॥
 सेवाभिः परितोष्यैनं चिरकालं समाहितः ।
 सर्ववेदान्तवाक्यार्थं शृणुयात्सुसमाहितः ॥ २० ॥
 सर्ववेदान्तवाक्यानामपि तात्पर्यनिश्चयम् ।
 श्रवणं नाम तत्प्राहुः सर्वे ते ब्रह्मवादिनः ॥ २१ ॥

शुद्धं निरुपाधिकम् ॥ १७ ॥ एवं पृष्ठो भगवानाह—विरज्येति ।
 आविरिञ्चिपदात् ब्रह्मलोकमभिव्याप्येत्यर्थः । “परीक्ष्य लोकान्
 कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन” इति श्रुतेः ।
 घृणां जुगुप्साम् ॥ १८ ॥ श्रद्धालुरिति । लिप्सया इच्छया श्रद्धालुः
 विश्वासवान् उपायनं समिदादि तद्युक्तकरः । “तद्विज्ञानार्थं स
 गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रुतेः ॥ १९ ॥
 सेवाभिरिति । चिरकालं सेवाभिर्जलाहरणवस्त्रक्षालनगोरक्षणपादसं-
 वाहनादिरूपाभिरेनं गुरुं परितोष्य तोषं गमयित्वा समाहितोऽप्रमत्तः
 सर्ववेदान्तवाक्यार्थं अवान्तरतात्पर्यमहातात्पर्याभ्यां शृणुयात् । वा-
 क्यार्थावबोधे गुरुप्रसाद एव कारणमिति भावः । “यस्य देवे परा
 भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः”
 इति श्रुतेः । “तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया” इति स्मृतेश्च
 ॥ २० ॥ सर्ववेदान्तेति । वेदान्तवाक्यानामुपक्रमादिभिस्तात्पर्यग्रा-
 हकैः षड्भिल्लिङ्गैर्विशुद्धे ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयानुकूलो मानसव्यापारः
 श्रवणशब्दार्थः । अतएव ज्ञानविधिं निराकुर्वतामपि श्रवणविध्यभ्यु-
 पगमो न विरुध्यते । तात्पर्यं तु तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तत्प्रतीति-

लोहमण्यादिदृष्टान्तर्युक्तिभिर्यद्विचिन्तनम् ।
तदेव मननं प्राहुर्वाक्यार्थस्योपबृंहणम् ॥ २२ ॥
निर्ममो निरहंकारः समः सङ्गविवर्जितः ।
सदा शान्त्यादियुक्तः सन्नात्मन्यात्मानमीक्षते ॥ २३ ॥
यत्सदा ध्यानयोगेन तन्निदिध्यासनं स्मृतम् ॥ २४ ॥
सर्वकर्मक्षयवशात्साक्षात्कारोऽपि चात्मनः ।
कस्यचिज्जायते शीघ्रं चिरकालेन कस्यचित् ॥ २५ ॥
कूटस्थानीह कर्माणि कोटिजन्मार्जितान्यपि ।
ज्ञानेनैव विनश्यन्ति नतु कर्मायुतैरपि ॥ २६ ॥
ज्ञानादूर्ध्वं तु यत्किञ्चित्पुण्यं वा पापमेव वा ।
क्रियते बहु वाप्यल्पं न तेनायं विलिप्यते ॥ २७ ॥

जनकत्वं वा ॥ २१ ॥ लोहेति । लोहमण्यादिदृष्टान्ताः श्रुतिषु प्र-
सिद्धा वेदितव्याः ॥ २२ ॥ २३ ॥ यत्सदेति । ध्यानयोगेन तद्रू-
पेणोपायेनेत्यर्थः । “योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु” इत्य-
मरः । आत्मनि बुद्ध्यावात्मानं सच्चिदानन्दस्वरूपमीक्षते यत्तद्व्याप्तं
निदिध्यासनं स्मृतमित्यर्थः । विजातीयवृत्त्यभावेन सजातीयवृत्ति-
धारणं निदिध्यासनशब्दार्थः ॥ २४ ॥ कृतेऽपि निदिध्यासने प्रति-
बन्धकसद्भावाभ्यां साक्षात्कारविलम्बौ प्रतिपादयति—सर्वकर्मेति ।
ज्ञानोत्पत्त्या बन्धकर्मणां क्षयवशाच्छीघ्रं कस्यचिदात्मसाक्षात्कारो
जायते । प्रतिबन्धकसद्भावे तु विलम्बेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥ कूटस्थान-
नीति । कूटस्थानि अनारब्धकार्याणि कोटिजन्मभिरर्जितान्यपि ज्ञाने-
नैव विनश्यन्ति । कर्मणां श्रौतस्मार्तादीनामयुतैरपि अनेककर्मा-
नुष्ठानैरपि न नश्यन्तीत्यर्थः । “यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरु-
तेऽर्जुन” इति स्मृतेः । “नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि”
इति श्रुतिर्ज्ञानादन्यत्र कर्मक्षयाभावे मानम् । अनेन सर्वेषां संचित-
कर्मणां ज्ञाननाशत्वमुक्तम् ॥ २६ ॥ ज्ञानादूर्ध्वमिति । पुण्यं पुण्य-

शरीरारम्भकं यत्तु प्रारब्धं कर्म जन्मिनः ।
 तद्भोगेनैव नष्टं स्यान्नतु ज्ञानेन नश्यति ॥ २८ ॥
 निर्मोहो निरहंकारो निर्लेपः सङ्गवर्जितः ।
 सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
 यः पश्यन्संचरत्येष जीवन्मुक्तोऽभिधीयते ॥ २९ ॥
 अहिनिर्व्वयनी यद्वद्बुधः पूर्वं भयप्रदा ।
 ततोऽस्य न भयं किञ्चित्तद्वद्बुधुरयं जनः ॥ ३० ॥

साधनं विहितं कर्मेत्यर्थः । पापं पापसाधनं निषिद्धं कर्मेत्यर्थः ।
 यत् ज्ञानिनालपं बहु वा क्रियते तेन कर्मणा अयं ज्ञानी न लिप्यते
 ॥ २७ ॥ शरीरारम्भकमिति । जन्मिनो देहिनोऽपि ज्ञानिनः यत्प्रकृ-
 तशरीरारम्भकं प्रारब्धं कर्मोच्यते तत्तु भोगेनैव नष्टं स्यात् । क्षीयतु
 इत्यर्थः । नतु ज्ञानेन नश्यति । अत्र प्रमाणानि—“तदधिगम उत्त-
 रपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्” । “तस्य तावदेव चिरं”
 इति । “यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापकर्म
 न श्लिष्यते” इति ॥ २८ ॥ ननु निदिध्यासनस्यात्मसाक्षात्कार-
 हेतुत्वे कृतनिदिध्यासनानामपि केषांचित्साक्षात्कारानुपपत्तिः कथं
 समर्थयितव्येत्याशङ्क्याह—निर्मोह इति । निर्गतो मोहोऽविवेको य-
 स्मात्स तथा । विवेकसंपन्न इत्यर्थः । निरहंकारः देहाध्यासरहितः ।
 निर्लेप आसक्तिरहितः । सङ्गः स्त्रीपुत्राद्यध्यासस्तेन वर्जितः तदुक्तं
 बृहन्नारदीये—“यान्यान्हि कुरुते जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान् ।
 त एवास्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः” इति । सर्वभूतेषु चात्मा-
 नमनुस्यूतं तथा सर्वभूतानि चात्मनि अध्यस्तानि यः पश्यन्संचरति
 एष जीवन्मुक्त इत्यभिधीयते । निर्मोह इत्यादिना निवृत्तमायावरण
 इत्यर्थः सूचितः । संचरतीति यावत्प्रारब्धं विक्षेपानुवृत्तिः सूचिता ।
 “भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” इति श्रुतेः ॥ २९ ॥ अहिनिर्व्व-
 यनीति । अहेः सर्पस्य निर्व्वयनी त्वक् कंचुकापरपर्याया । स यथा

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य वशं गताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ ३१ ॥

मोक्षस्य नहि वासोऽस्ति न ग्रामान्तरमेव वा ।

अज्ञानहृदयग्रन्थिनाशो मोक्ष इति स्मृतः ॥ ३२ ॥

वृक्षाग्रच्युतपादो यः स तदैव पतत्यधः ।

तद्वज्ज्ञानवतो मुक्तिर्जायते निश्चितापि तु ॥ ३३ ॥

द्रष्टुर्जनस्य पूर्वं सर्पशरीरावस्थानदशायां भयप्रदा भवति ततः सर्प-
शरीरत्यागानन्तरं अस्य द्रष्टुस्तस्याः सकाशात्किमपि भयं न भवति
तद्वदयं जीवन्मुक्तः पूर्वं येषां भयप्रद आसीत्तेषामपि सांप्रतं भय-
प्रदो नेत्यर्थः । “तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके” इत्यादिवृहदारण्य-
कश्रुतेः । तदुक्तं स्कान्दे “त्यक्त्वा त्वचं पुनः सर्पः स्वात्मत्वेन न
पश्यति । तथा विद्वान्न देहादिमात्मत्वेनाध्यवस्यति ॥” इति ॥ ३० ॥
विरज्य सर्वभूतेभ्य इत्यारभ्य एतावत्पर्यन्तं क्रमिकाणि साधनान्यु-
पन्यस्तानि । तेषु वैराग्याख्यं साधनमेव दुर्लभतरं, तस्मिन् सिद्धे
उत्तरोत्तरसाधनानि जातप्रायाणीत्याशयेनाह—यदेति । वासना एव
कामशब्दार्थः अस्य वशं गताः । हृदि विद्यमाना इत्यर्थः । अथ वासना-
क्षयसमनन्तरमेव मर्त्यः अमृतो भवति । अनुशासनं शिक्षा । किंबहु-
नोक्तेन वैराग्यविधुरस्य वेदान्तपाण्डित्यं वणिग्वृत्तिरेवेति भावः ॥ ३१ ॥
वैराग्यपूर्वकं ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां न मोक्षे विलम्ब इत्याह—मोक्षस्येति ।
मोक्षस्य वासोऽवस्थानं नास्ति कैलासवैकुण्ठादाविति शेषः । ग्रामा-
न्नामान्तरं प्रति गमनं यथा तथा मोक्षस्य गमनं नास्ति । तर्हि को
नाम मोक्षस्तत्राह । अज्ञानं तत्कार्यं हृदयग्रन्थिरहमिति तादात्म्या-
ध्यासरूपश्च । तयोर्नाश एव मोक्ष इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तत्र दृष्टान्त-
माह—वृक्षाग्रेति । यथा वृक्षाग्रात् च्युतपादस्य भूमिप्राप्तौ न विल-
म्बस्तथा ज्ञानिनो मुक्तावपि न विलम्ब इति भावः ॥ ३३ ॥

तीर्थे चाण्डालगेहे वा यदि वा नष्टचेतनः ।
 परित्यजन्देहमेवं ज्ञानादेव विमुच्यते ॥ ३४ ॥
 संवीतो येन केनाश्नन्भक्ष्यं वाऽभक्ष्यमेव वा ।
 शयानो यत्र कुत्रापि सर्वात्मा मुच्यतेऽत्र सः ॥ ३५ ॥
 क्षीरादुद्धृतमाज्यं यत्क्षिप्तं पयसि तत्पुनः ।
 न तेनैवैकतां याति संसारे ज्ञानवांस्तथा ॥ ३६ ॥
 नित्यं पठति योऽध्यायमिमं राम शृणोति वा ।
 स मुच्यते देहबन्धादनायासेन राघव ॥ ३७ ॥
 ततः संशयचित्तस्त्वं नित्यं पठ महीपते ।
 अनायासेन तेनैव सर्वथा मोक्षमाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीता० मोक्षनि० त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

तीर्थे इति । तीर्थे वा भवतु चाण्डालगेहे वा उभयथाप्यविशेष इति भावः । तथा यदि वा नष्टचेतनः ब्रह्माकारवृत्तिशून्यः, यदि वा तद्वान् देहं परित्यजन् एवं येन केनापि प्रकारेण जीवन्मुक्तश्चरमदेहपातानन्तरं ब्रह्मैव भवतीति भावः । आवरणस्य तु पूर्वमेव निवृत्तत्वात्, विक्षेपस्य तु देहपातावधिकत्वाच्च “तस्य तावदेव चिरम्” इत्यादि-श्रुतेश्च तीर्थादिमरणं पुण्यसाधनं चाण्डालगेहादिमरणं पापसाधनमिति व्यवस्थेयमज्ञानविषयिण्येव न ज्ञानविषयिणीति दिक् ॥ ३४ ॥ जीवन्मुक्तस्य स्थितिमाह—संवीत इति । येन केनोत्तमेनाधमेन वा वक्षेण संवीतः संवृतः तथा भक्ष्यमभक्ष्यं वाश्नन् यत्र कुत्रापि वा शयानः स जीवन्मुक्तः । अत्र प्रारब्धक्षये सति मुच्यते । इदं लोकदृष्टोक्तम् । यतोऽसौ सर्वात्मा प्रपञ्चाधिष्ठानं तस्य मोक्ष इत्युपचारमात्रमिति भावः ॥ ३५ ॥ जीवन्मुक्तावस्थायां बाधितानुवृत्त्या देहादिसंसारं पश्यन्नपि पूर्ववत्तेन न लिप्यत इत्यस्मिन्नर्थे लौकिकं दृष्टान्तमाह—क्षीरादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तत इति । असंभावना-

चतुर्दशोऽध्यायः १४

श्रीराम उवाच ।

भगवन् यदि ते रूपं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ॥ १ ॥

सर्वधर्मविहीनं च मनोवाचामगोचरम् ।

सर्वव्यापितयात्मानमीक्षते सर्वतः स्थितम् ॥ २ ॥

आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ।

अमूर्तं सर्वभूतात्माकारं कारणकारणम् ॥ ३ ॥

दिभिः संदिहानचित्तस्त्वं नित्यमिमं मोक्षसाधनीभूतक्रममनुष्ठातुम-
समर्थश्चेत्तर्हीममध्यायं नित्यं पठ । तेनैव मोक्षमाप्स्यसि । कालान्त-
रेणोक्तसाधनसंपन्नः सन्नित्यर्थः । रामं निमित्तीकृत्य लोकानुग्रहार्थ-
मयं गीतोपदेशो नतु रामं प्रति । तस्य ब्रह्मरूपत्वादिति हृदयम् ॥३८॥
इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूनुविरचितायां शिवगीताटीकायां बालान-
न्दिन्यां मोक्षयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

एवं महता प्रबन्धेन ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनानि प्रतिपादितानि तानि
श्रुत्वा पुनरुपायान्तरमाकाङ्क्षमाणः श्रीराम आह—भगवन्निति ।
यदीत्यस्य यद्यपीत्यर्थः । हे भगवन्, ते रूपं सच्चिदानन्दात्मकं निष्कलं
अवयवरहितं निष्क्रियं उत्क्षेपणादिपञ्चविधकर्मरहितं अतएव शान्तं
निस्तरङ्गसमुद्रसदृशम् । निरवद्यं निर्दोषम् । “अपापविद्धम्” इति
श्रुतेः । निरञ्जनं निःसङ्गम् ॥ १ ॥ सर्वधर्मविहीनं धर्मधर्मिकल्प-
नाया अविद्यामूलकत्वात् । अतएव मनोवाचामगोचरं सर्वतः स्थितं
आत्मानं बिम्बभूतं त्वां प्रति यथावत् ईक्षते प्रकाशते । सर्वव्यापि-
तया सर्वत्रानुस्यूततयेत्यर्थः । तव मायोपहितत्वेऽप्यनावृतस्वरूप-
त्वादिति भावः ॥ २ ॥ अनावृतस्वरूपस्य बिम्बीभूतस्येश्वरस्य तव
यत्सर्वदा प्रत्यक्षं तद्वस्तु कीदृशं तदाह—आत्मेति । आत्मविद्या च

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं तद्ग्राह्यं वा कथं भवेत् ।

अत्रोपायमजानानस्तेन भिन्नोऽस्मि शंकर ॥ ४ ॥

श्रीशिव उवाच ।

शृणु राम प्रवक्ष्यामि तत्रोपायं महाभुज ।

सगुणोपासनाभिस्तु चित्तैकाग्र्यं विधाय च ।

स्थूलसौराम्भिकान्यायात्तत्र चित्तं प्रवर्तयेत् ॥ ५ ॥

तपश्च तदभयं मूलं साधनं यस्मिन् तत् । सर्वेषां जीवानां परोक्ष-
त्वात् ब्रह्म निरतिशयवृद्धिमत् । उपनिषदां परं महातात्पर्यविषयी-
भूतं अमूर्तं अपरिच्छिन्नं सर्वे भूतात्मानो जीवा आकारा अंशा
इवांशा यस्य तत्तथा । “तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्” इति श्रुतेः ।
सर्वेषां कारणानां मायादीनामपि करणं सत्ताप्रदत्वात् ॥ ३ ॥
यत्तदिति । यद्ब्रह्म अद्रेश्यं अदृश्यमित्यर्थः । तथा अग्राह्यं दुर्विज्ञेयं
एतादृशं तत्कथं वा ग्राह्यं भवेत् । तव तु विम्बस्वरूपस्यानावृतस्वरूप-
त्वात् तद्ब्रह्म प्रत्यक्षमेव सदास्ति । अत्रातिसूक्ष्मे दुर्विज्ञेये ब्रह्मणि
कथं चित्तं प्रवर्तितव्यमिति उपायमजानानस्तेन कारणेन भिन्नोऽस्मि ।
अविद्याप्रयुक्तभेदवान्सन्व्याकुलस्तिष्ठामीति भावः ॥ ४ ॥ तत्रोपायं
विवक्षुः शिव आह—शृण्वति । सगुणस्य ममोपासनाभिराराधना-
भिस्तत्र दुर्विज्ञेयवस्तुनि स्थूलसौराम्भिकान्यायेन चित्तं प्रवर्तयेदि-
त्यन्वयः । सूरस्येमे सौरा मरीचयस्तेष्वध्यस्तस्थम्भः सौराम्भः
तस्याख्यानं सौराम्भिका । तत्करोतीति आख्यानार्थकपिजन्ताद्वा-
त्वर्थनिर्देशे ण्वुच् । इक्षुभक्षिकेत्यादिवत् । उक्तन्यायस्त्वित्थम् । यथा
वृषार्तं दृष्ट्वा प्रथमं मृगजलमिदमेव जलमिति दर्शयित्वा तावद्दूरं
प्रतारणया नीत्वा पश्चाद्वास्तवं जलमङ्गुलिनिर्देशेनोपदिशति । एत-
त्सजातीयाः शाखाचन्द्रस्थूलारुन्धतीत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । अतो नि-
र्गुणे चित्तप्रणिधानार्थं सगुणोपास्तिः प्रथमं कर्तव्या । तदुक्तम्

तस्मिन्नन्नमये पिण्डे स्थूलदेहे तनूभृताम् ।
जन्मव्याधिजरामृत्युनिलये वर्तते दृढा ।
आत्मबुद्धिरहंमानात्कदाचिन्नैव हीयते ॥ ६ ॥
आत्मा न जायते नित्यो म्रियते वा कथंचन ॥ ७ ॥
यज्जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपि च ।
क्षीयते नश्यतीत्येते षड्भावा वपुषः स्मृताः ॥ ८ ॥
आत्मनो न विकारित्वं घटस्थनभसो यथा ।
एवमात्माऽवपुस्तस्मादिति संचिन्तयेद्बुधः ॥ ९ ॥
मूषानिक्षिप्तहेमाभः कोशः प्राणमयो भवेत् ।
क्षुत्पिपासापराभूतो नायमात्मा यतो जडः ॥ १० ॥

“निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते
सविशेषनिरूपणैः ॥ वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् । तदे-
वाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनाम् ॥” इति ॥ ५ ॥ उपक्रान्तन्या-
येन पञ्चकोशान्क्रमेण निराकर्तुं प्रतिजानीते—तस्मिन्निति । तस्मि-
न्स्थूलदेहस्वरूपे अन्नविकारत्वादन्नमये पिण्डे जन्मव्याध्यादीनां नि-
लये तनूभृतां देहिनां अहंमानादन्तःकरणतादात्म्याध्यासादात्मबुद्धि-
र्दृढास्ति सा कदापि न हीयते ॥ ६ ॥ आत्मा कीदृश इत्याकाङ्क्षा-
यामाह—आत्मेति । उभयत्र हेतुर्नित्य इति ॥ ७ ॥ देहः कीदृशि-
त्याकाङ्क्षायामाह—यदिति । एते षड्भावविकारा इत्यर्थः । वपुषो
देहस्यैव नात्मनः ॥ ८ ॥ तत्र दृष्टान्तः । यथा विकारित्वं घटस्यैव
न तद्वच्छिन्नस्य नभसः । एवमात्मवपुषोः परस्परं वैधर्म्ये सति
अविद्यया तादात्म्यापन्नोऽहमिति देहमेवात्मेति अज्ञो मन्यते । वि-
वेकी तु आत्मा अवपुरिति विचार्य तस्मादन्यमात्मानं प्राणमयं चि-
न्तयेत् ॥ ९ ॥ एवं प्रागुक्तवैधर्म्यवलेनान्नमयस्यानात्मत्वे निर्णीते
तत आन्तरः प्राणमय आत्मत्वेन नोपदेष्टव्य इत्याशयेनाह—मूषेति ।

चिद्रूप आत्मा येनैव स्वदेहमभिपश्यति ।

आत्मैव हि परं ब्रह्म निर्लेपः सुखनीरधिः ॥ ११ ॥

न तदश्नाति किंचैतत्तद्यदश्नाति किंचन ॥ १२ ॥

ततः प्राणमये कोशे कोशोऽस्त्येव मनोमयः ।

स संकल्पविकल्पात्मा बुद्धीन्द्रियसमायुतः ॥ १३ ॥

मूषायां निक्षिप्तं हेम यथा तदाकारं तत्संश्लिष्टं ततोऽभ्यर्हितं च तथेति भावः । अन्नमयस्यान्तरः प्राणमयः कोशोऽस्ति । अत्र ब्रह्म-
भावनाकर्तव्यत्वादुपासनं भवति । इदं सर्वकोशानां समानम् ।
तत्तदुपासनफलं ब्रह्मवह्यां स्फुटमभिहितम् । ततः शुद्धचित्त एवं
विचारयति । अयं प्राणमयः कोशो नात्मा यतोऽयं जडः क्षुत्पिपा-
साभ्यां व्याकुलश्च ॥ १० ॥ चिद्रूप इति । चिद्रूपो ज्ञानस्वरूपः ।
येनात्मनैव स्वदेहं पश्यति । स आत्मैव परं ब्रह्म । स कीदृशः ।
निर्लेपः दुःखलेपरहितः । अतएव सुखनीरधिरानन्दसमुद्रः ॥ ११ ॥
न तदिति । तत् अज्ञानं कर्तुं एतद्ब्रह्म नाश्नाति न कवलीकरोति ।
वशीकरोतीति यावत् । किंच तद्ब्रह्म किंचन यदज्ञानं अश्नाति स्वसत्ता-
कवलितं करोतीत्यर्थः । एतादृशं ब्रह्म प्राणमयः कोशः कथं स्यादिति
भावः । तदुक्तं शंकरभगवत्पादैः “अन्नप्राणमनोमयविज्ञानानन्द-
पञ्चकोशानाम् । एकैकान्तरभाजां भजति विवेकांशतामात्मा ॥ वपु-
रिदमन्नमयाख्यः कोशोऽनात्मा घटप्रायः । प्रागुत्पत्तेः पश्चात्तदभा-
वस्यापि दृश्यमानत्वात् ॥ कोशः प्राणमयोऽयं वायुविशेषो वपुष्य-
वच्छिन्नः । अस्य कथमात्मता स्यात्क्षुत्तृष्णाभ्यामुपेयुषः पीडाम् ॥”
इति ॥ १२ ॥ मनोमयकोशमाह—तत इति । सः मनोमयः संक-
ल्पविकल्पस्वरूप इत्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् । “कुरुते वपुष्यहन्तां गेहा-
द्भौ यः करोति ममतां च । रागद्वेषविभौ यो नासावात्मा मनोमयः

कामः क्रोधस्तथा लोभो मोहो मात्सर्यमेव च ।
 मदश्चेत्यरिषड्वर्गो ममतेच्छादयोऽपि वा ।
 मनोमयस्य कोशस्य धर्मा एतस्य तत्र तु ॥ १४ ॥
 या कर्मविषया बुद्धिर्वेदशास्त्रार्थनिश्चिता ।
 सा तु ज्ञानेन्द्रियैः सार्धं विज्ञानमयकोशतः ॥ १५ ॥
 इह कर्तृत्वाभिमानो स एव तु न संशयः ।
 इहामुत्र गतिस्तस्य स जीवो व्यावहारिकः ॥ १६ ॥

कोशः” इत्याहुराचार्यपादाः ॥१३॥ पूर्वोक्तसंकल्पवृत्तिभेदानाह—
 काम इति । कामादयस्त्वेते मनोमयकोशस्य धर्माः । वृत्तिविशेषा इ-
 त्यर्थः । तथाच श्रुतिः—“कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाधृ-
 तिरधृतिर्हीर्षोर्भीरित्येतत्सर्वं मनएव” इति । तत्र त्विति । प्रागुक्तेऽन्नम-
 यकोशे एते धर्माः स्फुटमभिव्यज्यन्त इति शेषः ॥१४॥ विज्ञानमयको-
 शमाह—येति । कर्मेत्युपलक्षणम् । वैदिकं वा लौकिकं वा कर्म भवतु
 तद्विषयिणी बुद्धिः वेदाश्च शास्त्राणि च । इदमप्युपलक्षणम् । लौकिकं
 वा गृहकृत्यादि तेषामर्थे निश्चिता सती सा बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियैः सार्धं
 विज्ञानमयकोशतः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । विज्ञानमयकोश इ-
 त्यर्थः । तदाहुः “सुप्ते स्वयं विलीना बोधे व्याप्त्वा कलेवरं सकलम् ।
 विज्ञानशब्दवाच्या चित्प्रतिबिम्बा न बुद्धिरप्यात्मा ॥” इति ।
 इहेति परमार्थतस्तु ब्रह्मेति भावः ॥ १५ ॥ योऽयं जीवन्मुक्तस्तस्य
 त्रीणि शरीराणि स्थूलं सूक्ष्मं कारणात्मकं चेति । तत्र स्थूलमन्नमय-
 कोशः । लिङ्गशरीरं तु सूक्ष्मं सप्तदशकलात्मकं प्राक्प्रपञ्चितम् । तत्र
 प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानां त्रयाणामन्तर्भावः । सुषुप्तौ भूतमा-
 नमविद्यावच्छिन्नं कारणशरीरं स एवानन्दमयः कोशः ॥ १६ ॥

व्योमादिसात्विकांशेभ्यो जायन्ते धीन्द्रियाणि तु ।
 व्योम्नः श्रोत्रं भुवो घ्राणं जलाजिह्वाऽथ तेजसः ॥ १७ ॥
 चक्षुर्वायोस्त्वगुत्पन्ना तेषां भौतिकता ततः ॥ १८ ॥
 व्योमादीनां समस्तानां सात्विकांशेभ्य एव तु ।
 जायेते बुद्धिमनसी बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका ॥ १९ ॥
 वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि तु ।
 व्योमादीनां रजोशेभ्यो व्यस्तेभ्यस्तान्यनुक्रमात् ॥ २० ॥
 समस्तेभ्यो रजोशेभ्यः पञ्चप्राणादिवायवः ।
 जायन्ते सप्तदशकमेवं लिङ्गशरीरकम् ॥ २१ ॥
 एतलिङ्गशरीरं तु तप्तायःपिण्डवद्यतः ।
 परस्पराध्यासयोगात्साक्षिचैतन्यसंयुतम् ॥ २२ ॥
 तदानन्दमयः कोशो भोक्तृत्वं प्रतिपद्यते ।
 विद्याकर्मफलादीनां भोक्तेहामुत्र स स्मृतः ॥ २३ ॥

तत्र लिङ्गशरीरे काः सप्तदशकला इत्याशङ्क्य ता एवानुक्रामति—
 व्योमादीति । धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि । एकैकस्मादेकैकस्योत्पत्तिः
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ सर्वेषां सात्विकांशेभ्यः बुद्धिमनसी जायेते । बुद्धिर्नि-
 श्चयात्मिका भवति । अर्थान्मनः संशयात्मकमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥
 एवमिति । सप्तदशानां संघः सप्तदशकम् । संघार्थे कन् । “षोडश-
 कलाः पुरुषायमाणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति” इति श्रुतिस्तु मनो-
 बुद्ध्योरेकत्वविवक्षया प्रवृत्तेति ज्ञेयम् ॥ २१ ॥ एतदिति । यस्याम-
 वस्थायां जाग्रत्स्वप्नरूपायां एतत्पूर्वोक्तं लिङ्गशरीरं तप्तायःपिण्डव-
 त्परस्पराध्यासात्साक्षिचैतन्येन सह संयुतं भवतीति शेषः ॥ २२ ॥
 तदिति । आनन्दमयः कोशः लिङ्गशरीराध्यासाद्भोक्तृत्वं प्रतिपद्यते ।
 विद्योपासना । कर्म श्रौतादि । आदिपदादविहितकर्मादिसंग्रहः ।
 तेषामिहामुत्र भोक्ता स्मृतः । आनन्दमयशब्देन तदवच्छिन्नो जीवः ।

यदाऽध्यासं विहायैष स्वस्वरूपेण तिष्ठति ।

अविद्यामात्रसंयुक्तः साक्ष्यात्मा जायते तदा ॥ २४ ॥

द्रष्टान्तःकरणादीनामनुभूतेः स्मृतेरपि ।

अतोऽन्तःकरणाध्यासादध्यासित्वेन चात्मनः ।

भोक्तृत्वं साक्षिता चेति द्वैधं तस्योपपद्यते ॥ २५ ॥

आतपश्चापि तच्छाया तत्प्रकाशे विराजते ।

एको भोजयिता तत्र भुङ्क्तेऽन्यः कर्मणः फलम् ॥ २६ ॥

स तु तत्तच्छरीराध्यासात्तत्रतत्र कर्ता भवतीति भावः ॥ २३ ॥
यदेति । सुषुप्तौ एष आत्मा लिङ्गाध्यासं विहाय स्वस्मिन्बिम्बरूपेण
प्रतिबिम्बरूपेण समुद्रमग्नघटवत्तिष्ठति । अविद्यामात्रसंयुक्तः सन्
तदा साक्षी जायते । “एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं
ज्योतिरुपसंपद्य” इति श्रुतेः ॥ २४ ॥ ननु तत्किं जाग्रदादौ साक्षी
नास्त्येव तथा सति अवस्थात्रयसाक्षित्वं प्रागुक्तं व्याकुप्येतेत्याश-
ङ्क्याह—द्रष्टेति । अन्तःकरणादीनामिन्द्रियाणां तथा तत्तद्भूतीनाम-
नुभवस्मृतिरूपाणां स जीवो द्रष्टा साक्षीत्यर्थः । अन्तःकरणाध्यासात्
अध्यासवत्त्वेन साक्षिणोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं साक्षिता च द्वैधं द्वैविध्यं
तस्य जीवस्योपपद्यते । अन्तःकरणस्योपाधित्वे साक्षित्वं विशेषणत्वे
भोक्तृत्वं चेति । बिम्बस्य तु साक्षित्वमेव । तस्यापि अविद्याविशे-
षणत्वे कर्तव्यं तथाप्यनावृतत्वात्साक्ष्येवेत्युच्यत इति भावः ॥ २५ ॥
आतप इति । आतप इवातपः अनावृतबिम्बस्वरूपं छायेव छाया
आवृतप्रतिबिम्बस्वरूपं इत्युभयं कल्पितभेदः । तत्प्रकाशे तस्मिन्नेव
ब्रह्मात्मके प्रकाशे विराजते प्रकाशते । तत्रान्यो जीवो दुःखसुखा-
दिर्मफलभोक्ता । एक ईश्वरो भोजयिता । एतेन ‘ऋतं पिबन्तौ
सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपौ’ इति पिबद्-
पिबतो; पिबच्छब्दो गौणः । छत्र्यछन्निशब्दवत् । वस्तुतस्तु जीवे-

क्षेत्रज्ञं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
 बुद्धिं तु सारथिं विद्धि प्रग्रहं तु मनस्तथा ॥ २७ ॥
 इन्द्रियाणि हयान्विद्धि विषयास्तेषु गोचराः ।
 इन्द्रियैर्मनसा युक्तं भोक्तारं विद्धि पूरुषम् ॥ २८ ॥
 एवं शान्त्यादिमुक्तः संक्षुपास्ते यः सदा द्विजः ।
 उद्धाट्योद्धाट्यैकमेकं यथैव कदलीतरोः ॥ २९ ॥
 वल्कलानि ततः पश्चाल्लभते सारमुत्तमम् ।
 तथैव पञ्चकोशेषु मनः संक्रामयन्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरब्रह्मणामैक्यमेव । भेदविधायिन्या अविद्याया मिथ्यात्वात् । तदुक्तम् “विभेदजनकैऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । तदा जीवेशयोर्भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥” इति । “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इत्यादिश्रुतेरिति दिक् ॥ २६ ॥ कठवल्लीमर्थतः संगृह्णाति—क्षेत्रज्ञमिति । प्रग्रहं रशनारूपं मनो बुद्धिं च सारथिम् ॥ २७ ॥ तेष्वश्वेषु संक्रमितुं प्रवृत्तेषु विषयाः शब्दादयः गोचराः संचरणप्रदेशा भवन्तीति विद्धि । तथाच पूर्वोक्तैरिन्द्रियैर्मनसा युक्तं पुरुषमात्मानं भोक्तारं विद्धि अन्यथाऽभोक्तारं विद्धीति भावः । तथाच न्यायः “यथा च तक्षोभयथा” इति ॥ २८ ॥ अतएवाकर्त्रात्मस्वरूपलाभाय पञ्चकोशनिरासपूर्वकमात्मोपासनं दृष्टान्तेनोपपादयति—एवमिति । उद्धाट्येति । यथा कदलीतरोरेकैकं यथा तथा वल्कलानि उद्धाट्योद्धाट्य ततः पश्चात्सारं लभते । तथाच पञ्चसु कोशेष्वेकमेकं निराकृत्यापरस्मिन्नपरस्मिन् क्रमान्मनः संक्रमयन् तेषां मध्ये सारभूतमात्मानं विन्दति प्राप्नोति । अपिशब्दात् “यो वेद निहितं गुहायां” इति श्रुतिर्दर्शिता भवतीति भावः । नन्वानन्दमयस्य कथं कोशत्वं कोशस्याविद्याकार्यत्वात् आनन्दमयस्तु ब्रह्मेति चेन्न । आनन्दमयस्य ‘ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा’ इति वाक्यार्थभूतसर्वाधार-

तेषां मध्ये ततः सारमात्मानमपि विन्दति ॥ ३१ ॥

एवं मनः समाधाय संयतो मनसि द्विजः ।

अथ प्रवर्तयेच्चित्तं निराकारे परात्मनि ॥ ३२ ॥

ततो मनः प्रगृह्णाति परात्मानं हि केवलम् ।

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमस्थूलाद्युक्तिंगोचरम् ॥ ३३ ॥

श्रीराम उवाच ।

भगवन्श्रवणेनैव प्रवर्तन्ते जनाः कथम् ।

वेदशास्त्रार्थसंपन्ना यज्वानः सत्यवादिनः ॥ ३४ ॥

शृण्वन्तोऽपि तथात्मानं जानते नैव केचन ।

ज्ञात्वापि मन्वते मिथ्या किमेतत्तव मायया ॥ ३५ ॥

श्रीशिव उवाच ।

एवमेव महाबाहो नात्र कार्या विचारणा ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ ३६ ॥

ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायतयैव श्रुतौ प्रतिपादितत्वात् “आनन्दमयोऽभ्यासात्”
इत्यधिकरणे भाष्यकारैरित्थं सिद्धान्तितत्वाच्च ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
तदेवं पञ्चकोशानतिक्रम्यानन्दमयादप्यान्तरं “ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा”
इति श्रुत्या स्वप्राधान्येन निर्दिष्टं वास्तवस्वरूपमाह—एवं मन इति ।
एवमुक्तरीत्या पञ्चस्वपि कोशेषु निराकृतेषु तदधिष्ठाने ब्रह्मणि मनः
समाधाय मननेन स्थिरीकृत्य । अथानन्तरं द्विजः निराकारे परमा-
त्मनि निदिध्यासनेन चित्तं प्रवर्तयेत् । कीदृशो द्विजः । मनसि संयतो
मनोनिग्रहवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तत इति । मनः केवलं परमात्मानं
प्रगृह्णाति वृत्त्याभिव्याप्नोतीत्यर्थः । कीदृशम् । अद्रेश्यादिश्रुतितात्प-
र्यविषयीभूतमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ एवं पञ्चकोशविवरणेनाद्वयब्रह्म-
प्राप्तिं श्रुत्वा चमत्कृतो रामो भगवन्तमाह—भगवन्निति । श्रवणे
जना नैव प्रवर्तन्त एतत्कथम् ॥ ३४ ॥ केचन शृण्वन्तोऽपि न

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।
 अभक्ता ये महाबाहो मम श्रद्धाविवर्जिताः ॥ ३७ ॥
 फलं कामयमानास्ते चैहिकामुष्मिकादिकम् ।
 क्षयिष्ण्वल्पं सातिशयं ततः कर्मफलं मतम् ॥ ३८ ॥
 तदविज्ञाय कर्माणि ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
 मातुः पतन्ति ते गर्भे मृत्योर्वक्त्रे पुनः पुनः ॥ ३९ ॥
 नानायोनिषु जातस्य देहिनो यस्य कस्यचित् ।
 कोटिजन्मार्जितैः पुण्यैर्मयि भक्तिः प्रजायते ॥ ४० ॥
 स एव लभते ज्ञानं मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः ।
 नान्यकर्माणि कुर्वाणो जन्मकोटिशतैरपि ॥ ४१ ॥
 ततः सर्वं परित्यज्य मद्भक्तिं समुदाहर ॥ ४२ ॥
 सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
 अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ४३ ॥

जानते । केचन परोक्षतयात्मानं ज्ञात्वापि मिथ्याभूतमेतन्मन्वते
 नाद्रियन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ स
 एवेति । नान्यकर्माणीति । काम्यनिषिद्धानि कर्माणि । एवं बहु-
 जन्मसु कृतया मद्भक्त्या ज्ञानं प्राप्यत इति भावः । “बहूनां जन्म-
 नामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते” इति स्मृतेः ॥ ४१ ॥ ततः सर्वमिति ।
 यतः कारणादनेककोटिजन्मार्जितैः सुकृतैर्मद्भक्तिः प्राप्यते ततः
 कारणान्मद्भक्तिं समुदाहर कुरु । यद्वा सतां मध्ये दक्षिणं बाहुमु-
 दृत्य भगवद्भक्तो न प्रणश्यतीति प्रतिजानीहीत्यर्थः । “कौन्तेय
 प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति” इति स्मृतेः ॥ ४२ ॥ सर्व-
 धर्मानिति । अहमिदमनया कामनया करोमीति कर्तृत्वाध्यासफला-
 भिसंधिपूर्वकं सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं सर्वेश्वरं सर्वजीवनियन्तारं
 शरणं ब्रज । शरणत्वं तु “तस्यैवाहं ममैवासौ स एवाहमिति

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि राम त्वं तत्कुरुष्व मदर्पणम् ।
ततः परतरं नास्ति भक्तिर्मयि रघूत्तम ॥ ४४ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उपरिभागे शिवगीतासूपनिषत्सु श्रीशिवराघवसंवादे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः १५

श्रीराम उवाच ।

भक्तिस्ते कीदृशी देव जायते वा कथं च सा ।
यथा निर्वाणरूपं तु लभते मोक्षमुत्तमम् ।
तद्ब्रूहि गिरिजाकान्त प्राप्यते येन निर्वृतिः ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच ।

यो वेदाध्ययनं यज्ञं दानानि विविधानि च ।
मदर्पणधिया कुर्यात्स मे भक्तः स मे प्रियः ॥ २ ॥

त्रिधा । भगवच्छरणत्वं स्यात्साधनाभ्यासपाकतः ॥” इति । एवं
मां शरणमागतं त्वां सर्वपापेभ्यः शरीरत्रयाध्यासतत्कार्यजननमर-
णनानागतिरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि । मा शुचः कथं मुक्तो भविष्या-
मीति वृथा शोकं मा कृथा इत्यर्थः ॥४३॥ सर्वं कर्म मदर्पणं कुर्वि-
त्याह—यत्करोषीत्यादि । ततः मदर्पणादन्यत्साधनं परतरं श्रेष्ठं
नास्ति । मयि सर्वकर्मसमर्पणमेव भक्तिशब्दार्थः । हे रघूत्तम ॥४४॥
इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूनुहरिदीक्षितकृतौ शिवगीताटीकायां बाला-
नन्दिन्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भक्तेरेवान्तरभेदान्प्रपञ्चयितुं पञ्चदशोऽध्याय आरभ्यते । तत्रा-
दितः सार्धश्लोकाष्टकं स्पष्टार्थम् । कीदृशी किंविधा । निर्वाणरूपं

नर्यभस्म समादाय विशुद्धं श्रोत्रियालयात् ।
 अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य यथाविधि ॥ ३ ॥
 उद्धूलयति गात्राणि तेन चार्चति मामपि ।
 तस्मात्परतरा भक्तिर्मम राम न विद्यते ॥ ४ ॥
 सर्वदा शिरसा कण्ठे रुद्राक्षान्धारयेत्तु यः ।
 पञ्चाक्षरीजपपरः स मे भक्तः स मे प्रियः ॥ ५ ॥
 भस्मच्छन्नो भस्मशायी सर्वदा विजितेन्द्रियः ।
 यस्तु रुद्रं जपेन्नित्यं चिन्तयेन्मामनन्यधीः ॥ ६ ॥
 स तेनैव च देहेन शिवः संजायते स्वयम् ।
 जपेद्यो रुद्रसूक्तानि तथाऽथर्वशिरः परम् ॥ ७ ॥
 कैवल्योपनिषत्सूक्तं श्वेताश्वतरमेव च ।
 ततः परतरो भक्तो मम लोके न विद्यते ॥ ८ ॥
 अन्यत्र धर्मादन्यस्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
 अन्यत्र भूताद्भव्याच्च यत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ९ ॥
 वदन्ति यत्पदं वेदाः शास्त्राणि विविधानि च ।
 सर्वोपनिषदां सारं दध्मो घृतमिवोद्धृतम् ॥ १० ॥

कैवल्यरूपम् । निर्वृतिः सुखम् ॥ १ ॥ २ ॥ नर्यभस्माग्निहोत्रभस्म
 ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अन्यत्रेति । कठवल्लीषु नाचि-
 क्रेतसंप्रति ब्रह्मप्राप्तिसाधनानां मध्ये श्रेष्ठतमं ओमित्येतदालम्बनं
 मृत्युनोपदिष्टं तत्प्रतिपादयति । धर्मादन्यत्र धर्मविलक्षणमित्यर्थः ।
 अन्यस्मादधर्माच्च विलक्षणम् । तथा कृताकृतात्कार्यकारणादन्यद्भू-
 ताद्भव्याच्च कालादन्यत् । कालत्रयापरिच्छिन्नमित्यर्थः । ईदृशं वस्तु
 वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ९ ॥ वदन्तीति । पदं पदनीयं यद्वस्तु वेदा

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति मुनयः सदा ।
तत्ते पदं संग्रहेण प्रब्रविष्यामि यत्पदम् ॥ ११ ॥
एतदेवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम् ।
एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १२ ॥
छन्दसां यस्तु धेनूनामृषभत्वेन चोदितः ।
इदमेव पतिः सेतुरमृतस्य च धारणात् ॥ १३ ॥
मेदसा पिहिते कोशे ब्रह्म यत्परमोमिति ॥ १४ ॥
चतस्रस्तस्य मात्राः स्युरकारोकारकौ तथा ।
मकारश्चावसानेऽर्धमात्रेति परिकीर्तिता ॥ १५ ॥
पूर्वत्र भूश्च ऋग्वेदो ब्रह्माष्टवसवस्तथा ।
गार्हपत्यश्च गायत्री गङ्गा प्रातःसवस्तथा ॥ १६ ॥
द्वितीया तु भुवो विष्णू रुद्रोऽनुष्टुब्जस्तथा ।
यमुना दक्षिणाग्निश्च मध्यंदिनसवः स्मृतः ॥ १७ ॥
तृतीया च सुवः सामान्यादित्यश्च महेश्वरः ।
अग्निराहवनीयश्च जगती च सरस्वती ॥ १८ ॥

वदन्ति तत्पदं ब्रविष्यामीत्यन्वयः । छान्दसं रूपम् ॥ १० ॥ ११ ॥
एतदेवाक्षरं ब्रह्म सगुणं निर्गुणं च । एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा ब्रह्मत्वेनो-
पास्य ब्रह्मलोके महीयते । तत्र ब्रह्मणा सह कैवल्यं प्राप्नोतीति भावः
॥ १२ ॥ छन्दसामिति । छन्दसां वेदरूपाणां धेनूनां ऋषभत्वेन यः
श्रुतानुक्तः “यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः” इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतेः ।
इदमेवाक्षरं पतिः नियामकः । संसारस्य सेतुरिव सेतुः मोक्षस्य
धारणाच्च सेतुः ॥ १३ ॥ मेदसा मांसविशेषेण पिहिते कोशे हृदय-
ब्रह्मरूपे यत्परं ब्रह्म ओमिति तद्भावयतो मम भक्तस्य क्रमेण मुक्ति-
र्भविष्यतीति भावः ॥ १४ ॥ चतस्र इति । तस्य प्रणवस्य अकार
उकारो मकारश्च । अवसाने चतुर्थी अर्धमात्रेत्यर्थः । यद्यपि नेदं
व्याकरणानुगुणं तथाप्यागमानुगुणमस्तीति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ चतसृणां

तृतीयं सवनं प्रोक्तमथर्वत्वेन यन्मतम् ।

चतुर्थी यावसानेऽर्धमात्रा सा सोमलोकगा ॥ १९ ॥

अथर्वाङ्गिरसः संवर्तकोऽग्निश्च महस्तथा ।

विराट् सभ्यावसथ्यौ च शुतुद्रिर्यज्ञपुच्छकः ॥ २० ॥

प्रथमा रक्तवर्णा स्याद्वितीया भास्वरा मता ।

तृतीया विद्युदाभासा चतुर्थी शुक्लवर्णिनी ॥ २१ ॥

जातं च जायमानं च तदोङ्कारे प्रतिष्ठितम् ।

विश्वं भूतं च भुवनं विचित्रं बहुधा तथा ॥ २२ ॥

जातं च जायमानं यत्तत्सर्वं रुद्र उच्यते ।

तस्मिन्नेव पुनः प्राणः सर्वमोङ्कार उच्यते ॥ २३ ॥

प्रविलीनं तदोङ्कारे परं ब्रह्म सनातनम् ।

तस्मादोङ्कारजापी यः स मुक्तो नात्र संशयः ॥ २४ ॥

त्रेताग्नेः स्मार्तवहेर्वा शैवाग्नेर्वा समाहितम् ।

भस्माभिमन्त्र्य यो मां तु प्रणवेन प्रपूजयेत् ।

तस्मात्परतरो भक्तो मम लोके न विद्यते ॥ २५ ॥

शालाग्नेर्दाववहेर्वा भस्मानीयाभिमन्त्रितम् ।

यो विलिम्पति गात्राणि स शूद्रोऽपि विमुच्यते ॥ २६ ॥

कुशपुष्पैर्बिल्वदलैः पुष्पैर्वा गिरिसंभवैः ।

यो मामर्चयते नित्यं प्रणवेन प्रियो हि सः ॥ २७ ॥

मात्राणां प्रत्येकं भूरादयो देवता ध्येयाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

१९ ॥ २० ॥ तासां रूपाण्याह—प्रथमेति । शुक्लवर्णिनीति । न

कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति तु प्रायिकम् ॥ २१ ॥ जातमिति । विश्वं

सर्वं भुवनं जातं जायमानं च ओङ्कारे प्रतिष्ठितम् ॥ २२ ॥ रुद्रप्रण-

वयोरभेदमाह—जातमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अग्निहोत्रं विना

या होमशाला तदीयाग्नेः ॥ २६ ॥ कुशपुष्पैस्तन्मञ्जरीभिरित्यर्थः

पुष्पं फलं समूलं वा पत्रं सलिलमेव वा ।
 यो दद्यात्प्रणवैर्मह्यं तत्कोटिगुणितं भवेत् ॥ २८ ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 यस्यास्त्यध्ययनं नित्यं स मे भक्तः स मे प्रियः ॥ २९ ॥
 प्रदोषे यो मम स्थानं गत्वा पूजयते तु माम् ।
 स परां श्रियमाप्नोति पश्चान्मयि विलीयते ॥ ३० ॥
 अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पर्वणोरुभयोरपि ।
 भूतिभूषितसर्वाङ्गो यः पूजयति मां निशि ।
 कृष्णपक्षे विशेषेण स मे भक्तः स मे प्रियः ॥ ३१ ॥
 एकादश्यामुपोष्यैव यः पूजयति मां निशि ।
 सोमवारे विशेषेण स मे भक्तो न नश्यति ॥ ३२ ॥
 पञ्चामृतैः स्नापयेद्यः पञ्चगव्येन वा पुनः ।
 पुष्पोदकैः कुशजलैस्तस्मान्नान्यः प्रियो मम ॥ ३३ ॥
 पयसा सर्पिषा चापि मधुनेक्षुरसेन वा ।
 पक्वाम्रफलजेनापि नारिकेलजलेन वा ॥ ३४ ॥
 गन्धोदकेन वा मां यो रुद्रमन्त्रं समुच्चरन् ।
 अभिषिञ्चेत्ततो नान्यः कश्चित्प्रियतमो मम ॥ ३५ ॥
 आदित्याभिमुखो भूत्वा ह्यूर्ध्वबाहुर्जले स्थितः ।
 मां ध्यायन्रविबिम्बस्थमथर्वाङ्गिरसं जपेत् ॥ ३६ ॥
 प्रविशेन्मे शरीरेऽसौ गृहं गृहपतिर्यथा ।
 बृहद्रथन्तरं वामदेव्यं देवव्रतानि च ॥ ३७ ॥

॥ २७ ॥ प्रणवैरावृत्तियुक्तैरित्यर्थः ॥ २८ ॥ अहिंसा निषिद्धहिं-
 सावर्जनम् ॥ २९ ॥ विलीयते सायुज्यमाप्नोति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 पञ्चामृतैः गोदुग्धदधिसर्पिर्मधुशर्कराभिः पञ्चगव्यैरिति मधुशर्करा-
 स्थाने गोमूत्रगोमये योज्ये ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ बृहद्रथन्तरा-

तद्योगयाज्यदेहांश्च यो गायति ममाग्रतः ।

इह श्रियं परां भुक्त्वा मम सायुज्यमामुयात् ॥ ३८ ॥

ईशावास्यादिमन्त्रान्यो जपेन्नित्यं ममाग्रतः ।

मत्सायुज्यमवाप्नोति मम लोके महीयते ॥ ३९ ॥

भक्तियोगो मया प्रोक्तं एवं रघुकुलोद्बह ।

सर्वकामप्रदोऽमर्त्यः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ४० ॥

इति श्रीपद्मपुराणे शिवगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीशिवराघवसंवादे

भक्तियोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः १६

श्रीराम उवाच ।

भगवन्मोक्षमार्गो यस्त्वया सम्यगुदाहृतः ।

तत्राधिकारिणं ब्रूहि तत्र मे संशयो महान् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्राः स्त्रियश्चात्राधिकारिणः ।

ब्रह्मचारी गृहस्थो वाऽनुपनीतोऽथ वा द्विजः ॥ २ ॥

दयः सामभेदाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ हे रघुकुलश्रेष्ठ, अमर्त्यो मरणधर्मरहितः । प्रवाहरूपेण नित्य इति यावत् ॥ ४० ॥ इति श्रीशिवगीताटीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अस्मिन्नुपनिषत्सारभूते गीताशास्त्रे केऽधिकारिणः के नाधिका-
रिण इति जिज्ञासुः श्रीरामो भगवन्तमाह—भगवन्निति ॥ १ ॥
एवं पृष्ठो भगवानुवाच—ब्रह्मक्षत्रेति । स्त्रीशूद्रयोः साक्षाच्छ्रवणाधि-
कारो नास्ति किंतु ब्राह्मणमग्रतः कृत्वा । “श्रावयेच्चतुरो वर्णान्
कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः” इति स्मृतेः । सोऽपि स्मृतावेव न श्रुतावधि-
कार इति सिद्धान्तः । शूद्रस्य तदनादरश्रवणात् ‘तच्छ्रवणात्सूच्यते

वनस्थो वाऽवनस्थो वा यतिः पाशुपतव्रती ।
 बहुनात्र किमुक्तेन यस्य भक्तिः शिवार्चने ॥ ३ ॥
 स एवात्राधिकारी स्यान्नान्यचित्तः कथंचन ।
 जडोऽन्धो बधिरो मूको निःशौचः कर्मवर्जितः ॥ ४ ॥
 अज्ञोपहासा भक्ताश्च भूतिरुद्राक्षधारिणः ।
 लिङ्गिनो यश्च वा द्वेष्टि ते नैवात्राधिकारिणः ॥ ५ ॥
 यो मां गुरुं पाशुपतव्रतं द्वेष्टि नराधिप ।
 विष्णुं वा स न मुच्येत जन्मकोटिशतैरपि ॥ ६ ॥

हि' इति न्यायोऽत्रानुसंधेयः । तथा गृहस्थस्याप्यधिकारोऽस्ति । यद्यपि भाष्यकारैस्तथा नृसिंहाश्रमपादैश्च यतीनामेवाधिकारः प्रतिपादितस्तथापि विरक्तस्य गृहस्थस्याप्यधिकारोऽस्ति । “अभयं वै जनकः प्राप्नोति तदात्मानं वेदाहं ब्रह्मास्मि” इति श्रुतेः । अनुपनीतस्यापि योग्यतया द्विजत्वादधिकारोऽस्ति । स यदि बुद्धिमांश्चेच्छिक्षार्थं गीताशास्त्रं पाठनीय इति भावः ॥ २ ॥ अवनस्थो विधुरः ॥ ३ ॥ अथानधिकारिण आह—जड इति । जडो मूर्खः । निःशौचो विहिताचारविहीनः । कर्मविवर्जितो विहितकर्मरहितः ॥ ४ ॥ अज्ञेष्वनुग्रहयोग्येषूपहासतत्परा अज्ञोपहासा उच्यन्ते ते च ते अभक्ताश्च । यद्वा अज्ञोपहासाश्चाभक्ताश्चेति द्वन्द्वः । तथा भूतिरुद्राक्षधारिणो लिङ्गिनः पाशुपतव्रतिनो यो द्वेष्टि । ते सर्वेऽत्र नैवाधिकारिणः स्युरिति शेषः ॥ ५ ॥ यो मामिति । मां महेश्वरं गुरुं ब्रह्मोपदेष्टारं तथा पाशुपतव्रतं तथा विष्णुं च यो द्वेष्टि स जन्मनां कोटिशतैरपि न मुच्येत । तदुक्तं बृहन्नारदीये “अनादिनिधने देवे हरिशंकरसंज्ञिते । अज्ञानसागरे मग्ना भेदं कुर्वन्ति पापिनः” । वायुपुराणे—“ब्रह्मनारायणौ पूर्वरुद्रः कल्पान्तरे पुरा । कल्पान्तरे तथा ब्रह्मा रुद्रविष्णू जजान ह ॥ विष्णुः कल्पान्तरे तद्वद्ब्रह्माणमसृजत्पुनः । नारायणं पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणं च पुनर्भवः ॥ एवं कल्पेषु बहुषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । परस्प-

अनेककर्मसक्तोऽपि शिवज्ञानविवर्जितः ।

शिवभक्तिविहीनश्च संसारी नैव मुच्यते ॥ ७ ॥

आसक्ताः फलसङ्गेन ये त्ववैदिककर्मणि ।

दृष्टमात्रफलास्ते तु न मुक्तावधिकारिणः ॥ ८ ॥

रस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः ॥ अयं परस्त्वयं नेति संरम्भाभिनिवेशिनः । यातुधाना भवन्त्येव पिशाचाश्च न संशयः ॥' बृहन्नारदीये—
'युगान्ते जगदत्येतद्बुद्धरूपधरो हरिः । रुद्रो वै विष्णुरूपेण पालयत्यखिलं जगत् । हरिरूपधरं लिङ्गं लिङ्गरूपधरो हरिः । ईषदप्यन्तरं नास्ति भेदकृत्पापमश्नुते ॥' हरिवंशे—'अहं त्वं सर्वगो देवस्त्वमेवाहं जनार्दन । आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पते । त्वदुपासा जगन्नाथ सैवास्तां मम गोपते । यश्च त्वां द्वेष्टि गोविन्द स मां द्वेष्टि न संशयः ॥' एवं कोटिशः प्रमाणेषु सत्सु माध्वाः काटरमाठरादिश्रुतिस्मृतिकल्पकाः शिवं निन्दन्ति । तथा शैवपाषण्डिनो विष्णुं निन्दन्ति ते उभये अपि नरकेषु निपतन्तीति दिक् ॥ ६ ॥ अनेकेति । अनेकेषु कान्यकर्मस्वासक्ताः । "यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः" । इत्युपक्रम्य "भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥" इति स्मृतेः ॥ ७ ॥ अवैदिकेषु वामपाशुपतपञ्चरात्राद्यागमोक्तकर्मणि मद्यमांसमैथुनत्रिशूलाद्यङ्कनरूपे दृष्टमात्रं पूजासत्कारादिरूपं फलं येषां ते तथोक्तास्ते मुक्तौ नाधिकारिणः । अयं भावः । शाक्ताः शैवाः वैष्णवाश्च द्विविधाः । वैदिका अवैदिकाश्चेति । वैदिकशाक्तानां मन्त्रमुद्रायन्त्रपूजादिकमागमोक्तं युक्तं सर्वमेव । "विप्राः क्षोणिभुजो विशस्तदितरे क्षीराज्यमध्वासवैः" इत्युक्तत्वात् । मद्यमांसादिकं तु शूद्रादिसंकरजातीयानामेव द्विजानां तु नरकसाधनम् । तथा पाशुपतानामपि विभूतिरुद्राक्षधारणपञ्चाक्षरीजपादिना शिवभक्तिर्विष्णुभक्तिश्च मोक्षसाधनम् । विष्णुभक्तानां ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणद्वितीयैकादश्युपवासादिना

अविमुक्ते द्वारकायां श्रीशैले पुण्डरीकके ।

देहान्ते तारकं ब्रह्म लभते मदनुग्रहात् ॥ ९ ॥

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १० ॥

विप्रस्यानुपनीतस्य विधिरेवमुदाहृतः ।

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ ११ ॥

विष्णुभक्तिः शिवभक्तिश्च मोक्षसाधनम् । अन्यथा नरकसाधनमेवेति दिक् ॥ ८ ॥ क्षेत्राप्यपि मोक्षसाधनानि सन्तीत्याह—अविमुक्त इति । अविमुक्तं काशी पुण्डरीकं व्याघ्रपुरं । उक्तेषु चतुर्षु क्षेत्रेषु स्थितोऽधिकारी तारकं प्रणवपूर्वकं महावाक्योपदेशं ममानुग्रहाल्लभते । अत्र यद्यप्यविशेषेण तारकं लभत इत्युक्तं तथाप्यविमुक्ते जन्तुमात्रस्य तारकोपदेशः । तत्रापि पापिनां भैरवयातनानन्तरमुपदेशः । “यातनान्ते दिशेन्मतिम्” इति वचनात् । निष्पापानां तु प्राणोत्क्रमणकाल एवोपदेशः । द्वारकादिक्षेत्रान्तरेषु तु सन्मार्गनिष्ठानामुत्तमाधिकारिणां मरणकाल एवोपदेशः । पापिनां तु जन्मान्तरे काशीप्रप्तिद्वारेति सिद्धान्तः । विस्तरस्तु भट्टोजिदीक्षितीयव्याख्याने द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥ काश्यादिक्षेत्रेषु कथं वर्तितव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—यस्येति । हस्तादिकं यस्य सुसंयतं सम्यक् निगृहीतम् । विद्यादीनां त्रयाणां निग्रहस्तु दम्भराहित्यमेव सः तीर्थवासोक्तं फलमश्नुते अन्यथा नेति भावः । तदुक्तं काशीखण्डे—“अशनं व्यसनं वासः काश्यां येषाममार्गतः । कीकटेन समा काशी गङ्गाप्यङ्गारवाहिनी ॥” इति ॥ १० ॥ अनुपनीतोऽप्यधिकारीति प्रागुक्तं तत्र विशेषमाह—विप्रस्येति । एवं वक्ष्यमाणरीत्या विधिरुदाहृतः । तमेवाह । वेदं नोच्चारयेत् स्वधानिनयनात् ऋते विनेत्यर्थः । “कृतचौलस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च । स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत् ॥” इति व्याघ्रपादवचनात् । स्मृतिपाठे त्वधिकारोऽस्त्येवेति

स शूद्रेण समस्तावद्यावद्वेदान्न जायते ।

नामसंकीर्तने ध्याने सर्व एवाधिकारिणः ॥ १२ ॥

संसारान्मुच्यते जन्तुः शिवतादात्म्यभावनात् ।

यथा दानं तपो वेदाध्ययनं चान्यकर्म वा ।

सहस्रांशं तु नार्हन्ति सर्वदा ध्यानकर्मणः ॥ १३ ॥

जातिमाश्रममङ्गानि देशं कालमथापि वा ।

आसनादीनि कर्माणि ध्यानं नापेक्षते क्वचित् ॥ १४ ॥

गच्छंस्तिष्ठंश्चरन्वापि शयानो वान्यकर्मणि ।

पातकेनापि युक्तो वा ध्यानादेव विमुच्यते ॥ १५ ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ १६ ॥

दिक् ॥ ११ ॥ सोऽनुपनीतस्तावच्छूद्रेण समो यावत्पर्यन्तं वेदान्न जायते सावित्रं जन्म न प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाच स्त्रीशूद्रानुपनीतादीनां पुराणादिश्रवणादिना यथायथं ज्ञानं संभवतीति भावः ॥ १२ ॥ ध्यानस्य श्रेष्ठत्वमाह—संसारादिति । तादात्म्यं शिवोऽहमस्मीत्यैक्यं तस्य भावनात् । यथा यथावत् यथाविधीत्यर्थः । क्रियमाणं दानादि ध्यानस्य सहस्रांशं नार्हति ॥ १३ ॥ जातिमिति । ब्राह्मणत्वादि-ज्जातिं ब्रह्मचर्याद्याश्रमं अङ्गानि न्यासविधिं देशं पुण्यगिर्यादिरूपं कालं प्रातःकालादिं आसनादीनि शिखाबन्धनोपस्पर्शनादिकर्माणि ध्यानं कर्तुं नापेक्षते ॥ १४ ॥ यथाकामं ध्यानं कर्तव्यमित्याह—गच्छन्निति ॥ १५ ॥ नेहेति । इह ध्यानेऽभिक्रमस्यारम्भस्य नाशो विप्रो नास्ति । प्रत्यवायश्च न विद्यते । “नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्त-श्रवणं विना । वर्तमानस्तु संन्यासी पतत्येव न संशयः ॥” इति स्मृति-रन्यत्र, विस्तारः । अस्य निद्रिभ्यासनरूपस्य धर्मस्य संबन्धि स्वल्प-मपि ध्यानैकदेशोपि सहतः संसारभयाच्चायते निःशेषप्रतिबन्धक-

आश्चर्ये वा भये शोके क्षुते वा मम नाम यः ।
 व्याजेनापि स्मरेन्मर्त्यः स याति परमां गतिम् ॥ १७ ॥
 महापापैरपि स्पृष्टो देहान्ते यस्तु मां स्मरेत् ।
 पञ्चाक्षरीं वोच्चरति स मुक्तो नात्र संशयः ॥ १८ ॥
 विश्वं शिवमयं यस्तु पश्यन्नात्मानमात्मना ।
 तस्य क्षेत्रेषु तीर्थेषु किं कार्यं वान्यकर्मसु ॥ १९ ॥
 सर्वेण सर्वदा कार्यं भूतिरुद्राक्षधारणम् ।
 युक्तेनाथाप्ययुक्तेन शिवभक्तिमभीप्सता ॥ २० ॥
 नर्यभस्मसमायुक्तो रुद्राक्षान्यस्तु धारयेत् ।
 महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥ २१ ॥
 अन्यानि शैवकर्माणि करोतु न करोतु वा ।
 शिवनाम जपेद्यस्तु सर्वदा मुच्यते तु सः ॥ २२ ॥
 अन्तकाले तु रुद्राक्षान्विभूतिं धारयेत्तु यः ।
 महापापोपपापौघैरपि स्पृष्टो नराधमः ॥ २३ ॥
 सर्वथा नोपसर्पन्ति तं जनं यमकिंकराः ॥ २४ ॥
 बिल्वमूलमृदा यस्तु शरीरमुपलिम्पति ।
 अन्तकालेऽन्तकजनैः स दूरीक्रियते नरः ॥ २५ ॥

श्रीराम उवाच ।

भगवन्पूजितः कुत्र कुत्र वा त्वं प्रसीदसि ।
 तद्ब्रूहि मम जिज्ञासा वर्तते महती विभो ॥ २६ ॥

निवृत्तौ तत्रैव विमुच्यते । सति प्रतिबन्धके जन्मान्तरे मुक्तो भवति ।
 तदुक्तं भगवद्गीतासु । ‘तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् । यतते
 च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥’ इति । तस्माद्ब्रह्मानेन मुक्तो भव-
 तीति निष्कर्षः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ नर्यभस्मेति

श्रीभगवानुवाच ।

मृदा वा गोमयेनापि भस्मना चन्दनेन वा ।

सिकताभिर्दारुणा वा पाषाणेनापि निर्मिता ।

लोहेन वाथ रङ्गेण कांस्यखर्परपित्तलैः ॥ २७ ॥

ताम्ररौप्यसुवर्णैर्वा रत्नैर्नानाविधैरपि ।

अथवा पारदेनैव कर्पूरेणाथवा कृता ॥ २८ ॥

प्रतिमां शिवलिङ्गं वा द्रव्यैरेतैः कृतं तु यत् ।

तत्र मां पूजयेत्तेषु फलं कोटिगुणोत्तरम् ॥ २९ ॥

मृदारुकांस्यलोहैश्च पाषाणेनापि निर्मिता ।

गृहिणा प्रतिमा कार्या शिवं शश्वदभीप्सता ॥ ३० ॥

आयुः श्रियं कुलं धर्मं पुत्रानामोति तैः क्रमात् ।

बिल्ववृक्षे तत्फले वा यो मां पूजयते नरः ॥ ३१ ॥

परां श्रियमिह प्राप्य मम लोके महीयते ।

बिल्ववृक्षं समाश्रित्य यो मन्त्रान्विधिना जपेत् ॥ ३२ ॥

एकेन दिवसेनैव तत्पुरश्चरणं भवेत् ।

यस्तु बिल्ववने नित्यं कुटीं कृत्वा वसेन्नरः ॥ ३३ ॥

सर्वे मन्त्राः प्रसिध्यन्ति जपमात्रेण केवलम् ।

पर्वताग्रे नदीतीरे बिल्वमूले शिवालये ॥ ३४ ॥

अग्निहोत्रे केशवस्य सन्निधौ च जपेत्तु यः ।

नैवास्य विघ्नं कुर्वन्ति दानवा यक्षराक्षसाः ॥ ३५ ॥

तं न स्पृशन्ति पापानि शिवसायुज्यमृच्छति ।

स्थण्डिले वा जले वह्नौ वायावाकाश एव वा ॥ ३६ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ताम्ररौप्येति

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

गिरौ स्वात्मनि वा यो मां पूजयेत्प्रयतो नरः ।
 स कृत्स्नं फलमाप्नोति लवमात्रेण राघव ॥ ३७ ॥
 आत्मपूजासमा नास्ति पूजा रघुकुलोद्भव ।
 मत्सायुज्यमवाप्नोति चण्डालोऽप्यात्मपूजया ॥ ३८ ॥
 सर्वान्कामानवाप्नोति मनुष्यः फम्बलासने ।
 कृष्णाजिने भवेन्मुक्तिर्मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि ॥ ३९ ॥
 कुशासने भवेज्ज्ञानमारोग्यं पत्रनिर्मिते ।
 पाषाणे दुःखमाप्नोति काष्ठे नानाविधान्गदान् ॥ ४० ॥
 वस्त्रे श्रियमवाप्नोति भूमौ मन्त्रो न सिध्यति ।
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा जपं पूजां समाचरेत् ॥ ४१ ॥
 अक्षमालाविधिं वक्ष्ये शृणुष्ववावहितो नृप ।
 साम्राज्यं स्फटिको दद्यात्पुत्रजीवः परां श्रियम् ॥ ४२ ॥
 आत्मज्ञानं कुशग्रन्थी रुद्राक्षाः सर्वकामदाः ।
 प्रवालैश्च कृता माला सर्वलोकवशप्रदा ॥ ४३ ॥
 मोक्षप्रदा च माला स्यादामलक्याः फलैः कृता ।
 मुक्ताफलैः कृता माला सर्वविद्याप्रदायिनी ॥ ४४ ॥
 माणिक्यरचिता माला त्रैलोक्यस्य वशंकरी ।
 नीलैर्मरकतैर्वापि कृता शत्रुभयप्रदा ॥ ४५ ॥
 सुवर्णरचिता माला दद्याद्द्वै महतीं श्रियम् ।
 तथा रौप्यमयी माला कन्यां यच्छति कामिताम् ॥ ४६ ॥
 उक्तानां सर्वकामानां दायिनी पारदैः कृता ।
 अष्टोत्तरशतं माला तत्र स्यादुत्तमोत्तमा ॥ ४७ ॥

॥ ३७ ॥ आत्मपूजेति । मम हृदये परमात्मास्तीति मत्वा यद्यत्स्व-
 भोगाय गृह्णाति तत्सर्वं तस्मै निवेद्य स्वयं गृह्णाति तद्भूयेन च पापा-
 दिकं नाचरति सात्मपूजा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कुशासन इति ॥ पत्रं कोम-
 लपत्रम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

शतसंख्योत्तमा माला पञ्चाशन्मध्यमा मता ।
 चतुःपञ्चशता यद्वा ह्यधमा सप्तविंशतिः ॥ ४८ ॥
 अधमा पञ्चविंशत्या यदि स्याच्छतनिर्मिता ।
 पञ्चाशदक्षराण्यत्रानुलोमप्रतिलोमतः ॥ ४९ ॥
 इत्येवं स्थापयेत्स्पष्टं न कस्मैचित्प्रदर्शयेत् ॥ ५० ॥
 वर्णैर्विन्यस्तया यस्तु क्रियते मालया जपः ।
 एकवारेण तस्यैव पुरश्चर्या कृता भवेत् ॥ ५१ ॥
 सव्यपाणिं गुदे स्थाप्य दक्षिणं च शिवोपरि ।
 योनिमुद्राबन्ध एव भवेदासनमुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 योनिमुद्रासने स्थित्वा प्रजपेद्यः समाहितः ।
 यं कंचिदपि वा मन्त्रं तस्य स्युः सर्वसिद्धयः ॥ ५३ ॥
 छिन्ना रुद्धाः स्तम्भिताश्च मिलिता मूर्च्छितास्तथा ।
 सुप्ता मत्ता हीनवीर्या दग्धत्रस्तारिपक्षगाः ॥ ५४ ॥
 बाला यौवनमत्ताश्च वृद्धा मन्त्राश्च ये मताः ।
 योनिमुद्रासने स्थित्वा मन्त्रानेवंविधान् जपेत् ॥ ५५ ॥
 तस्य सिद्ध्यन्ति ते मन्त्रा नान्यस्य तु कथंचन ।
 ब्राह्मं मुहूर्तमारभ्यामध्याह्नं प्रजपेन्मनुम् ॥ ५६ ॥
 अत ऊर्ध्वं कृते जाप्ये विनाशो भवति ध्रुवम् ।
 पुरश्चर्याविधावेवं सर्वकाम्यफलेष्वपि ॥ ५७ ॥

शतसंख्योत्तमेति प्रागुक्तं तदनुवादेन गुणविशेषं विधत्ते यदि
 स्याच्छतनिर्मितेत्यादिना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अकारादिळकारान्तं पुनर्ळ-
 काराक्षरं मेरुं कृत्वा जपेत् ॥ ५० ॥ वर्णमालाफलमाह—वर्णैरिति
 ॥ ५१ ॥ योनिमुद्राबन्धमाह—शिवोपरीति । शिवो लिङ्गं मेढूमिति
 आवत् ॥ ५२ ॥ यं कंचन नानाविधं दारुणं मन्त्रमित्यर्थः । तत्तन्म-
 न्त्राणां छिन्नादीनां लक्षणानि मन्त्रशास्त्रादवगन्तव्यानि विस्तरभया-

नित्ये नैमित्तिके वापि तपश्चर्यासु वा पुनः ।
 सर्वदैव जपः कार्यो न दोषस्तत्र कश्चन ॥ ५८ ॥
 यस्तु रुद्रं जपेन्नित्यं ध्यायमानो ममाकृतिम् ।
 षडक्षरं वा प्रणवं निष्कामो निर्जितेन्द्रियः ॥ ५९ ॥
 तथाथर्वशिरोमन्त्रं कैवल्यं वा रघूत्तम ।
 स तेनैव च देहेन शिवः संजायते स्वयम् ॥ ६० ॥
 अधीते शिवगीतां यो नित्यमेतां जपेत्तु यः ।
 शृणुयाद्वा स मुक्तः स्यात्संसारान्नात्र संशयः ॥ ६१ ॥

सूत उवाच ।

एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 रामः कृतार्थमात्मानममन्यत तथैव सः ॥ ६२ ॥
 एवं मया समासेन शिवगीता समीरिता ।
 एतां यः प्रजपेन्नित्यं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ ६३ ॥
 एकाग्रचित्तो यो मर्त्यस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ।
 अतः शृणुध्वं मुनयो नित्यमेतां समाहिताः ॥ ६४ ॥
 अनायासेनैव मुक्तिर्भविता नात्र संशयः ।
 कायक्लेशो मनःक्षोभो धनहानिर्न चात्मनः ॥ ६५ ॥
 न पीडा श्रवणादेव यस्मात्कैवल्यमाप्नुयात् ।
 शिवगीतामतो नित्यं शृणुध्वमृषिसत्तमाः ॥ ६६ ॥

ब्रेह विलिख्यन्ते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ यस्त्विति
 ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ शृणुध्वं शृणुयादिति श्रवणाभ्यासो
 मुक्त्यभ्यासश्च दाढ्याय तत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासवदिति भावः

ऋषय ऊचुः ।

अद्यप्रभृति नः सूत त्वमाचार्यः पिता गुरुः ।

अविद्यायाः परं पारं यस्मात्तारयितासि नः ॥ ६७ ॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।

तस्मात्सूतात्मज त्वत्तः सत्यं नान्योऽस्ति नो गुरुः ॥ ६८ ॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रययुः सर्वे सायंसंध्यामुपासितुम् ।

स्तुवन्तः सूतपुत्रं ते संतुष्टा गोमतीतटम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे शिवगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

शिवराघवसंवादे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ आद्येति । “त्वं हि नः पिता योऽस्माकम-
विद्यायाः पारं पारयसि” इति श्रुतेर्ब्रह्मप्रद एव पितेति युक्तम्
॥ ६७ ॥ ६८ ॥ कालान्तरे पठितुमागतान् शिष्यान्प्रति व्यासस्या-
यमुपदेश इत्यनुमेयमिति सर्वं रमणीयम् ॥ ६९ ॥

योऽभूज्जीवानुद्दिधीर्षुर्दयालुः

शिष्यो रामो देशिकः श्रीमहेशः ।

गीतां तत्त्वज्ञानशास्त्रं जगौ य-

स्तं वन्देऽहं दिव्यलक्ष्मीनृसिंहम् ॥ १ ॥

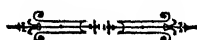
काहं मन्दमतिः केदं गीताशास्त्रं महत्तरम् ।

तद्व्याख्याने प्रवृत्तस्य क्षमध्वं मम चापलम् ॥ २ ॥

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूनुविरचितायां शिवगीताटीकायां बाला-
नन्दिन्यां मोक्षयोगोनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु ॥

गीताशास्त्रस्यादितः श्लोकसंख्या ७७० ॥

कालभैरवाष्टकप्रारम्भः ।

॥ चामरं वृत्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

देवराजसेव्यमानपावनाङ्घ्रिपङ्कजं

व्यालयज्ञसूत्रमिन्दुशेखरं कृपाकरम् ।

नारदादियोगिवृन्दवन्दितं दिगम्बरं

काशिकापुराधिनाथकालभैरवं भजे ॥ १ ॥

भानुकोटिभास्करं भवाब्धितारकं परं

नीलकण्ठमीप्सितार्थदायकं त्रिलोचनम् ।

कालकालमम्बुजाक्षमक्षशूलमक्षरं

काशिकापुराधिनाथकालभैरवं भजे ॥ २ ॥

शूलटङ्कपाशदण्डपाणिमादिकारणं

श्यामकायमादिदेवमक्षरं निरामयम् ।

भीमविक्रमं प्रभुं विचित्रताण्डवप्रियं

काशिकापुराधिनाथकालभैरवं भजे ॥ ३ ॥

मुक्तिमुक्तिदायकं प्रशस्तचारुविग्रहं

भक्तवत्सलं स्थितं समस्तलोकविग्रहम् ।

निकणन्मनोज्ञहेमकिङ्किणीलसत्कटिं

काशिकापुराधिनाथकालभैरवं भजे ॥ ४ ॥

धर्मसेतुपालकं त्वधर्ममार्गनाशकं

कर्मपाशमोचकं सुशर्मदायकं विभुम् ।

स्वर्णवर्णशेषपाशशोभिताङ्गमण्डलं

काशिकापुराधिनाथकालभैरवं भजे ॥ ५ ॥